

MONUMENTA HISTORICA BUDAPESTINENSIA XIII.

„*Es tu scholaris*”

Ünnepi tanulmányok

KUBINYI ANDRÁS **75.** születésnapjára

B U D A P E S T I T Ö R T É N E T I M Ű Z E U M

A BORÍTÓN II. Ulászló
magyar király (1490-1516)
1506-ban Körmöcbányán,
Thurzó János kamaraispán-
sága idején vert guldinere
(tallér-próbaverete) látható
(CNH II. 269B).

AZ ÉREM ELŐLAPJÁN

II. Ulászló és felesége,
Anne de Foix címere:
koronás, vágott és
háromszor hasított
pajzs szív pajzssal.

Alappajzs:

- 1-2. mező: Magyarország
3. mező: Dalmácia
4. mező: Csehország
5. mező: Navarra
6. mező: Foix
7. mező: Bearn
8. mező: Evreux

Hasított szív pajzs:

1. mező: Lengyelország
2. mező: Bigorré címere

AZ ÉREM HÁTTLAPJÁN

Szent László magyar király
(1077-1095)

„Es tu scholaris”

MONUMENTA HISTORICA BUDAPESTINENSIA XIII.

„Es tu scholaris”

Ünnepi tanulmányok

KUBINYI ANDRÁS **75.** *születésnapjára*

B U D A P E S T I T Ö R T É N E T I M Ú Z E U M

Szerkesztők:

F. Romhányi Beatrix
Grynaeus András

Magyar Károly
Végh András

Olvasszerkesztő:

Kovács Eszter

A borítón lévő fotót készítette:

Nagy Zoltán

A rajzokat készítette:

Buzás Gergely
Kuczogi Zsuzsa

A Kubinyi család címerének forrása:

Nagy Iván: Magyarország családai VI. CD-ROM, Arcanum Adatbázis. Budapest 1999.

A 7. oldalon lévő metszet forrása:

Es tu scholaris

Tankönyv iskolabelső ábrázolásával (MTA Könyvtára Inc. 174/koll.3.)

1505, Nürnberg, Hieronymus Höltzel

Fotó: Láng Klára

©Budapesti Történeti Múzeum, 2004

Felelős kiadó: dr. Bodó Sándor főigazgató

ISSN HU-ISSN0077-1430

ISBN 963 9340 29 4

Könyvterv és kivitelezés:

xfer grafikai műhely

Kubinyi András köszöntése

A sors ritkán, talán soha máskor nem ad a köszöntőnek oly lehetőséget, hogy a magyar múlt kutatása számára majd két évszázadon át kiváló tudósokat, mint pl. a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1843 és 1869 között igazgatót is adó familia köztünk élő sarját méltassa. Kubinyi András 1929-ben született Budapesten. Az Eötvös-Kollégium tagjaként a fővárosi egyetem bölcsészkarán történelem-latin szakra iratkozott be. De hallgatott régészetet, s később felvette a levéltáros szakot is. Pályáját a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban Miskolcon kezdte, ahol 1952 és 1954 között dolgozott. A feladat (részvétel Budapest történetének feldolgozásában) azonban igen gyorsan újra a fővárosba szólította, és 1954-től közel negyedszázadon át a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa volt. Új hivatás vállalása lendítette innen tovább, amikor 1978-ban László Gyula utódként az ELTE-n a középkori régészetet oktatta. Előbb docens, majd professzor, aki megalapította a Középkori és Kora újkori Régészeti Tanszéket, ahol iskolát teremtett, számos tanítványt nevelt. Kandidátusi értekezését 1970-ben, akadémiai doktori disszertációját 1986-ban védte meg. Munkásságának méltó elismerése, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 2001-ben tagjai sorába választotta.

A Magyar Tudomány 2001-es októberi számában Kubinyi András úgy nyilatkozik magáról, hogy élete során két tudományággal foglalkozott: a szorosan vett történettudománnyal és a régészettel. Nézete szerint a kettő csak forrásanyagában (írott források és tárgyak), valamint módszerében különbözik egymástól, de céljuk azonos: a múlt feltárása. Mindkét tudományágban egyaránt otthon van, miközben késő-középkori kutatásainál természetesen nem nélkülözhetette a jogtörténetet, s a néprajztudományt sem. Várostörténész, akinek a pályája kezdetén kialakult igazgatástörténeti érdeklődése kiszélesedett a középkor mindennapi életének és anyagi kultúrájának kutatásával, a késő-középkor gazdaság, társadalom és egyház történetének tudományos vizsgálatával. Eredményeit mintegy háromszáz tanulmányban és számos kötetben tette közzé. Írásaira a források igen széleskörű levéltári alaputatásokon is nyugvó ismerete, virtuóz interpretálása, a témák világos, modern szemléletű és kiegyensúlyozottan tárgyilagos kifejtése a jellemző. Kötetei, írásai mindig figyelmet keltő új eredményeket adtak és adnak közre. Külföldön elsősorban a középkori magyar várostörténet tudósaként ismerték és ismerik, s harminc év óta szinte minden évben rendszeres előadója az európai várostörténeti konferenciáknak.

A főváros múzeumában dolgozók számára fontos, hogy Kubinyi András 1954 és 1978 között a nagy múltú múzeum középkori osztályán kezdetben muzeológusként, 1969-től osztályvezetőként dolgozott. Ebben a korszakban számos jelentős tanulmánya született, amelyekben a magyar főváros történetével foglalkozott. A múzeum mindkét periodikájában, a Budapest Régiségeiben, valamint a

Tanulmányok Budapest Múltjából köteteiben szerepelt dolgozatokkal. Néhány fontos eredményét érdemes felidézni az utóbbi sorozatból, ahol 1956-tól 1979-ig folyamatosan publikált. Előbb Újpest és Csepel történetének egy-egy fontos momentumát dolgozta fel, Budafelhévíz topográfiájáról és gazdasági fejlődéséről publikált, majd számos alapvető tanulmányt adott közre a XV. századi kincstári személyzetről, Buda város pecséthasználatáról, a városi rend kialakulásának gazdasági feltételeiről, a XIV-XV. századi magyarországi városfejlődésről, stb. Nélkülözhetetlen ismereteket összegeznek azok a terjedelmes fejezetek, amelyeket az ötkötetes Budapest története a középkori (1241-1541 közötti) évszázadokról 1973-ban publikált. 2001-től újra tagja az évkönyvsorozat szűk szerkesztőbizottságának, s 2001-ben a TBM-ben adta közre „Buda, Magyarország középkori fővárosa” című dolgozatát.

Kubinyi András hetven éves születésnapját 1999-ben a Budapesti Történeti Múzeum gótikus lovagtermében ünnepeltük. Rengeteg tanítványa, munkatársa, tudós- és tanártársa köszöntötte. Fel-emelő ünnepség volt! Most, a hetvenötödik születésnapon számtalan munkatárs, barát, tanítvány és tisztelő nevében kívánok változatlan alkotókedvet a további tervek teljesítéséhez. Várjuk a középkori magyar város- és mezőváros-hálózat összefoglaló monográfiáját. Érdeklődő figyelemmel reméljük az anyagi kultúra kutatását összefoglaló „A középkori Magyarország mindennapi élete” címmel tervezett kötetét. De rendkívül fontos a Mátyás és a Jagellók kora történetének megírása is, s mindaz, ami még Kubinyi András „lúdtollából” vagy computeréből az olvasóhoz kerül.

ISTEN ÉLTESSE!

Bodó Sándor

Instar prologi

Dr. Kubinyi András akadémikus, Kubinyi tanár úr 75 éves. Nehéz dolga van annak, aki tanítványaként ezen alkalomból köszöntőt akar írni. Nem azért, mintha ne lenne miről szót ejteni, ne lennének emlékek, a későbbi tudományos munkát meghatározó élmények. Éppen ellenkezőleg: ha számba akaránk venni, mit is tanultunk egyetemistaként és azután is a Tanár úrtól, a szerteágazó és terjedelmes felsorolás szétfeszítené egy köszöntő kereteit. Éppen ezért engedtessek meg, hogy tárgyilagos leltárkészítés helyett a tanítványok szubjektív szempontjai szerint válogatva elevenítsünk fel emlékeket.

Péntek, 15 óra 30 perc. Jónéhány régészgeneráció számára ez az időpont a Kubinyi-szeminárium kezdetét jelentette. Nehéz ezeknek az óráknak a hangulatát visszaadni, mert mindenkinek más élmény volt a legemlékezetesebb. Kinek az első „igazi” dolgozatról adott értékelés, kinek egy tartalmas vita, kinek egy cigarettafüstbe burkolózva előadott anekdota volt a legmaradandóbb. De ezeken tanultuk meg a szakmát, itt formálódott a „Kubinyi-iskola” sajátos stílusa, amely a történész mesterség és a régészet szerves egységét, szintézisét képezte.

Még évekkel ezelőtt az ELTE egyik, azóta elhunyt tanára mesélte, hogy amikor Kubinyi András bekerült a Régészeti Tanszékre, és először kellett meghirdetnie az óráit, egyre-másra írt ki olyan, középkortudomány körébe tartozó segédtudományi órákat, melyekkel addig lényegesen ritkábban találkozhatott az egyszerű régész hallgató. Már akkor sem volt mindenkinek egyértelmű, hogy mindez hasznos és szükséges. Mégis az évek folyamán az oktatás szerves részévé lett a paleográfiától a kormányzattörténetig minden, a középkor kutatói számára lényeges történeti segédtudomány. Hasonló rendszerességgel tértek vissza az egyes félévek főelőadásainak témái is a X. századtól a törökkorig, a várak régészetétől az anyagi kultúráig. Ez utóbbi, mint a Tanár úr saját tudományos munkájának egyik súlypontja, különösen nagy hangsúlyt kapott. Nem csak a kifejezetten e témának szentelt két félévben esett róla szó, hanem szinte minden más témával kapcsolatban is. Az anyagi kultúra – ha tetszik életmód és mentalitástörténet – oktatásán keresztül tanultuk meg, hogy a középkor régész vagy történész kutatója számára egyformán fontos az írott forrás, a régészeti lelet és a képi ábrázolás.

Az első vizsga „a Kubinyinál” valóságos megpróbáltatás volt, ahol nem csak az idősebbekkel együtt kellett az embernek elsőévesként helytállni, hanem még azt is természetesnek és magától értetődőnek vette a vizsgáztató, hogy a külföldi (német, francia, angol, esetleg más nyelvű) szakirodalmat is gondosan áttanulmányozta a szépreményű régésszalánta. De ha mindezt sikerült túlélni, nem egy nagyon is emberi emlék is került az ifjúember tarsolyába:

Negyven fokos hőség, a párkányi templom déli harangszavát hozza szél, amikor megjelenik a Régészeti Bizottság a Vitéz Palota átátásán, élén a Professzor úrral. Aki, amint ezt minden átátáson

megfigyelhettük, nemcsak a kifeszített madzagokra ügyelt, hanem arra is, nehogy a szelvénybe hulljon a cigaretta hamuja... Késő-őszi, kora-téli borongós, havas napon Kremsből tettünk rövid kirándulást a Wachau fontosabb műemlékeihez, melyek mindegyikéhez bőven kaptuk az információt, és a hazai párhuzamokat, majd a Professor úr is beszállt egy röpke hógolyózásba... Régészavatás a szabolcsi tanszéki kiránduláson (természetesen a múzeum leltári számaival felékesített eszközökkel készítve és tálalva), illetve önfeledt nótázás késő este a szállás felé utazván... majd a következő „szabványos” pénteken, a zálog borok elfogyasztása után, fergeteges stílusban megtartott előadás a falusi templomok alaprajzairól... Délutáni telefoncsörgés: Kubinyi tanár úr otthoni munkája közben olyan adatra bukkant, mely egyik már végzett tanítványának aktuális témájához éppen jó volna. Nem habozott tehát, hogy azon melegében megossza a fontos információt.

A Professor úr 70. születésnapját a szakma látványos külsőségek között ülte meg, és a pályatársak, illetve tanítványok egy reprezentatív kötettel (*habent sua fata libelli...*) köszöntötték az Ünnepeket. Időközben eltelt újabb öt esztendő, amelyek alatt ismét számos Kubinyi-mű hagyta el a nyomdát, ráadásul ezek, eltérve a korábbi „hagyománytól”, általában könnyen fellelhető kiadványokban, sőt önálló kötetek formájában jelentek meg. Kubinyi tanár úr professor emeritus-ként sem vonult vissza az oktatástól, az elmúlt öt évben is több PhD disszertáció született irányítása alatt közülük több éppen a jelen kötet szerzőitől. A 75. születésnapra illendőnek tartottuk, hogy ezúttal a tanítványok szűkebb köre tegyen le valamit az asztalra. Így született meg a jelen kötet *Ego scholaris sum ... Nos scholares sumus.*

Isten éltesse a Professor urat, és adjon Neki még sok hasznos munkára fordítható esztendőt!

Es tu scholaris Tankönyv iskolabelső ábrázolásával

Az összesen négy nyomtatványt, köztük egy ősnymtatványt tartalmazó kötet harmadik darabja ez az iskolakönyv, pontosabban tanítói kézikönyv, mely latin nyelvű tananyagot tartalmaz, s címe: *Compendiosa materia pro iuventutem informatione satis magistraliter compilata. Cuius titulus Es tu scholaris.* E mű végén, az utolsó levélen Mátyás király halálára latinul, kézzel írt epitáfium olvasható. A könyvben található többi nyomtatvány közül kettő a levélírás mikéntjére, a harmadik latin nyelvtanra tanítja olvasóját. Sokat forgatták, amit sok kézírásos bejegyzés is alátámaszt. A művek 1497 és 1505 között jelentek meg. A könyvek kötése egykorú, Budán készült a XVI. század elején. Feltételezhető, hogy a budavári Boldogasszony-iskolában használták. (ROZSONDAI Marianne leírása alapján)

Ajánlás

dr. Kubinyi Andrásnak a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választásához
(2001)

† *dr. Engel Pál*

Kubinyi András két határos tudományterület, a történettudomány és a régészet iskolateremtő, nemzetközileg is elismert képviselője. Két fő érdeme a késő középkori Magyarország modern szemléletű gazdaság-, társadalom- és intézménytörténetének megalapozása, valamint a középkori régészet oktatásának új alapokra helyezése. 1953 óta összesen mintegy 300 tanulmánya jelent meg, ennek több mint ötödrésze külföldön (a zömük Németországban és Ausztriában, a többi Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Belgiumban, Svédországban, Portugáliában, az USA-ban és Izraelben). Öt önálló kötete is napvilágot látott: három Németországban, kettő itthon. Ő írta meg továbbá – igen nagy terjedelemben – az öt kötetes Budapest története középkori (1241–1541 közötti) fejezeteit (1973), valamint a Magyarország története 1301–1526 c. egyetemi tankönyv harmadik (1458 utáni) részét (1998).

Ami történelmi munkásságát illeti, eredményei három nagy területen meghatározó jelentőségűek a magyar középkorkutatás számára.

Gazdaság- és településtörténeti tanulmányaiban a XV–XVI. századi magyar gazdaság szerkezetét és fejlődési trendjét vázolta fel. Legfontosabb, ma már nem vitatott megállapítása, hogy az 1450 utáni évszázadot egészben véve inkább a felvirágzás, mint a hanyatlás korszakának kell tekintenünk. Álláspontja kialakításában igen termékeny volt ama hosszú – és baráti hangneméről is nevezetes – vita, amelyet e tárgyban Szűcs Jenővel folytatott, s amely végül a felek kölcsönös kompromisszumával zárult. Neki köszönhető a középkori magyar városhálózat – szaknyelven: a centrális helyek hálózata – részletes modelljének felvázolása olyképpen, hogy egy általa kidolgozott módszer segítségével számszerűsítette a centralitás magyarországi mutatóit.

Haosnlóképpen úttörő munkát végzett a középkori magyar társadalomtörténet terén. Egészen fiatalon, Mályusz Elemérrel egyidejűleg (1957) honosította meg Magyarországon a modern társadalomtörténeti kutatás legfontosabb eszközét, a „kollektív életrajz” (collective biography) módszerét (amely a medievisztikában prozopográfiai módszer néven ismert), s e módszert mindvégig következetesen alkalmazta. Ennek segítségével írta le részletesen a városi társadalom szerkezetének alakulását a kezdetektől a török hódításig, és ugyanezzel a módszerrel tett elsőként kísérletet a középkor végi nemesi (fő- és köznemesi) társadalom képeinek megrajzolására. Társadalomtörténeti szempontból eddig egyedül ő vizsgálta behatóan a familiaritás intézményének működését, valamint a magyarországi kisebbségek (németek, zsidók) helyzetét. (Mellesleg egyik szerkesztője volt a Magyar-zsidó okmánytár IX. kötetének.) Kubinyi kezdeményezte a régészeti leletek és az írott forrásanyag egyidejű értékesítését a társadalom vizsgálatában, meghonosítva ezzel Magyarországon a középkori mindennapi élet kutatását (Realienkunde). E tanulmányainak legtöbbször a városi életformát vizsgálta (egészségügy, vízellátás, fűtés), de a paraszti életmódról is ő adott elsőként olyan leírást, amely a régészeti kutatásokat is értékesítette.

Ugyanígy alapvetőek intézmény- és politikátörténeti kutatásai. Részletesen feltárta az 1458–1541 közötti pénzügyigazgatás addig ismeretlen szerkezetét és működését, a legfőbb hatalmi szerv: a királyi tanács összetételét, a főpapság politikai szerepét, a köznemesség részvételének módját a kormányzatban, majd összefoglaló képet is nyújtott a Jagelló-kor államszervezetéről. Az osztrák történetkutatás neki köszöni Mátyás ausztriai kormányzatának (1485–90) beható ismeretét. Emellett részletes, társadalomtörténeti értékű portrékat rajzolt a korszak számos főszereplőjéről.

E három legfőbb kutatási területén – a gazdaság-, intézmény- és társadalomtörténeten – kívül a középkorkutatás szinte minden egyéb ágában alkotott valami maradandót. Írt kifejezetten politikatörténeti tanulmányokat (pl. az 1490-91. év eseményeiről, az 1523. évi szávaszentdemeteri ütközetről), egyháztörténetieket (pl. a plébánosválasztásról), hadtörténetieket (pl. a mozgósításról és hadseregellátásról), de elsőrangú szakértője több történeti segédtudománynak is (oklevéltan, pecséttan, epigráfia, genealógia, heraldika).

Tanulmányainak sokrétűségét lehetetlen számba venni, hiszen annyira különböző témák fordulnak elő bennük, mint a zenésztársadalom, a főúri rezidencia kérdése, a kocsmázási szokások és becsületsértések, az udvari multságok avagy egy jellegzetesen magyar középkori fegyver, a bicellus mibenléte. Valamennyi munkájának van azonban legalább öt közös vonása: az újszerűség, a legendásan széleskörű forrásismeret, a hasonlóan legendás pontosság és megbízhatóság, a nemzetközi eredmények beható ismerete, valamint a kiegyensúlyozott és világos tárgyalásmód.

Kubinyi szinte kizárólag olyan témákkal foglalkozott, lett légyen szó alap- vagy részletkérdésekről, amelyekről addig semmit vagy csak igen keveset lehetett tudni. Ezért minden írása tartalmaz vadozatú eredményeket, amelyeket minden egyes esetben hatalmas tömegű ismeretlen – és túlnyomó részben publikálatlan – forrással volt képes dokumentálni. (Soha nem is foglalkozott olyan témákkal, amelyeknél erre nem volt módja.) Forrásadatai mindig pontosak és megbízhatók, ezért megállapításai soha nem is képezték vita tárgyát (eltekintve említett, Szüccsel folytatott vitájáról, amely azonban nem adatokról, hanem azok értelmezéséről szólt). Széleskörű nyelvismeretének köszönhetően mindenkor képes volt figyelemmel kísérni és hasznosítani a nyugat-európai szakirodalom legfrissebb eredményeit. Minden írását jellemzi végül a tárgy szabatos és a tényekre szorítókozó kifejtése, amelyben természetesen gyakran jut hely megalapozott hipotéziseknek, de soha nem kalandos feltevéseknek vagy felesleges diszkurzusoknak.

A történelemszociológia Kubinyit mindenek előtt vezető történészként tartja számon, közelebből a gazdaság-, város- és településtörténet, valamint a Mátyás- és Jagelló-kori magyar történelem első számú szakértőjeként. Főként ebben a minőségében szerzett nevet külföldön is, elsősorban Németországban és Ausztriában, ahol, mint idézettségé bizonyítja, régóta ő a magyar középkor legnagyobb tekintélyű kutatója. 1963 óta folyamatosan jelennek meg tanulmányai külföldön, s közülük azok, amelyeket eleve németül írt, magyar nyelven gyakran nem is láttak napvilágot. Évtizedek óta rendszeresen meghívott előadója németországi és ausztriai konferenciáknak, évente olykor többször is, szerepelt már felkért bírálóként ausztriai habilitációban, volt meghívott kutató professzor Berlinben, és huzamosan volt tagja nemzetközi tudományos testületeknek.

Kubinyi azonban legalább annyira régész is, mint történész, és a régészettudományban hasonló tekintélynek örvend. Mindvégig régészként dolgozott, 1954–78 között a Budapesti Történeti Múzeum munkatársaként (1969-től a középkori osztály vezetőjeként), majd 1978–99 között az ELTE oktatójaként, előbb mint docens, majd 1988-tól mint tanszékvezető. E húsz év alatt ő teremtette meg a középkori régészet korszerű oktatását, azáltal, hogy kötelezővé tette a nemzetközi szakirodalom, a középkori magyar történelem, a latin nyelv és a paleográfia alapos ismeretét. Iskolájából tanítványok hosszú sora került ki, akik közül számosan a magyar medievisztika élvonalába tartoznak. Köztük osztotta szét rendre azokat a témákat, amelyekre neki magának nem jutott ideje. (Emellett hosszú időn át tanított levéltár és történelem szakos hallgatókat is, ezért a fiatalabb történészgeneráció számottevő része szintén a tanítványának vallja magát.) Összefoglalóan elmondható, hogy munkássága folytán emelkedett a középkori magyar régészet oktatása az európai képzés élvonalába. Nem véletlen tehát, hogy Kubinyi akadémiai taggá választását legutóbb (1997) régész akadémikusok kezdeményezték.

Tabula Gratulatoria:

ALMÁSI Tibor (Szeged)	FODOR Pál (Budapest)
ALTMANN Júlia (Budapest)	FÜLÖP András (Budapest)
ARADI Csilla (Kaposvár)	FÜREDI Ágnes (Budapest)
ASZT Ágnes (Mosonmagyaróvár)	G. SÁNDOR Mária (Budapest)
B. SÁROSI Edit (Budapest)	GABLER Dénes (Budapest)
BAK János (Budapest)	GARAM Éva (Budapest)
BALÁZSIK Tamás (Budapest)	GERE László (Budapest)
BÁLINT Csanád (Budapest)	GERELYES Ibolya (Budapest)
BARISKA István (Kőszeg)	GERGELY Jenő (Budapest)
BARTOSIEWICZ László (Budapest)	GERICS József (Budapest)
BELÉNYESI Károly (Budapest)	GERICSNÉ LADÁNYI Erzsébet (Budapest)
BENCZE Zoltán (Budapest)	GERÓ Győző (Budapest)
BENDA Judit (Budapest)	GÖMÖRI János (Sopron)
BENKÓ Elek (Budapest)	GRÓF Péter (Visegrád)
BERTALAN Vilmosné dr. (Budapest)	GRÓH Dániel (Visegrád)
BERTÉNYI Iván (Budapest)	GYULAI Ernőné (Budapest)
BESSENYEI József (Miskolc)	GYURICZA Anna (Budapest)
BICZÓ Piroska (Budapest)	H. KELEMEN Márta (Esztergom)
BLAZOVICS László (Szeged (Lt))	H. KOLBA Judit (Budapest)
BODÓ Balázs (Budapest)	HAJMÁSI Erika (Szombathely)
BOTÁR István (Csíkszereda)	HANNY Erzsébet (Budapest)
C. TÓTH Norbert (Budapest)	HATHÁZI Gábor (Budapest)
CABELLO, Juan (Budapest)	HIDÁN Csaba (Budapest)
CSENGEL Péter (Budapest)	HOLL Imre (Budapest)
CSUKOVITS Enikő (Budapest)	HORVÁTH István (Esztergom)
DÉNES József (Szombathely)	IRÁSNÉ MELIS Katalin (Budapest)
DÓZSA Gábor (Budapest)	IVÁN László (Visegrád)
DRASKÓCZY István (Budapest)	K. NÉMETH András (Paks)
E. KOVÁCS Péter (Budapest - Róma)	KASSA KÜRTI Judit (Budapest)
ÉRSZEGI Géza (Budapest)	KLANICZAY Gábor (Budapest)
FABINY Tibor (Budapest)	KOCSIS Edit (Visegrád)
FELD István (Budapest - Miskolc)	KOLMANN Örs (Piliscsaba)
FODOR István (Budapest)	KOPPÁNY András (Budapest)
FODOR László (Eger)	KOPPÁNY Tibor (Budapest)

KOSZTA László (Szeged)
 KÓTA Péter (Piliscsaba)
 KOVÁCS Eszter (Budapest)
 KOVÁCS Gyöngyi (Budapest)
 KOVÁCS László (Budapest)
 KOVALOVSZKI Júlia (Budapest)
 KRISTÓ Gyula (Szeged)
 KUCZOGI Zsuzsanna (Budapest)
 KVASSAY Judit (Zalaegerszeg)
 LADÁNYI Sándor (Budapest)
 LÁSZLÓ Csaba (Budapest)
 LÁZÁR Sarolta (Esztergom)
 LÓVEI Pál (Budapest)
 M. KOZÁK Éva (Budapest)
 MAJCHER Tamás (Szécsény)
 MAJOR Balázs (Budapest)
 MIKLÓS Zsuzsa (Budapest)
 NAGY Balázs (Budapest)
 NAGY Emese (Budapest)
 NYÉKHELYI Dóra (Budapest)
 OROSZ István (Debrecen)
 OROSZ Krisztina (Budapest)
 PÁLFFY Géza (Budapest)
 PÁLÓCZI Horváth András (Budapest)
 PAPP Szilárd (Budapest)
 PUSZTAI Tamás (Miskolc)
 R. VÁRKONYI Ágnes (Budapest)
 RÁCZ György (Piliscsaba)
 RÁCZ Tibor (Budapest)
 RAINER Pál (Veszprém)
 RÉVÉSZ László (Budapest)
 ROZSONDAI Marianne (Budapest)
 RÜSZ-FOGARASI Enikő (Kolozsvár)
 SCHWEITZER József (Budapest)
 SIKLÓSI Gyula (Budapest)
 SIMON Zoltán (Budapest)
 SIMONYI Erika (Budapest)
 SOLYMOSI László (Budapest)
 SÓREGI Zsuzsa (Budapest)
 SPEKNER Enikő (Budapest)
 SÜTTŐ Szilárd (Budapest)
 SZ. JÓNÁS Ilona (Budapest)
 SZÁMADÓ Emese (Komárom)
 SZÉKELY György (Budapest)
 SZENDE László (Budapest)
 SZENTPÉTERY József (Budapest)
 SZOVÁK Kornél (Piliscsaba)
 SZŐKE Béla Miklós (Budapest)
 SZŐKE Mátyás (Visegrád)
 T. BÍRÓ Mária (Budapest)
 TAKÁCS Miklós (Budapest)
 TAMÁSI Judit (Budapest)
 TARI Edit (Cegléd)
 TEREI György (Budapest)
 TOLNAI Gergely (Esztergom)
 TOMKA Gábor (Budapest)
 TOMKA Péter (Győr)
 TORMA István (Budapest)
 TÓTH Anikó (Budapest)
 TÓTH Boglárka (Csíkszereda)
 TÓTH Endre (Budapest)
 TÖRÖK József (Budapest)
 TRINGLI István (Budapest)
 VALTER Ilona (Budapest)
 VÁNDOR László (Zalaegerszeg)
 VÁRADY Zoltán (Szekszárd)
 VÉKONY Gábor (Budapest)
 VESZPRÉMY László (Budapest)
 VIDA Tivadar (Budapest)
 VIRÁGOS Gábor (Pécs)
 VIRÁGOS Réka (Pécs)
 VIZY Márta (Szekszárd)
 VÍZKELETY András (Budapest)
 WOLF Mária (Budapest)
 ZOMBORI István (Szeged)
 ZSÁMBÉKY Mónika (Szombathely)
 ZSOLDOS Attila (Budapest)

Adatok a budai István-torony kérdésköréhez

Magyar Károly

A középkori budai királyi palota építéstörténetét vizsgáló kutatónak meg kell barátkozni a tényekkel, hogy az erre vonatkozó történeti és régészeti adatok viszonylag szegényesek, hézagosak, ezért a belőlük levonható következtetéseket csak ritkán tekinthetjük teljesen alátámasztottnak. Másrésről ugyanazok az adatok gyakorta többféle értelmezésre is alkalmasak lehetnek. Mindezek alapján úgy vélem, a témával foglalkozó személynek célszerű az általa észlelt bizonytalanságokat, kérdéseket, variációs lehetőségeket még akkor is felvetni, ha azokat a maga részéről nem tartja megnyugtató módon lezártak, igazoltak, sőt megfelelően körüljártak sem. Ezek előrebocsátásával vetem fel újra az *István-torony* korábban általam már érintett témáját.¹

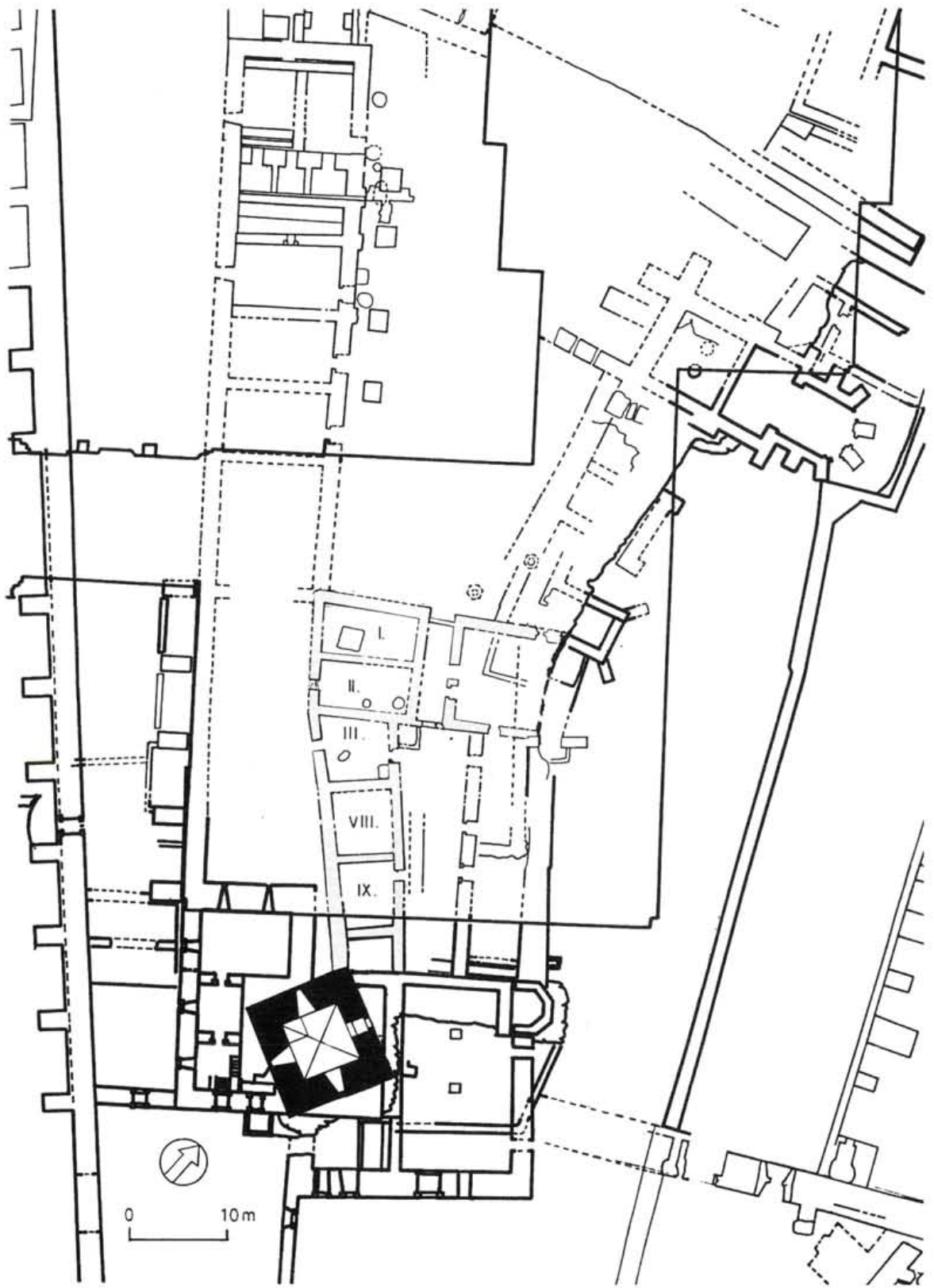
I.

A szakemberek véleménye általában megegyezik abban, hogy a középkori budai palota feltárt maradványai közül az első, kronológiai és alaprajzi tekintetben viszonylag jól definiálható csoport az ún. „Istvánvár” építészeti egységéhez kapcsolható.²

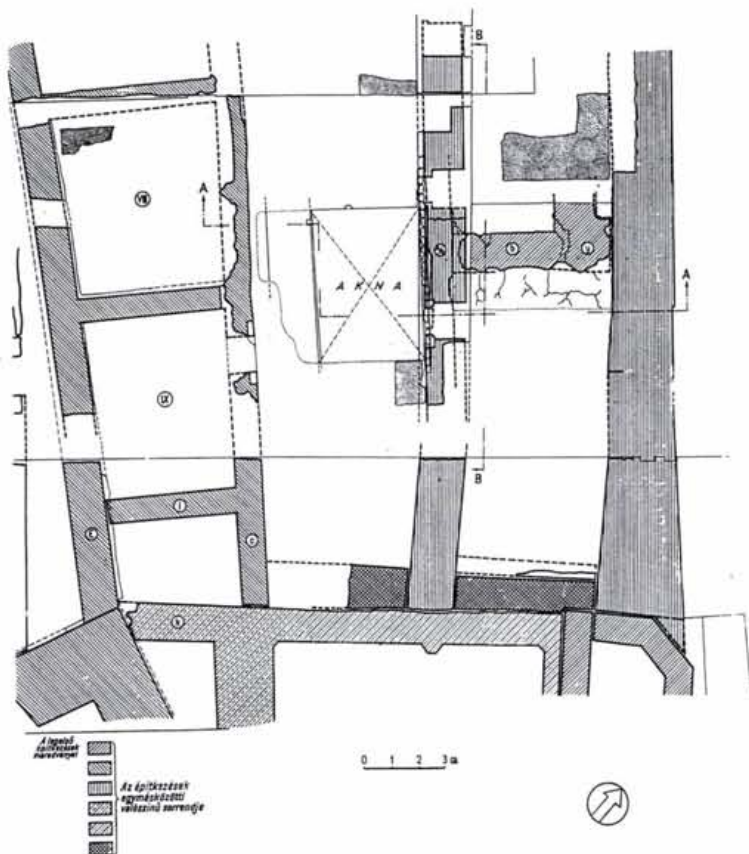
Ezek szerint a „vár” egyrészt egy – a hegy legdélebbi végén elhelyezkedő – nagyméretű toronyból és két, ahhoz É-ről, egymás folytatásában közvetlenül kapcsolódó, de fordított „L” alakban megtörtő palotaszárnyból, a nyugati és északi (másként kereszt–) szárnyból állt, illetve állt volna. (Az említett torony a kutatók egyöntetű véleménye szerint azonos a középkori forrásokban szereplő *István-torony*.) Másrészt – s ez más maradványok alapján joggal feltételezhető – az együttes K-i, ill. DK-D-i irányban sem lehetett nyitott, és erről az oldalról két másik, ugyancsak „L” alakban megtörtő szárny

1. A témával a királyi palota alaprajzi változásáról írt tanulmányomban foglalkoztam (MAGYAR 1997). Már a kézirat leadása után kaptam felkérést a *Castrum Bene Egyesület III., Sárospatakon rendezett vándorgyűlésén* az István-toronnyal kapcsolatos kérdéskör ismertetésére, melyet ott a jelzett tanulmányban foglaltaknál részletesebben és árnyaltabban tettem meg. Jelen dolgozatom az előadás bővített, javított változata. Az akkori előadás kapcsán azonban az is nyilvánvaló lett számomra, hogy a torony témája sokkal mélyebb és szélesebb történeti áttekintést igényel (ld. a névadó *István herceg – Stephanus dux* – személye), mint az eddigiekben történt, illetve amennyire ez nekem módomban áll. Ezt mérlegelve hívtam fel történész–levéltáros kollégánóm, Spekner Enikő figyelmét a kérdés további vizsgálatának szükségességére, aki – amúgy is a palota királyi–kormányzati központ szerepével foglalkozván – örömmel tett eleget a felkérésnek, és ezzel kapcsolatos részletező munkája azóta már napvilágot is látott (SPEKNER 2002). Ebben foglalt eredményei jelen dolgozatomhoz kiváló történeti háttérrel adnak.

2. A kifejezés időzöjeles használatát két dolog indokolja. Egyrészt, mint látni fogjuk, történeti alapja nincs, s csak egy szövegkiadási pontatlanság folytán került a köztudatba, másrészt viszont a modern kutatás mégiscsak alkalmazza a következőkben ismertetett építészeti egység vonatkozásában.

A palota déli része az István-toronyal és az „L” alakú épülettel

*Az István-torony
és az északról csatlakozó
épületmaradványok találkozása*

határolta. Így végül is a palotaszárnyak együtt zárt tömböt alkottak közepén kis, hosszúkás udvart (*déli kis udvar*) közrefogva. Mindezek mellett Gerevich László még azonosít egy, a zárt tömbből É-ÉK felé kiugró „toldalékszárnyat” is.³ A maradványaiban részben azonosított K-i és a feltételezett D-i szárny, valamint a toldalékszárny igen összetett kérdését ehelyütt nem taglalhatjuk részletesen. Jeleznünk kell azonban, hogy az előbbi, vagyis a K-i szárny eredeti formáját („*téglány alakú szárny*”) a feltárást végző Gerevich László korábbi időszakra hajlamos keltezni,⁴ azaz szerinte a komplexumot végül is legalább két (az északi toldalékszárnyat is figyelembe véve három) különböző korú épületrész egymás mellé építésével hozták létre. A keleti és a déli részt utóbb teljesen átépítették.

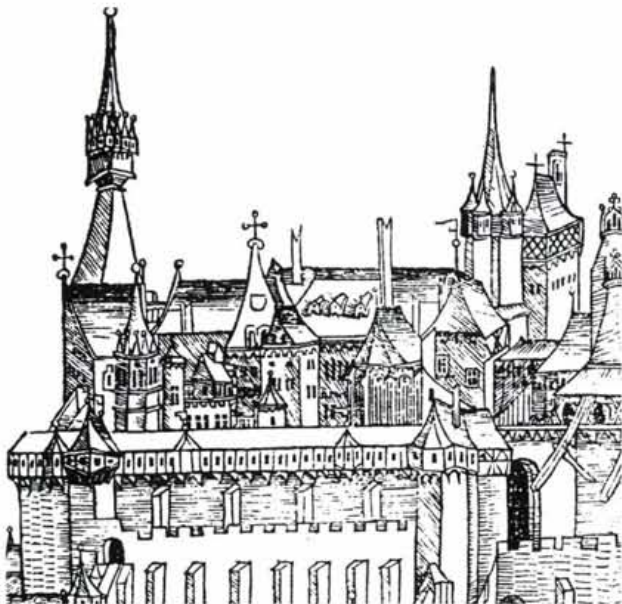
Ami a szűkebben értelmezett, összetartozónak vett együttes, tehát a torony és a hozzá északról csatlakozó „L” alakú palotarész⁵ datálását illeti – úgy tűnik – könnyű helyzetben vagyunk, hiszen elég a kutatás által általánosan névadónak elfogadott Anjou István hercegnek, Nagy Lajos király öccsének⁶ fő életrajzi adatait (1332–1354) felidézni, és máris a régészeti keltező módszerekhez, ill. adottsá-

3. Az így leírt, a Gerevich által „*déli központi épület*”-nek vagy „*déli épülettömb*”-nek is nevezett építészeti együttes „István-vár”-ként történő említésére ld. pl. GEREVICH 1966. 130, 137-138, 274.

4. GEREVICH 1966. 138; megjegyzendő, hogy déli szárnyról ő nem beszél. Ennek létreje többek között egy keletre kinyúló, ötoldalú erkély maradványai alapján lehet következtetni, amelyet viszont Gerevich inkább a korábbi építésű keleti szárny toldalékaként hajlamos értelmezni. Az erkély toldalék jellege kevésbé vitatható, kérdés azonban az azt nyugatról, belülről lezáró rövidke és vékony falcsontok eredeti szerepének értelmezése.

5. GEREVICH 1966. 137.

6. Ld. pl. ZOLNAY László: A XIII-XIV. századi budavári királyi szálláshely. *Művészettörténeti Értesítő* 1 (1952). 15-28. 20; GEREVICH 1952. 165; ZOLNAY László: „Opus castris Budensis”. A XIII. századi budai vár kialakulása. *TBM* 15 (1963). 43-107, itt 97; GEREVICH 1966 jelen tanulmányomban idézett helyei. Ezzel szemben BALOGH 1966. 71 Anjou István, mint névadó személyét vaglyagosan említi, akárcsak SPEKNER 2002, ld. erről még a későbbiekben!

*Az István-torony és környezete
Schedel metszetén (1470 előtt)*

gokhoz képest szokatlanul szűk időhatárok között mozoghatunk. Ráadásul az időhatárokat még tovább finomíthatjuk, hiszen az udvar Visegrádról Budára költözését alapul véve kijelenthető: „Az István-várnak 1347 és 1355 között készen kellett állnia, és a herceg lakhelyéül, kormányzati székhelyéül szolgálnia.” Persze, ha ehhez hozzátesszük Gerevich következő mondatát – „Vagy azért nevezték István-várnak, mert ő építette, vagy azért mert benne lakott.” – az alsó időhatár ismét valamelyest kitágul, mert az sem zárható ki, hogy az ifjú herceg egy már korábban megépült „várat” vett át!⁷ Egy perdöntőnek minősíthető régészeti adat alapján azonban így sem vehetjük az épületegyüttest sokkal korábbinak. Az „L” alakú palotaszárny É-ről számított harmadik (III.) helyiségének É-i fala mentén, az alapozási árokból ugyanis Károly Róbertnek olyan dénárja (CNH II. 47.) került elő,⁸ amelyet az újabb, Huszár-féle katalógus 1333-as keltezéssel tart nyilván.⁹

Ezzel végül is az „István-várral”, és benne az István-toronnyal kapcsolatos ismereteink a lehetőségekhez képest helyükre is kerültek volna. Lehetne még vizsgálni, hogy az épületet ténylegesen mikor használta a herceg, vagy halála után – mint ahogyan azt Zolnay László feltételezi – családja is itt lakott-e még egy darabig? Mindez azonban az építési kor meghatározását nem befolyásolná.

Van azonban néhány olyan kérdés, amelynek taglalására úgy vélem, érdemes még kitérni. Jeleznem kell azonban, hogy a kérdéseket jószerével csak megfogalmazni szándékozom, nem megválaszolni, még kevésbé lezárni.

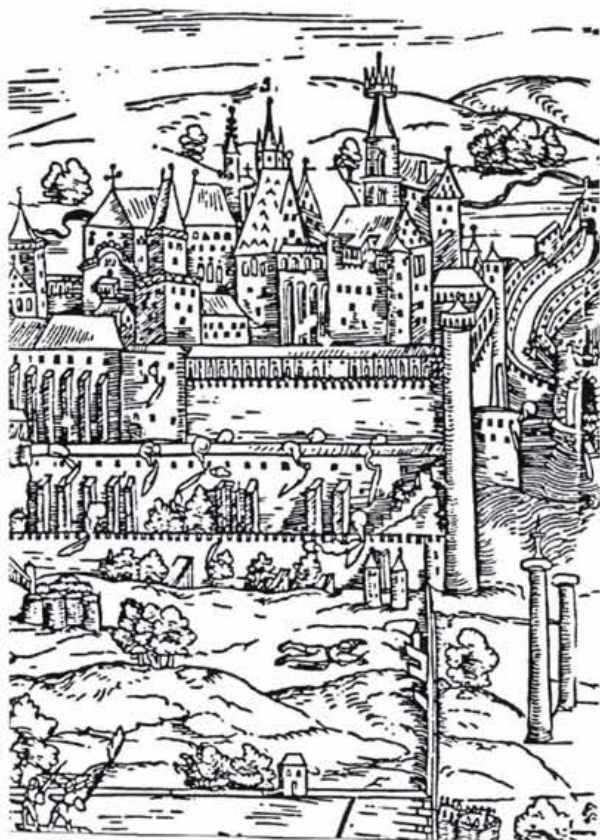
II.

Mindenek előtt egy fontos pontosítás, amelyet – úgy tűnik – az „Istvánvár”-ral foglalkozó kutatók a jövőben semmiképpen nem hagyhatnak figyelmen kívül. Spekner Enikő legújabb kutatásai során kimutatta ugyanis, hogy az egyik XV. századi elbeszélő forrásban, pontosabban annak forráskiadásában

7. GEREVICH 1966. 274 (Gerevich a névadónak vélt Anjou István herceg halálát 1355 elejére teszi!) Uő a 138. oldalon még egyenesen úgy fogalmaz, hogy az István-várral kapcsolatos „...pénzek (Károly Róbert) és leletek a XIV. század elejére, első felére engednek következtetni. Ezek szerint István herceg legfeljebb befejezi az István-várat és benne lakik, de nem ő kezdi építeni. Az építkezéseket megkezdik már Károly Róbert uralkodása alatt.”

8. GEREVICH 1966. 129.

9. HUSZÁR, Lajos: *Műnzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest 1979. 482. sz. alatt.

Az István-torony és környezete
Schön metszetén (1541)

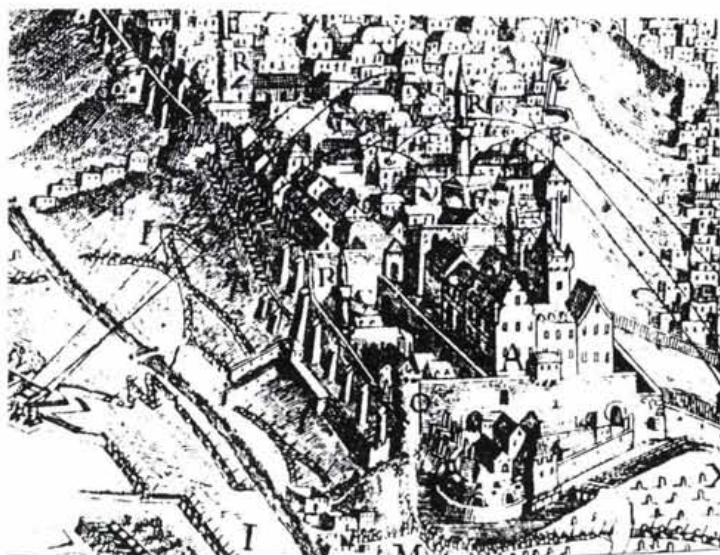
szereplő *turris Istwanwar* formula (ld. a Thuróczy–krónika 1746 utáni és későbbi kiadásai), mint történeti elnevezés nem létezik, hanem itt egyszerű félreolvasásról van szó. Ezzel szemben az eredeti kiadásokban a *turris Istwanwr*, azaz az *Istvan úr* tornya megnevezés fordul elő. (Spekner szerint hasonló helyzet feltételezhető egyébként egy másik, XVI. századi elbeszélő forrás, Szerémi kiadásánál is, azonban itt az eredeti kézirat megvizsgálására nem volt módja.)¹⁰ A torony első, nevesített említése egyébként csak 1434-ből, Zsigmond egy Bázelen kiadott okleveléből ismert, *cis turrim condam ducis Stephani* alakban. Mindebből következik, hogy csupán a források alapján István *herceggel* vagy *úrral* kapcsolatban a helyszínen pusztán egyetlen objektummal, toronnyal kell számolnunk, s egyáltalán nem épületegyüttessel, „várral”. Bár az is igaz, hogy az elvetendőnek ítélt kiadási formula sem támasztotta volna ezt alá, hiszen – szó szerint – az is csak egy toronyra vonatkozott.¹¹

A másik említésre méltó tény, hogy az István–torony megmaradt földszinti helyiségében, annak

10. Ld. erről részletesen SPEKNER 2002. 403–404; a helyszínrre vonatkozó forrásrészleteket korábban összegyűjtve BALOGH 1966. 71–72. (a kritizált forráskiadásokat idézve!) Szerémi kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy nála István neve három esetben még „haragos” jelzővel ellátva is szerepel, pl.: „...et recluserunt eum in thurrim Stephani Haragos in loco duro et forti.” (BALOGH 1966. 72).

11. GEREVICH maga is észlelte az általa ismert forrásokban szereplő „vár” és torony elnevezés között feszülő ellentétet, s ezt helyenként megpróbálta feloldani. GEREVICH 1955b. 265. GEREVICH 1966. 183–184. Ebben a kérdésben azonban egyáltalán nem volt következetes, ld. pl. az 5. jegyzetben szereplő helyet ugyancsak az utóbbi munkájából.

Önmagában persze a „vár” megjelölés a toronyra is vonatkozhatott volna. Jelen témánktól függetlenül úgy tűnik, még a budai palota esetében is előfordult, hogy annak bizonyos kisebb egységét „vár” elnevezéssel illették, legalábbis a középkor végén. Ld. pl. Szerémi leírását az 1530-as ostrom kapcsán: „...juxta infra rippam Vizwar arcis Budensis.”, ill. később Szamosközy említését hasonló formában „Igen erős vízvára vala, felső várbul az Dunára nyílt alá; nagy bástyái egybe szolgálnak.” (Idézi BALOGH 1966. 87). A fentiek alapján úgy tűnik, „Vízvár” alatt a palota ma Keleti falszorosnak vagy Öntőház udvarnak nevezett részét érthették. Ettől viszont meg kell különböztetni a Víztornyot vagy Vízi tornyot (*une tour qui estoit la garde de l’eau de la ville* – Montpellier püspöke, 1541; *la Torre delle aque* –A. Mazza, 1541; stb.), amelyre vonatkozó adatokat Balogh ugyancsak a „Vízvár” címszó alatt gyűjtött össze (BALOGH 1966. 87–88)!

A királyi palota ábrázolása az István-toronnyal Hallart–Wening metszetén (1684)

DNy-i fala mentén XIII. századi jellegű leletanyag került elő. A sziklafelület itt meredeken letörik, s közte és a toronyfal között árokszerű mélyület keletkezett. Gerevich szerint ezt az árkot „...már korábban, de legkésőbb az építkezés idején fel kellett tölteni. Ebben a feltöltésben csak bekarcolt fehér áru cserépdarabjai voltak és egy ötvös öntőforma töredéke. Ennek alapján a feltöltés legkésőbb a XIV. század első felében megtörténhetett.”¹² A szerzővel ellentétben úgy vélem, a feltöltés semmiképpen nem kerülhetett a torony építése előtt a helyére, mert azt a meredek sziklafal mellett semmi nem tartotta volna meg az erózió ellenében. Ezzel szemben magam is azon a véleményen voltam és vagyok, hogy a feltöltés a toronnyal együtt keletkezett. Ebből az következne, hogy a benne lévő, az építéshez képes korábbiak tűnő („XIII. századi jellegű”) leletanyaga másodlagosan, átforgatva, a XIV. század első felében került helyére.¹³ Kérdés azonban, hogy e viszonylag korai anyagot tartalmazó feltöltés valóban másodlagos pozícióban volt-e? „Igen, bizonyosan” – válaszolhatnánk a fentebb leírtak szerint, hiszen a toronyhoz közvetlenül kapcsolódó palotaszárny 1333-nál korábban nem épülhetett, következésképpen nem korábbi a torony sem. (Persze az sem tartható kizártnak, hogy a bekarcolt díszű fehérkerámia áru még az 1330-as években is használatban volt!)

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A torony É-i sarkából kiinduló falazat (Gerevich rajzain „E”-vel jelölve)¹⁴ és annak folytatásában az „L” alakú palotaszárny Ny-i falának azonossága – ami a két építmény egykorúságát is jelentené – ha valószínű is, de korántsem tökéletesen bizonyos.

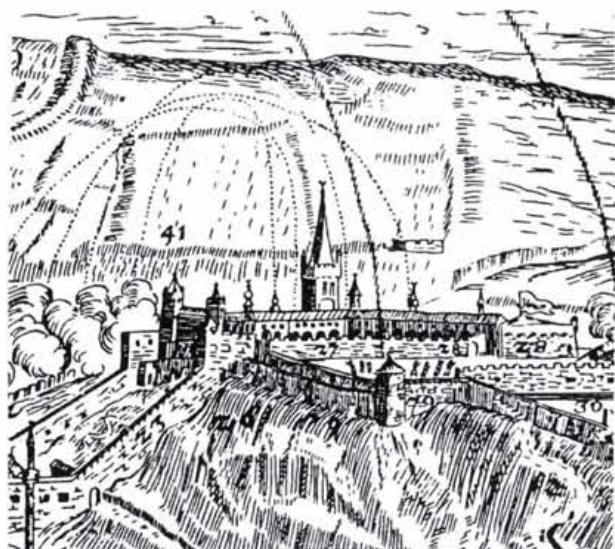
A két fal, illetve falszakasz csatlakozását sajnos a barokk palota déli homlokzati fala elvágja, aminek azért van jelentősége, mert úgy tűnik, hogy a „vágás” két oldalára eső falazatok némiképp eltérő vastagságúak, s a helyszínrajzok tanúsága szerint külső, nyugati síkjuk nem esik egybe! Mindehhez észrevételezhetünk még egy anomáliát. Az „L” alakú épületnek a „vágástól” északra eső részén az egyes helyiségeket (I. – II. – III., VIII., és a IX. északi oldalán¹⁵) elválasztó közfalak alapozással

12. GEREVICH 1966. 155. Sajnos az e helyről előkerült leletanyag az említésen túl nem került publikálásra. Gerevichet az öntőformára vonatkozóan megcsalta az emlékezete, mert csak egy sokkal kevesebb keltező erővel bíró öntőtégely töredékét találták meg. Ezt a helyszín feltárását végző Holl Imre volt szíves közölni velem egyben átadva ide vonatkozó, 1952-es kézírásos naplójának fénymásolatát. Segítségét ezúton is köszönöm! Sajnos a BTM leltározott anyagában az öntőtégelyen kívül egyéb kerámiaanyag nem található!

13. MAGYAR 1997. 103.

14. GEREVICH 1966. 121 156. kép, 131 174. kép, 156 157. kép

15. GEREVICH 1966. 132.

A királyi palota ábrázolása az István-toronnyal Fontana–Nessenthaller metszetén (1686)

együtt(!) mind bekötnek a nyugati és – amennyire ez az igen erős roncsolás ellenére megítélhető – a keleti főfalba. Ezzel szemben a „vágástól” délre, a IX. helyiséget a délebbi, jeletlen helyiségtől elválasztó közfal („I”) csak a keleti főfallal („C”) köt egybe, míg a nyugatihoz („E”) csupán hozzáépült, s egyben „ráült” utóbbinak az alapozási padkájára.¹⁶ Sajnos ennél többet pusztán a régészeti kutatások alapján nem mondhatunk, de már ezek figyelembe vételével sem tűnik indokolatlannak, hogy a falszakaszok korát feltételelesen határozzuk meg. Fentiek alapján érthető, hogy a nyugati főfal egységes voltával kapcsolatban maga Gerevich sem fogalmaz következetesen.¹⁷ Mi több, különböző munkáiban még az István-torony értékelése, keltezése is eltérő, önellentmondó, helyenként egyenesen zavarosnak tűnik, legutolsó írásában pedig már a torony sarkához csatlakozó falszakasz és a torony egykorúságát is megkérdőjelezte.¹⁸ Mindenesetre, ha a torony sarkából kinyúló falszakasz valóban nem azonos a „vágástól” északra eső falszakasszal (vagy ha előbbi falszakasz nem együtt épült, egykorú a toronnyal), akkor a torony keltezése már elszakad az „L” alakú épületre vonatkozó, biztosnak tűnő (pénzzel hitelesített!) „1333 – ante quem non” adattól. A torony így már építészeti és történeti szempontból bizonyos vonatkozásban önálló egységként kezelhető, kezelendő.

Tekintettel az István-torony kapcsán felmerült kételyekre, két területen feltétlenül célszerű a téma kör további elemzése. Egyrészt vizsgálandó a toronynak, mint építészeti típusnak időbeli és térbeli elterjedése, másrészt újra felvetődik a névadó (építető?) személyére vonatkozó kérdés.

III.

A várhegy fennsíkjának legdélibb részén álló, négyszögletes torony mindenekelőtt a palota együttes déli részének alaprajzi rendszerében elfoglalt helyzetével hívta–hívja fel magára a figyelmet. Mint lát-

16. GEREVICH 1966. 159.

17. Pl. GEREVICH 1966. 132, 183. Hasonló megfogalmazást találunk a 274. oldalon is. Ezzel szemben uo. 123: „Ott, ahol a második helyiség déli válaszfala a hosszú nyugati falba beköt, ez utóbbi megtörik és kelet felé elhajlik úgy, hogy éppen az István torony északi csúcsából észak felé induló fal irányát veszi fel – és mivel majdnem mindenütt nyomon követhető, a két fal **feltehetően** [kiemelés tőlem: M. K.] azonos.” Hasonló megfogalmazás uo. 158.

18. GEREVICH 1955b. 265; GEREVICH 1966. 184; GEREVICH László: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig in: *Budapest Története* II. Szerk. GEREVICH László, KOSÁRY Domokos. Budapest 1973. 241–334. 253; GEREVICH 1975; GEREVICH 1987. 151; GEREVICH 1987. 152.

tuk, szögben eltérve, átlós irányban, egyik sarkával kapcsolódik a tőle északra elhelyezkedő, vele – legalábbis részben – egykorúnak vélt, illetve vitatott korú épülettömbhöz. Sarkai – némi leegyszerűsítéssel – a négy világtáj felé néznek. Kétséget kizáróan nehéz eldönteni, de joggal valószínűsíthető, hogy itt sokkal inkább a tudatos tervezés, a védelem szükséges iránya,¹⁹ mintsem a terep formája, a sziklafennsík kiszögellésének letörése határozta meg a pozíciót. Mindenesetre önmagában ez az elrendezés is felvetheti a gondolatot – bár egyáltalán nem bizonyító erővel – a torony és a tőle északra elterülő, L alakú épületrész kronológiai különbsége tekintetében.²⁰ (Igaz, hogy ez az elrendezés még a déli rész Gerevich által korábban vélt maradványaihoz, pl. a Kisudvar keleti szárnyának előzményéhez képest is hasonló eltérést mutat.)

A legelső szint falmaradványai alapján a torony megközelítőleg négyzet alaprajzú, mintegy 11,10 x 11,90 m külső, 6,10 x 6,20 m belső alapterületű, 2,70 m körüli falvastagságú²¹ építmény volt. Tört kövekből készült falai közül a keleti–északkeleti irányba, tehát a fennsík felé néző a többinél valamivel vékonyabb volt, 2,30 m körüli. Három külső oldalán rézsűs övpárkány futott végig, a negyedik, északkeleti oldalán és az északi saroknál, az „E” fal csatlakozásánál ez viszont hiányzott. Utóbbi sarok kivételével a másik hármat kváderekből rakott armírozással képezték ki. Az északkeleti falban ajtó nyílt, a külső síkban egyszerű, hasáb alakú szárkövel keretezve, míg a másik három irányban egy-egy ablak. Az ajtóhoz a fal vastagságában párhuzamos oldalú, rövid folyosószerű tér vezetett, a keskeny, lőrészerű ablakokhoz viszont kifelé V-alakban szűkülő fülkék. Közülük a délkeleti oldalon lévő egyszerű, élszedett kőkeret szegélyezte, felül enyhén csúcsíves szemöldökkővel.

Az ajtótól – amelynek szintje nagyjából megfelel a déli sziklaszintnek – a toronybelsőbe vezető rövid folyosó alja két lépcsőfoknyit lejt befelé. A belső oldalon a „küszöb”-szinttől még mintegy 1 m körüli mélységben helyezkedik el a megközelítőleg vízszintesre lefaragott sziklapadló (amely azonban a délnyugati fallal párhuzamos sávban hiányzik, l. fentebb említett törés, ill. „árok”!), s így ide egykor valószínűleg falépcső vezetett le. (A bejárattal szemben, a nyugati sarokban egyébként feltárássra kerültek egy olyan másodlagos (?) csigalépcső alapozásának maradványai is, amely Gerevich szerint a torony földszinti ajtajának befalazása után biztosította volna az emelet felé az összeköttetést.²²) A helyiség tehát a sziklapadló déli végénél valamivel mélyebben helyezkedett el, s ebből az irányból (ÉK-ről) nézve már szinte pince jellege volt, míg a másik három oldalról tekintve viszont emeleti szintnek felelt meg.

A helyiséget egykor bordás keresztboltozat fedte, mint azt a keleti és déli sarkában előkerült egy-egy „in situ” kőkonzol maradványai bizonyítják. Ezt egyébként egy XIX. századi építészeti rajz is mutatja, amelyből az is kiderül, hogy a bordák közepén zárókő nélkül metsződtek. A keleti, jobb állapotban fennmaradt konzol kehely alakú formát mutatott, oldalfelületén roncsolt emberarcos és indás dísszel. A konzol fedlapján megmaradt a boltozati borda körvonala, mely alapján a pusztulási réteg kötőredékei között több eredeti bordatagot lehetett azonosítani. A bordatípus „orrtagos, nyakán lemezmegállítással nélküli, körte alakú” formát mutatott. E bordatípus és a konzolok kelezésével kapcsolatban Gerevich ugyanannyira következtelen volt, mint – részben éppen e műformák alapján – magával az épületével. (Megjegyzendő, hogy különböző szórványos kőleletek, boltozati zárókövek – pl. egy káposztaleveles díszítésű – alapján Gerevich rekonstruálhatónak vélte a torony emeleti boltozatait is, amelyeket viszont egyértelműen a XIV. századra kelezett.)²³ Anélkül, hogy belemennénk a – szakma

19. Ez az elrendezés, mint a későbbiek látni fogjuk, egy fajta típust képvisel.

20. GERÓ 1955. 154-155.

21. A torony két, részletezőbb leírásában némiképp eltérő adatok szerepelnek. GEREVICH 1955a. 241: 11,70 x 11,05 m külső, 6,13 x 6,13 m belső, 2,64 m falvastagság; GEREVICH 1966. 155: 11,12 x 11,90 m külső, 6,10 x 6,26 m belső, 2,75 – 2,80 m falvastagság. A torony ismertetésénél a továbbiakban e két leírásra építünk.

22. GEREVICH 1966. 158.

23. GEREVICH 1966. 155, 157, 184; GEREVICH 1975. 94.

által egyébként a XIII. század végétől a XIV. század végéig használatban lévőknek tartott²⁴ – bordák típusának kronológiai vizsgálatába, itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a torony és a benne „in situ” talált, illetve ide rekonstruált boltozatok egykorúságára nincs bizonyíték. Más szóval: a boltozatokat utólagosan is készíthették.

Fontos lenne tudni, hogy a torony, amelynek ma már csak a legalsó szintjének maradványai állnak, egykor hány emeletes volt, de erre sajnos hiteles adatunk nincs. Még a legpontosabbnak tartott történeti ábrázolások sem nyújtanak e tekintetben egyértelmű bizonyítékot, csupán azt állíthatjuk, hogy a palota együttes legmagasabb építménye volt, a földszint felett legkevesebb 3, de akár 5 szinttel is.²⁵

IV.

Az István-torony tipológiai besorolását már maga Gerevich megtette a német várkutatás klasszikusaira hagyatkozva.²⁶ Ezek alapján a torony az ún. *Berchfrit*-ek,²⁷ vagy újabb keletű, és ma inkább használatos nevükön *Bergfried*-ek kategóriájába tartozik. E kifejezés alatt a német szakirodalom a várak „főtornyát” (*Hauptturm*) érti megkülönböztetve a „lakótoronytól” (*Wohnturm*), azonban szerzője válogatja, hogy annak milyen jellegzetességét emeli ki.²⁸ A kifejezést a francia szakirodalom újabban, ha nem is átveszi, de említi, és ezzel áttételesen hozzájárul a differenciáltabb terminológiához.²⁹ Valamelyest hasonló a helyzet a cseh várirodalommal, ahol azonban úgy tűnik, a kifejezés már ténylegesen teret nyert.³⁰ A magyar várakkal foglalkozó munkákban ezt a típust már régóta általánosan „*öregtorony*”-nak neve-

24. VARNAI Dezső: A budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése. *Bud.Rég.* 16 (1955). 363–369, a szóban forgó típusra 363, ill. 364. 1. kép 7. sz.

25. A képekre vonatkozó adatokat ld. RÓZSA György: *Budapest régi látképei – Alte Ansichten von Budapest. 1493–1800.* Budapest 1999. Az egyes képek ebben szereplő katalógusszámát ld. zárójelben. A Budáról ismert legelső, keletről készült ábrázoláson, a Schedel–krónika metszetén (118. – az eredeti rajz valószínűleg 1470 előtti) csak a torony jellegzetes, karcú, fiálás díszítésű sisakja látható a délkeleti palotaszárny tetőzete felett. A következő, 1541-es Schön–féle nyugati metszeten (1.) a torony mintegy másfél szinttel (+ díszes toronysisak) nyúlik a délnyugati palotaszárny tetőgerince fölé. A két emelet közötti részen övpárkány–szerűség figyelhető meg. Utóbbi azonban minden valószínűség szerint a valóság erős leegyszerűsítése, ugyanis a török hódítás után, a XVI–XVII. sz. fordulóján készült vedutákon (pl. Sibmacher Ny-i és K-i képei – 6., 119., vagy Dilich É-i nézete – 59.) a torony legfelső szintjén következetesen egyfajta konzolokra ültetett külső folyosót ábrázolnak, a sarkokon kis kerek toronyszerű erkélyekkel. Ez a fajta építészeti megoldás a török korban már aligha készíthető! E képeken, melyeken a torony egy-két emeletnyit emelkedik az említett tetőgerincek fölé, még jól látszik a karcú, díszes toronysisak is. A felső szint külső folyosója a török kor végi látképeken is szerepel (Hallart – Wening–féle 1684-es képek Ny-ról, K-ról és É-ről) ellentétben a sisakkíszszel, amely ekkorra már vélhetőleg elpusztult. A torony relatív magassága ezeken a képeken is a korábbiakhoz hasonló, 1–2 emeletnyi a gerincek felett.

26. GERVICH 1966. 275–276. H. LEO, ESSENWEIN, COHAUSEN és főleg PIPER, valamint SCHUCHHARDT munkáira hivatkozva.

27. E történeti eredetű formula használatát főleg PIPER szorgalmazta; a szónak az újabb, XIX–XX. századi várépítészeti irodalomba való bevezetéséről, eredetéről és etimológiai variációiról ld. részletesen PIPER 1912. 173–175. A szerző ugyanitt megjegyzi, hogy a szó a középkori használatban sokkal szélesebb, a maitól jórészt eltérő értelemben szerepelt. Az elnevezésről röviden ld. még SCHUCHHARDT 1931. 224–225.

28. PIPER 1912. 175; SCHUCHHARDT 1931. 225–226: Kiindulási alapja, hogy megkülönbözteti a lakótoronytól. Szerinte a *Bergfried* története során a várak különböző pontját foglalta el, és így különböző pozíciókban más és más szerepe került előtérbe, a felderítéstől az utak megfigyelésén át a refugiumig. A legújabb német várirodalom – BIM I. (UHL – ZEUNE) 237 – ugyancsak a lakótoronytól való megkülönböztetésből indul ki.

29. SALCH 1995. 52; MESQUI 1997/2000. 384–385 a „*tour beffroi*” címszóhoz utalva taglalja. A franciáknál korábban az ilyen és hasonló tornyokra, valamint a lakótoronyra általánosan a „*donjon*” kifejezést használták (pl. VIOLLET-LE-DUC: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle.* Tome 5e. Paris 1861. 34–96), újabban azonban megfigyelhető a differenciálásra való törekvés. SALCH 1995. (52–53, 123, 125–127, 261) pl. a *Bergfried*nek megfelelő szerepet betöltő toronyra a „*donjon beffroi*” kifejezés használatát javasolja, szemben a lakótoronynak megfelelő értelemben használt „*donjon palais*”-val. Hasonlóan tesz MESQUI 1997/2000, aki a hagyományos „*Donjon*” címszót csak egészen röviden tárgyalja (153), viszont a „*Tour maîtresse*” címszó alatt megkülönbözteti egymástól a „*tour-residence*”-t, a „*tour-beffroi*”-t és a „*tour maîtresse mixte*”-et (383–386).

30. A náluk „*Bergfrit*” formában szereplő kifejezést tartalmilag és gyakorlatilag a németnek megfelelően használják, vagyis az utolsó menedéknek szolgáló főtorny – „*útočistiá hlávní věž*” – értelemben (DURDIK 2000. 56–57). A problémát itt inkább az okozza, hogy a német eredetűnek tartott csehországi várak esetében egyes, a német irodalomban *Bergfried*ként nyilvántartott tornyot ők már a lakótorony – „*donjon = obytná věž*” – kategóriájába sorolnak át (DURDIK 2000. 117–118). Ld. erről még később. A német mellett a toronytípusra vonatkozó francia és cseh irodalom kiemelését az indokolja, hogy e két területen található még – mint látni fogjuk – a legtöbb, számunkra fontos példa.

zik,³¹ és magára az István–toronyra is ezt a magyar kifejezést alkalmazzák.³² Dacára a terminus széles körben elterjedt használatának, az általa jelzett fogalom, illetve tárgy részletesebb meghatározásával, leírásával mindeddig nem különösebben foglalkoztak.³³ A következőkben ezért nem fölösleges a rá vonatkozó fontosabb ismérvek összefoglalása, mégpedig elsősorban a fogalmat elsőként bevezető és mindmáig legalaposabban taglaló német szakirodalomra hagyatkozva.³⁴

Ha összegezni akarjuk a Bergfried, illetve – hogy használjuk a helyénvalóbb magyar kifejezést – az öregtorony szerepével kapcsolatban a szakirodalomban elterjedt álláspontokat, az alábbiakat mondhatjuk: Olyan toronyépület, amely egy-egy vár védelmi rendszerének rendszerint legfontosabb pontja. Egyszerre töltheti be a védelem megszervezéséhez szükséges felderítő–előrejelző pont,³⁵ a védelem tényleges irányítását szolgáló „parancsnoki harcálláspont”, a tartalék-, illetve hadtápbázis és végső esetben a visszavonulási hely³⁶ szerepét. Ha a vár legtámadhatóbb részére építik, játszhatja az „elővéd” vagy „jégtörő”,³⁷ de egyben a mögötte lévő részre nézve a „pajzs”³⁸ szerepet is. Tényleges pozíciójától függően békében és háborúban egyaránt ellenőrizheti a közelebbi és távolabbi útvonalakat, adott esetben a várba vezető legfontosabb útvonalat – lőtávolon belül – akár közvetlenül is. Békében gyakran tömlöcnek,³⁹ máskor „trezornak” is használhatták.⁴⁰ Mint láttuk, a lakófunkció tekintetében az öregtoronyt általában megkülönböztetik a lakótoronytól, vagy éppen szembeállítják azzal.⁴¹ Ez azonban nem azt jelenti, hogy az öregtorony ne szolgálhatott volna hosszabb–rövidebb időre akár lakóhelyként is – legalább a toronyőrség számára. Ez természetesen nagyban függött a torony tényleges építészeti kiképzésétől, méretétől és berendezéstől. (Nagyobb ablakok, fűtés /főleg kandalló/, latrina, stb.) A lakható öregtorony elhatárolása a lakótoronytól olykor nem is egyszerű feladat,⁴² másrészt a szakirodalomban sem következetes az elnevezések használata. (Az idő múlásával, a vár fejlődésével, kiépülésével együtt az öregtorony lakófunkciója akár teljesen háttérbe is szorulhatott.) Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban az öregtorony egyben építészeti reprezentáció, státusszimbólum⁴³ is volt, amely már távolról jelezte birtokosának társadalmi, gazdasági és katonai erejét, így egyfajta „kordivatként” is értelmezhető.

Ha a funkciók gyakorlati, építészeti – formai megvalósulását nézzük, az öregtoronnyal kapcsolatban bizonyos általános mintáról is beszélhetünk, amely természetesen minden egyes esetben kisebb–nagyobb mértékben módosulhat.⁴⁴

Mint láttuk, az öregtorony rendszerint a vár legerősebb és legmagasabb építménye. (Olykor azonban egy-egy váron belül két vagy több öregtorony is előfordul.) A legkülönbözőbb alaprajzi formában

31. A szó történeti előfordulására nem sikerült adatot találnom. Szakirodalmi használatára pl. KÖNYÖKI 1905. 180kk. Részben hasonló módon használja GERŐ László is különböző műveiben (pl. GERŐ 1955. 51–52 és GERŐ 1975. 71), aki az általa felállított tipológiai sorrendben a „Belsőtornyos várak” fejezetben taglalja, összevetve a lakótoronnyal.

32. Első általam ismert említése: GERŐ 1955. 154. Gerevichnél csak meglehetősen késői adatot találtam: GEREVICH 1975. 94. Ld. még GERŐ 1994. Lőrés viszont, mint láttuk csak három oldalán volt azonosítható, a negyediken a bejárat nyílt. Erről ld. még később.

33. GERŐ 1955. az előbb idézett hely mellett még több esetben is érinti, azonban a 244. oldalon külön magyarázatot is fűz hozzá. E két idézett szövegrész ismereteim szerint a tárgy legrészletesebb összefoglalása a magyar szakirodalomban.

34. Célszerű ezt azért is megtennünk, mert a német kutatás által alkotott kép az idők során jócskán megváltozott, másrészt sok tekintetben eredetileg sem volt egységes.

35. SCHUCHHARDT 1931. 225.

36. KÖNYÖKI 1905. 180; PIPER 1912. 175; SCHUCHHARDT 1931. 226; LdM I. (BINDING) 1955. Ezt a funkciót újabban vitatják. BiM I. (UHL – ZEUNE) 238.

37. „Vorkämpfer” és „Eisbrecher”, e két szellemes kifejezést SCHUCHHARDT 1931 használja, azonban eltérő összefüggésben, utóbbit konkrétan Rauhenack háromszögletű öregtornya kapcsán (225, 226).

38. PIPER 1912. 175.

39. LdM I. (BINDING) 1955; BiM I. (UHL – ZEUNE) 238.

40. BiM I. (UHL – ZEUNE) 238.

41. MESQUIT 1997/2000. 384.

42. Már PIPER 1912. 227kk is alkalmazza a „bewohnbare Berchfrit” kategóriáját, részletezve a különböző, lakhatóságot elősegítő szempontokat. Ld. még BiM I. (UHL – ZEUNE) 238.

43. LdM I. (BINDING) 1955; BILLER 1998. 135, BiM I. (UHL – ZEUNE) 237, 239.

44. PIPER 1912. 180–181; BiM I. (UHL – ZEUNE) 241–244; KRAHE 2000. 28–30.

épülhetett, azonban a leggyakoribbak a négyszögletes és – kisebb arányban – a köríves.⁴⁵ Pincszint rendszerint nem tartozik hozzá, azonban ennek szerepét bizonyos mértékig átveszi a földszint,⁴⁶ amelyet leggyakrabban szokatlanul magas, zárt, bejárat és ablak nélküli térnek alakítanak ki. (Szellőzését olykor egy vagy két keskeny, résszerű ablak biztosítja, melyek belső és külső nyílását ilyenkor a talajszinttől minél magasabban helyezik el.) Ezt a helyiséget, amelyet a kutatás börtönként (is)⁴⁷ szokott értelmezni, általában egy, a földemben, boltozatban kialakított nyíláson át lehet megközelíteni, illetve megfigyelni a fölötte lévő szintről. (Padlójából olykor kutat is mélyítettek az altalajba.)

Az öregtorony bejárata, fogadósintje rendszerint az első emeleten van. A bejáratot a külső oldalon elhelyezett, többnyire faszervezetű létrán, lépcsőn vagy átjárón (a szomszédos várfalokról vagy épületekből!) lehetett megközelíteni, amely vész esetén könnyen lebontható, megsemmisíthető volt. A fogadósint felett további szintek – 2-4, olykor több – következtek, melyek az őrség, a visszavonult védők tartózkodását szolgálhatták, vagy adott esetben lakhelyet, illetve raktározást.⁴⁸ A legtöbb esetben az emeletek falában is csak keskeny, lőrészerű ablakok, vagy éppen lőrések nyíltak. Mivel a torony falazata felfelé gyakorta vékonyodott, így az egymás fölötti szintek belső tere növekedett. Az esetek többségében egy-egy szinten csupán egy-egy helyiség volt, melyeket olykor egyszerűen létrák, falépcsők máskor csigalépcső, vagy a falban elhelyezett egyeneskarú lépcsők kötöttek össze. A szinteket fafödém vagy boltozat választotta el egymástól, de előfordult a vegyes megoldás is, ilyenkor boltozattal rendszerint az alsóbb szinteket fedték. A legfelső szintet védelmi célokra használták. A falkoronán legtöbbször pártázatot képeztek ki, és lehetett fedett vagy fedetlen tér egyaránt. Olykor külső oldalára körbefutó védőfolyosót ültettek ki, amely megkönnyítette a torony lábáig előrenyomult ellenséggel szembeni védekezést.

Az öregtorony váron belüli elhelyezkedése meglehetősen nagy formai gazdagságot mutat.⁴⁹ Állhat a legvédettebb és a legveszélyeztetettebb ponton⁵⁰ egyaránt, centrális helyzetben, pl. a várudvar közepén, de a várfalak mentén is, gyakorta azok valamely töréspontjában, szegletében. Ilyenkor gyakran a torony saját fala alkotja egyben a várfalat, azonban kerülhet a várfal mögé is. Védheti a fő megközelítési útvonalat, kaput,⁵¹ de kerülhet ezekkel éppen átellenbe, a vár kapujával szemben lévő „végébe” is.⁵² Mi több, a két megoldás egyszerre is létezhet, ugyanis – különösen hosszanti alaprajzú, magaslati várak esetében – az utat végigvezethették a vár egyik végében elhelyezkedő öregtorony (ld. erről még alább!) alatt/mellett, a vár területén kívül, majd visszafordítva a vár másik végénél, vagy legalábbis távolabb eső részén vezették be a falak közé. Gyakorta az út maga is várfalak között terelve – falszorosban vagy külső várudvaron – futott végig, s a külső kapu ilyenkor rendszeresen a torony alá került. Az öregtorony eredetileg legtöbbször önálló, a többi épülettől (olykor a várfalak kivételével) fizikai értelemben elválasztott építmény volt, azonban sok esetben ez az elkülönülés a későbbi építkezések folytán megszűnt.

45. A német területen lévő, illetve német eredetűnek tartott váraknál a négyszögletes alaprajz az összes ilyen torony 57%-a, ezen belül a négyzetes és ahhoz közelálló formák 55%-ot (50,7+4,3) tesznek ki, míg a téglalap alaprajzúak 2%-ot. Fentiekkel szemben a kör alaprajzú tornyok csak 32,6%-ot képviselnek. KRAHE 2000. 29.

46. Legrészletesebb leírása PIPER 1912. 192-196.

47. E helyiség az összes idézett német irodalomban – SCHUCHHARDT kivételével, aki a szerkezetet nem tárgyalja – úgy szerepel, mint „Verlies”, azaz „ömlő”, ezzel kapcsolatban már PIPER megjegyzi (1912. 193-194): „Die auch allgemein verbreitete Überlieferung von dieser Benutzung des Raumes ist eine wohlbegründete, wenngleich nicht unangefochtene.” Az újabb összefoglalás – BiM I. (UHL – ZEUNE) – ezzel kapcsolatban árnyaltabb képet ad. A Bergfried általános funkcióinak meghatározásakor (238.) megjegyzi: „... bot sich ein Bergfried ... oder aber gelegentlich zum Verschluss von Gefangenen, die man sowohl im Turmuntergeschoß, dem sogenannten ‚Verlies’, als auch in Einbauten in den oberen Turmgewölben unterbringen konnte.” A későbbiekben (242.) még hozzáteszi: „Die Definition des Sockelgeschosses nicht als Verlies, sondern als Sicherheitszone für den Oberbau hat sich in der britischen und französischen Burgenforschung schon seit längerem durchgesetzt. Natürlich konnte es sowohl als Lagerraum als auch zur Aufbewahrung von Gefangenen benutzt werden....”

48. Az egyes szintek funkciójának meghatározása nem is egyszerű feladat: PIPER 1912. 193.

49. PIPER 1912. 175-176; SCHUCHHARDT 1931. 225-226.

50. BiM I. (UHL – ZEUNE) 244.

51. SCHUCHHARDT 1931. 225; BiM I. (UHL – ZEUNE) 244.

52. PIPER 1912. 176. A valóságban, mint látni fogjuk, ez azért mégsem volt ennyire ritka elrendezés.

Mint láttuk, a torony a mögötte lévő épületek, illetve várrészek számára egyfajta pajzsként is szolgálhatott.⁵³ Különösen jellemző volt ez olyan magaslati váraknál, amelyek hosszan elnyúló hegygerincre épültek, és az öregtorony a gerinc valamelyik végére került (pl. Katzenstein,⁵⁴ Maienberg,⁵⁵ Pappenheim⁵⁶). Ilyenkor a toronynak a várható támadás felé eső oldalát gyakran ékszerűen képezték ki (pl. Bernstein,⁵⁷ Ortenburg⁵⁸). Négyzetes, vagy ahhoz hasonló alaprajzú tornyoknál ezt úgy érték el, hogy a tornyot a gerinc hossz tengelyéhez, illetve a támadási irányhoz képest átlós irányba fordították,⁵⁹ s így az a támadók felé rendszerint csupán két oldalát mutatta (pl. Esch,⁶⁰ Neuenburg,⁶¹ Týřov (Angerbach)⁶²). Ez az „átlós” megoldás azonban nem csak a hegygerincen épült váraknál, illetve a „pajzs” rendeltetésű öregtornyoknál fordult elő, hanem más hegyi és síkvidéki váraknál, illetve más elrendezésű, a várfal mentén (pl. Eger (Cheb),⁶³ Guardaval (Wardenswal)⁶⁴), vagy éppen az udvar közepén elhelyezkedő, „szabadon álló” (pl. Achalm,⁶⁵ Alt Regensberg,⁶⁶ Giech⁶⁷) tornyoknál is. A lényeg ilyenkor is az volt, hogy a várható támadás, illetve – az udvaron állóknál – a fő megközelítés vagy lehetséges behatolás irányába minél kisebb, ékszerű felület mutakozzon. Az ilyen tájolású tornyok alkalmazására már meglehetősen korán, a XI–XII. században sor került,⁶⁸ és később is igen népszerűek maradtak. A szakirodalomban ezt a fajta építészeti kiképzést általában a követőgépek lövedékei elleni védekezéssel magyarázzák, vagyis a lövedékek az átlós felületekről könnyebben lepattantak volna.⁶⁹ (Ez a feltételezés azonban nézetem szerint csak azoknál a tornyoknál állja meg a helyét, ahol az ostromgépek lehetséges elhelyezése valamely okból kötött volt, tehát a tornyot a lövedékek csak egy adott szögben érheték el.)

V.

Ha összevetjük az István–tornyot a fentiekben leírt típusal, első rátekintésre kitűnik, hogy annak legelterjedtebb válfajához, a (megközelítőleg) négyzet alaprajzú, felépítményében hasáb alakú öregtornyok közé tartozik. Ez a forma a toronytípus megjelenése óta jelen van, és általános vélemény szerint nem mutat kronológiai eltérést a másik fő alapváltozattal, a köralaprajzúval szemben. Német

53. L. PIPER 1912. 25. jegyzetben idézve; BiM I. (UHL – ZEUNE) 244. Az e fajta építészeti elrendezést, illetve ennek egyik formáját az újabb kutatás „Frontturmburg” elnevezéssel tartja számon, I. BILLER 1998. 140. HOTZ-ra hivatkozva.

54. Szlovénia. KRAHE 2000. 322.

55. Olaszország – Dél-Tirol. KRAHE 390-391.

56. Németország – Bajorország. KRAHE 2000. 460.

57. Franciaország – Barr kanton. BILLER 1998. 139/49. ábra, 140; KRAHE 2000. 101.

58. Franciaország. KRAHE 2000. 456.

59. Ezt a kategóriát a német szakirodalom „Übereckstellung”-ként tartja számon, PIPER 1912. 176. (csak a pajzs szerepét betöltő tornyokra vonatkoztatva); LdM I. (BINDING) 1955; BILLER 1998. 140.

60. Luxemburg – Wiltz kanton. KRAHE 2000. 177.

61. Svájc – Thurgau kanton. KRAHE 2000. 425.

62. Csehország. KRAHE 2000. 719.

63. Csehország. KRAHE 2000. 162.

64. Svájc – Graubünden kanton. KRAHE 2000. 234.

65. Németország – Baden-Württemberg. KRAHE 2000. 53.

66. Svájc – Zürich kanton. KRAHE 2000. 73. (A tornyot itt lakótoronynak határozták meg.)

67. Németország – Bajorország. KRAHE 2000. 212.

68. Ezzel kapcsolatban a két legkorábbi, számomra ismert példát BILLER 1998 idézi. Az egyik Larochette (Luxemburg) vára (108/26. ábra), ahol ugyan az ilyen pozícióban lévő tornyot csak „Turm”-nak nevezi, de mérete alapján akár „Bergfried”-nek is értelmezhető. A másik, de még korábbi példa Habsburg (Svájc – Aarberg kanton) vára. Itt egy, már a XI. sz. második negyedében (!) megépült lakótorony, illetve „toronyvár” („Turmburg”) mellé, annak keleti végéhez épült hozzá a század utolsó harmadában (!) egy átlós irányban elhelyezett öregtorony (kb. 9,5 x 9,5 m), és – részben utóbbilhoz csatlakozva – egy kerítőfal rendszer, valamint a vár ártellenes, nyugati végébe, azonban már az említett falon kívül még egy kisebb, négyzetes torony, utóbbi már „normális” elrendezésben. A vár fejlődése azonban ezzel még nem zárult le: a XIII. sz. korai időszakában a kisebb torony mellé felépült egy másik, nagyobb (kb. 9,5 x 9,5 m), de hasonlóan „normális” pozíciójú torony, Bergfried is. (A kettőről együtt ld. még röviden uo. 146.)

69. Ld. az 53. jegyzetben idézett helyek.

területen mindkettő „csirái” megjelennek a XI–XII. században, de teljes kifejlődésükre (csakúgy, mint a többi variánsra) nagyjából a XII. század közepe és a XIII. század közepe között, azaz a Stauf–korban (1138–1254/1268) került sor, együtt a klasszikus „lovagvár” kialakulásával.⁷⁰ Önmagában tehát az öregtorony hasáb alakja nem keltezhető. A két forma inkább az elterjedési terület, illetve sűrűség szempontjából mutat különbséget.⁷¹ Sajnos az sem jelent igazán előrelépést a kérdésben, hogy az István–torony a hasáb alakú tornyok átlósan elhelyezkedő, ráadásul szegletben, illetve kiszögellő pozícióban lévő alfajához tartozik. Az általam német, illetve német vonzaskörbe tartozó területről ismert ilyen pozíciójú tornyok túlnyomó többsége ugyan a XII–XIII. századból származik, azonban előfordul XIV. századi is.⁷² Magyar viszonylatban erre a típusra ehelyütt csak három példát vehetünk fel: *Németújvárt* (Güssing – Ausztria), *Vajdahunyadot* (Hunedoara – Románia) és *Cseszneket*, amelyek közül valószínűleg csak az első tekinthető „igazi” Bergfriednek, azaz öregtoronynak, s nagy valószínűséggel a XIII. század közepéről származik.⁷³ A két utóbbi viszont XV. századnak tűnik, s inkább a védelem előretolt „bástyájának”, pontosabban tornyának számítható, semmint öregtoronynak.⁷⁴

Valamivel több segítséget jelenthet viszont magának a toronynak az alaprajza, különös tekintettel a „földszinti” három ablakra és az ajtóra. Utóbbi persze önmagában is külön problémát jelent, mert ellentmond az öregtoronyoknál általános szabálynak, mely szerint a bejárat az emelet magasságában kell, hogy nyíljon. A kisszámú ellenpéldát a szakma általában késői eredetűnek tartja.⁷⁵ Kérdés persze, hogy az István–torony ajtaja mennyire tekinthető eredetinek? Gerevich maga, mint láttuk, csak késői munkájában vetette fel annak lehetőségét, hogy az ajtót másodlagosan alakították ki.⁷⁶ Ugyanez a helyzet Gerő László felvetésével.⁷⁷

Hasonló földszinti kiképzésű öregtoronyok után vizsgálódva páthuzamokat cseh területen találtam.⁷⁸ A két, számomra jellegben és méretben leghasonlóbb torony két, XIII. századi eredetű, dél-

70. A német várkutatás már régen elvetette az alaprajzi formaváltozatok közötti időrendi különbségtételt. PIPER 1912. 189–190. (Ezt a nézetet Gerevich is magáévá tette. GEREVICH 1966. 275, azonban az általa PIPER egy korábbi, 1895-ös kiadásából idézett, ide vonatkozó, igen egyértelműen megfogalmazott részt az általam használt újabb kiadásban nem találtam.) Ugyanerre ld. még KRAHE 2000. 30. Általában a keltezésre LdM I. (BINDING) 1955: szász és thüringiai területen a XI. századtól, nyugat- és délnémet területen a XII. századtól, általánosságban a XII. sz. közepe – XIV. sz. vége; BILLER 1998. 140, 146–147: XI. századi példák mellett a XII. sz. közepe – XIII. sz. közepe; BiM I. (UHL – ZEUNE) 237–238: XII. sz. közepétől, különösen az 1180-as évektől a korai XIV. századig.

71. A négyzetes alaprajzú tornyok a déli és nyugati német területen jóval sűrűbben fordulnak elő, mint északon és keleten. KRAHE 2000. 30.

72. A következő példákat KRAHE 2000 alapján, tehát pusztán az alaprajzokból kiindulva állítottam össze, lehet azonban, hogy a tényleges helyismeret (lehetséges fő megközelítési, támadási irány, abszolút és relatív kronológia, stb.) tekintetében ezek nem mindenben állják meg a helyüket, illetve mások kimaradhattak. A felsoroltakon kívül még vagy további ötven(!) esetben valószínűsíthető az átlós megoldás. Az adattárat ld. a szöveg végén kiemelve.

73. Magát a várat eredeti formájában III. Béla építtette. FÜGEDI Erik: Középkori várak – Középkori társadalom. In: Váreptészetünk 1975. 63–86, itt 67: Amadé győri püspök építtette rokonaival, Móric tárnokmesterrel és Jánossal; PRICKLER, Harald: *Burgen und Schlösser Ruinen und Wehrkirchen im Burgenland*. Wien é.n. 58–64, az 59. oldalon a belsővár alap-, a 65-en a vár és környéke helyszínrajzával. KRAHE 2000. 235, KRAHE félreértés következtében az öregtoronyt III. Béla korának tartja. A torony a félhold alakú, a lapos hegyháton még külön kiemelkedő belsővár keleti végében áll, északi sarkával, „élével” a fő megközelítési irányba fordítva. Mérete kb. 7 x 7 m.

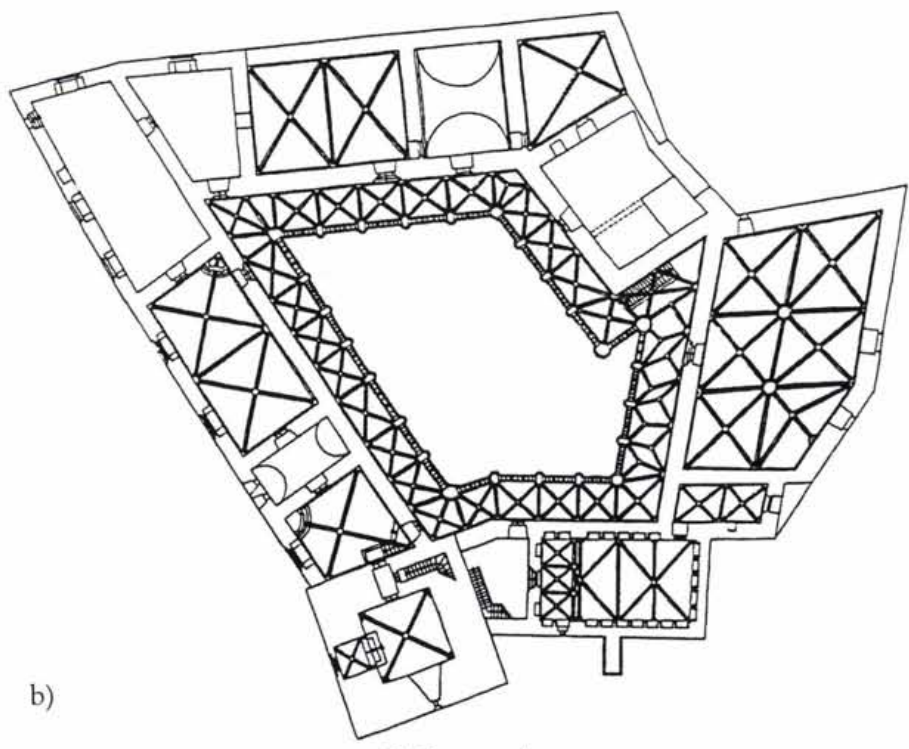
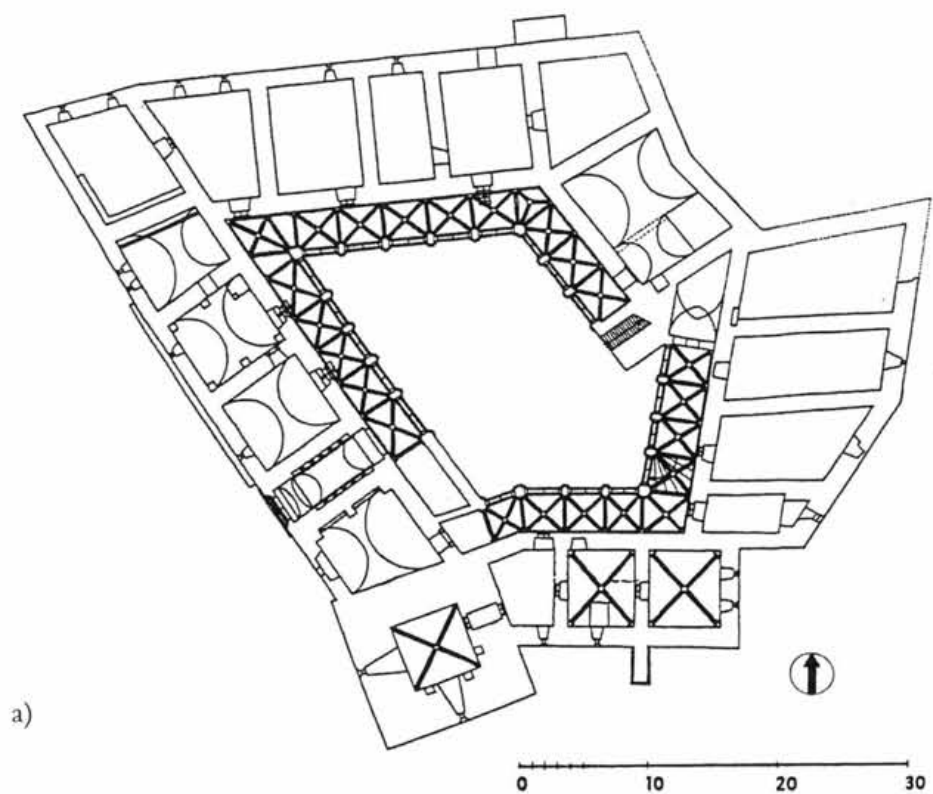
74. Vajdahunyadra ld. MÖLLER István: *A vajda–hunyadi vár építési korai*. Budapest 1913. 11–13, valamint a III. és V. tábla alaprajza. Hunyadi építkezései közé sorolva. (MÖLLER elsősorban a pozícióra és az építőanyagok különbségére alapozva keltezett, nem ásatásra!) A torony az észak–déli hegygerinc É-i végében álló váron kívül, attól jó 25 m-rel D-re áll, s a várból – csapóhíd közbeiktatásával – külön, az összekötetés céljára kiépített védőfolyosón lehet megközelíteni. Más szintje szabálytalan, trapézszertű alaprajzú, felmenő része viszont szabályos hasáb formájú. A felmenő rész méretei a helyszínrajz alapján nem állapíthatók meg, de kb. 7,5 x 6,5/7 m körül lehetnek. Csesznekre ld. PÁMER Nóra: Csesznek. In: *Váreptészetünk* 1975. 120–125. A toronyra csak igen röviden tér ki, korát bizonytalanul hagyva. László Csabának, a várban jelenleg folyó ásatások vezetőjének szíves szóbeli közlése szerint a torony egykorú a külső várfallal, azaz XV. századi. Segítségét ezúton köszönöm. A torony egyébként a kelet–nyugati gerincen elhelyezkedő vár keleti végénél áll, a belső váron kívül, attól kissé DNy-ra, a külső várfalba foglalva. Az emeleti részen nyíló bejáratát egykor a belső várból köpillére ültetett faszervezetű hídon át lehetett elérni. Mérete a helyszínrajz tanúsága szerint mintegy 7,3 x 6,4 m körüli.

75. BiM I. (UHL – ZEUNE) 242.

76. GEREVICH 1987. 151–152. GEREVICH erre sem itt, sem – ismereteim szerint – máshol nem hoz bizonyítékot.

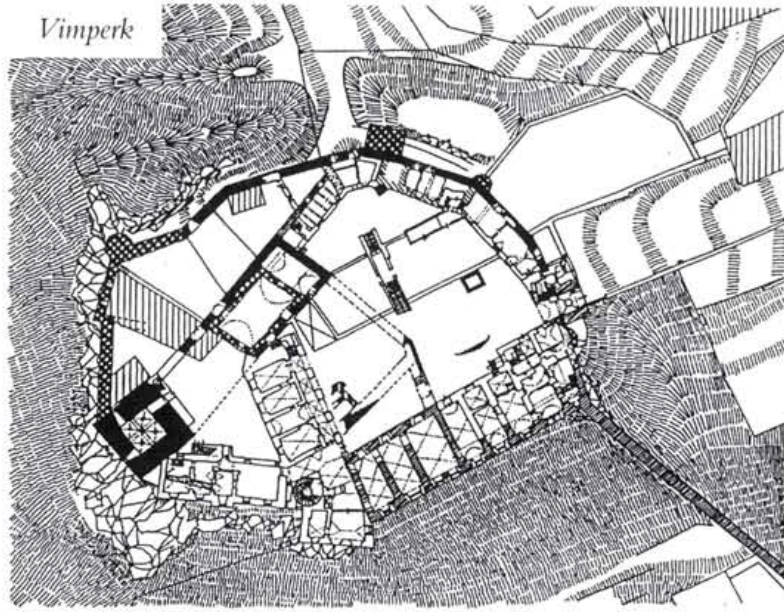
77. GERŐ 1955. 155 még három lőrésről emlékezik meg, azonban 1994-es művében már négy lőrést emleget (ld. 31.). Ez esetben vagy tévedett, vagy – kimondatlanul – azt feltételezte, hogy az ajtót utólag, egy eredeti lőrés helyén nyitották. Bár az utóbbi lehetőség nem teljesen kizárható, de kevésbé valószínű, mert az ajtóhoz a fal vastagságában vezető folyosó keskenyebbnek látszik, mint a tényleges ablakfülkék belső szélessége, mellette szűkítés, elfalazás nyoma viszont nem látható.

78. Érdekes módon ezen a területen a négyszögletes, illetve négyzetes alaprajzú tornyok száma összevetve a kerek alaprajzúakkal még csak nem is kimagasló, inkább átlagosnak tekinthető. KRAHE 2000. 30.

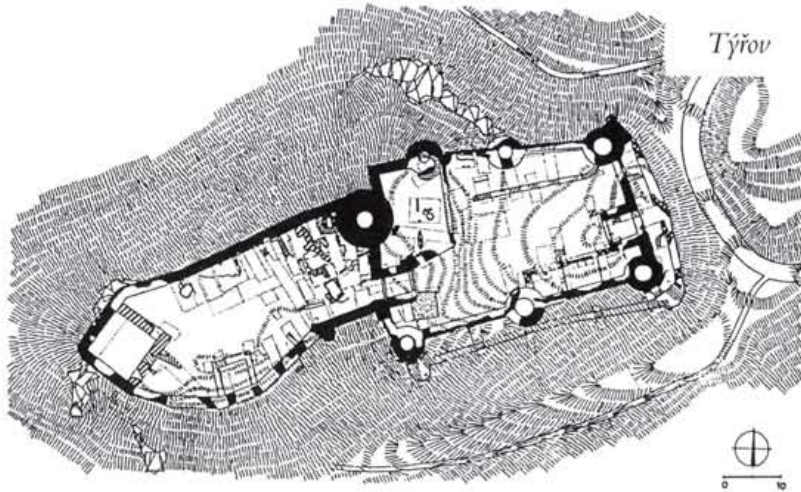

Zvíkov – palotamag
 a) földszint; b) emelet

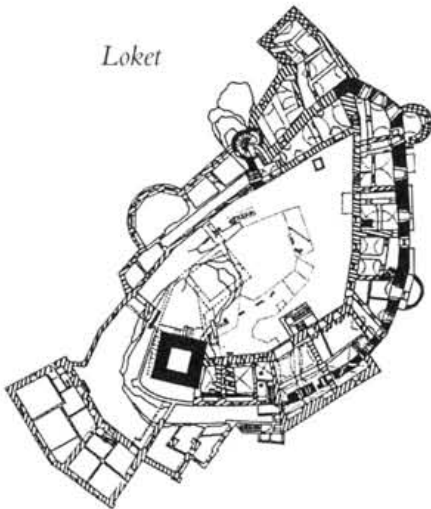
Vimperk

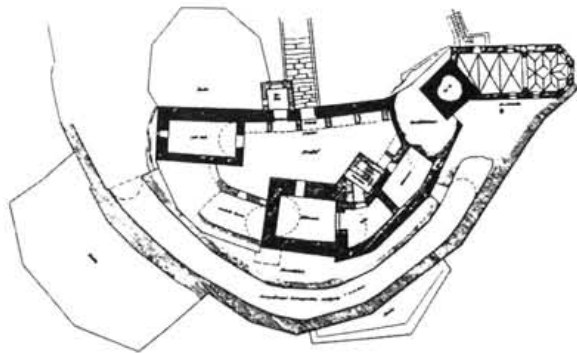
Týřov

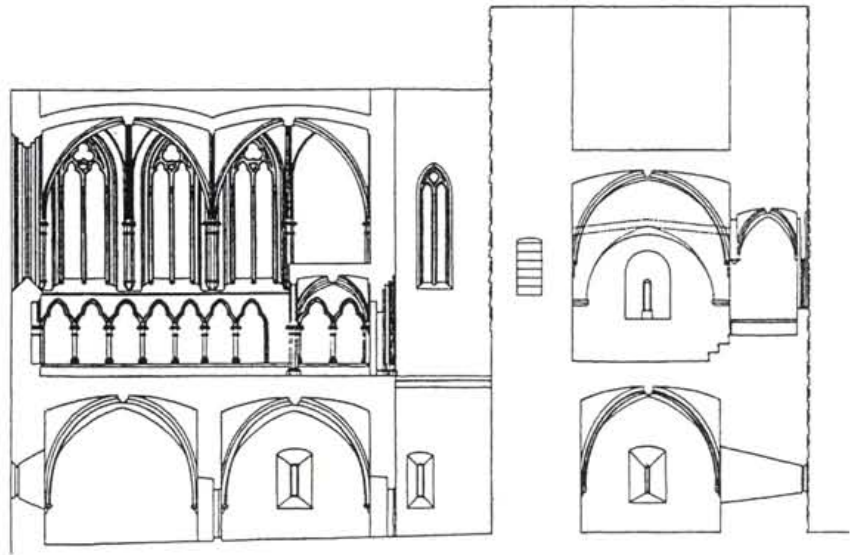

Loket

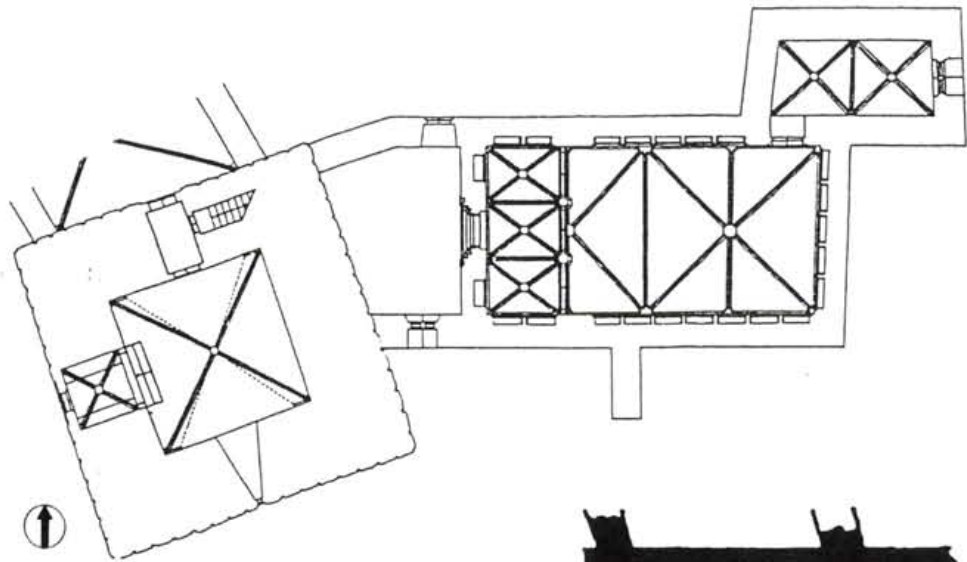

Németújvár

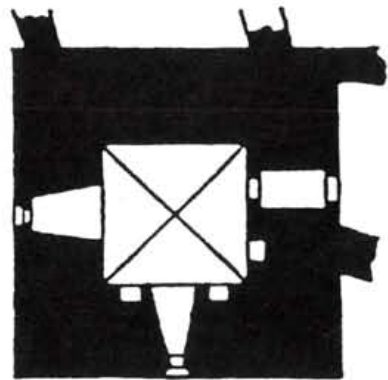

a)

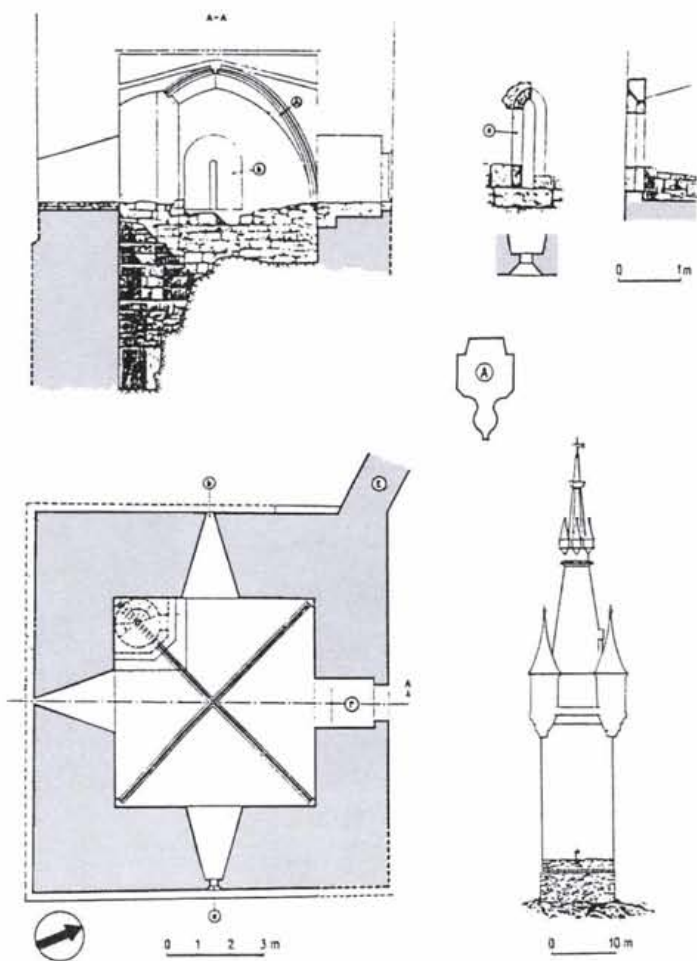
b)

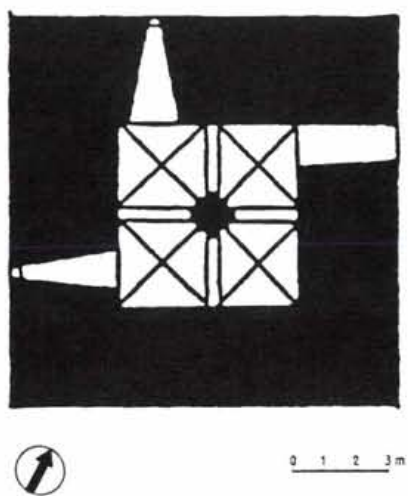
c)

Zvíkov – a torony a csatlakozó épületrész
 a) metszet; b) emelet; c) földszint

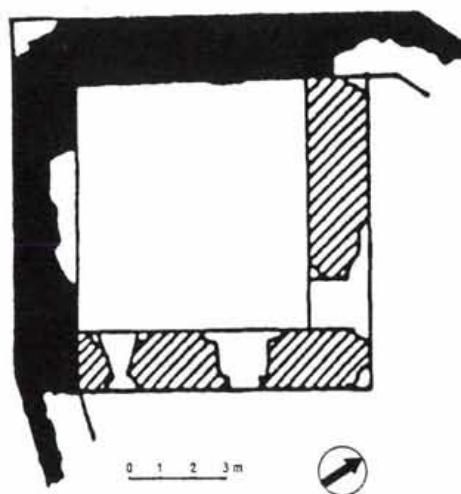
Buda

Vimperk

Týřov

csehországi királyi várban áll: *Vimperkben és Zvíkovban (Klingenberg)*. Igaz, az újabb cseh kutatás hajlamos mindkettőt már a lakótorony, a *donjon/obytná věž* kategóriájába sorolni.⁷⁹

Zvíkov négyszögletes öregtornya, a *Markomanka*, vagy más néven *Hlízová věž*⁸⁰ a vár belső, zárt, szabálytalan sokszög alakú palotamagjának déli–délnyugati sarkában áll, két épületszárny metszésében.⁸¹ A toronyhoz északnyugatról a nyugati lakószárny, keletről a kápolna csatlakozik, mindkettő enyhe szögeltéréssel, miáltal a torony a palotamag egészéhez képest átlós pozícióban helyezkedik el. Ez az átlós helyzet délről, a fő megközelítési irányból azonban csak kevésbé érzékelhető, tehát nem beszélhetünk a torony „jégtörő” szerepéről. Ennek ellenére kétség kívül ellenőrzi a beszűkített megközelítési utat, mi több, a palotamag főbejáratát is, mely a nyugati szárny földszintjén nyílik.

Magá a torony⁸² 12 x 12 m alapterületű, 3 méternél vastagabb falakkal. Máig két és fél szintje maradt fenn. Déli és nyugati oldalát kívülről tejes egészében púposkövek borítják, melyek az északi és déli oldalon azonban csak mintegy 7 m magasságtól indulnak. A földszinti tér nyugati és déli falában egy-egy keskeny lőrésablak nyílik, melyekhez belülről kifelé tölcseresen szűkülő ablakfülkék vezetnek. A keleti falban keskeny, folyosószerű átjáró vezet a kápolna irányába, illetve a kápolna előterébe. Az átjáró mindkét oldalán egy-egy kőkeretes ajtó helyezkedik el. A helyiséget kőbordákkal alátámasztott, téglából készült keresztboltozat fedi, melynek bordái a sarkokban egyszerű gyámköveken nyugszanak. A földszint és az emelet között nincs összeköttetés. Az emeleti helyiséget egy, az északi falban, az emelet magasságában nyíló bejáraton át lehet megközelíteni a nyugati szárny emeletének déli helyiségéből, amelynek padlószintje azonban valamivel alacsonyabban van a bejáraténál. A bejárat a fal vastagsága miatt itt is folyosószerű, külső és belső oldalán egy-egy kő ajtókerettel. A bejáraton keleti oldalán a falban elhelyezett lépcső vezet a következő szintre. A bejáraton szemben, a déli falban a földszintihez hasonló lőrésablak, a nyugati falban azonban egy ennél jóval nagyobb méretű, gótikus mérműves ablak nyílik. Utóbbi megközelítését a fal vastagságában kialakított helyiségű ablakfülke szolgálja, két oldalán kő padokkal. (Ez az ablakforma, illetve ablakmegoldás az egyetlen olyan jegy, amely a „lakótorony” besorolást indokolhatja.) Mind a termet, mind a kis ablakfülkét bordás keresztboltozat fedi.⁸³ (A következő szintet a különböző leírások nem taglalják, az építészeti metszetekből csak annyi szűrhető le, hogy jelenleg felül nyitott, csonka tér.)

A torony pontos keltezése, valamint a palota és a torony végső formájának kialakulása viták forrása a cseh szakirodalomban, legtöbbször azonban az 1230-as 1270-es évek közötti időszakot, tehát nagyjából I. Přemysl Ottokár (1198–1230), I. Vencel (1230–1253) és II. Přemysl Ottokár (1253–1278) királyok nevével fémjelzett korszakot fogadják el.⁸⁴

A másik hasonló, korban talán fiatalabb, valószínűleg 1250-es évekbeli torony, a *Vlčková věž* Vimperk várában áll.⁸⁵ Elrendezése a váron belül⁸⁶ a „klasszikus”, átlós típusnak megfelelő, ráadásul kiugró, csúcs pozícióban van a szabálytalan, trapéz alakú belső vár nyugati szegletében. Ebben az esetben viszont ez a legvédettebb pont, mivel egyrészt távol esik a vár északra nyíló főbejáratától, másrészt nyugatról meredek, sziklás hegyoldal teszi nehezen megközelíthetővé.

Az ugyancsak négyzet alaprajzú torony oldalhosszúsága valamivel nagyobb az előbbinél: 12,6 m. Falai törtkőből készültek. Földszinti helyiségének – újabb kialakítású? – ajtaja északkeletre néz, míg

79. DURDÍK 2000. 117–118 alaprajzzal és axonometrikus tömegvázlattal.

80. A torony ezt a nevét a púposköves (párnakváderes) borításáról kapta (DURDÍK 2000. 634), a *hlízová* ugyanis „gumós”-t jelent.

81. A vár fekvésére ld. MENCLOVÁ 1972/I. 101/122. ábra, a torony elhelyezkedésére a palotamagon belül uo. 212/289. ábra 213/290. ábra, ezeket az ábrákat utóbb több szerző is átvette hivatkozással vagy anélkül.

82. MENCLOVÁ 1972/I. 102; KUTHAN 1975. 82–83; DURDÍK 2000. 634.

83. Megjegyzendő, hogy MENCLOVÁ szerint mind a gótikus ablak és a hozzátartozó ablakfülke, mind a bordás keresztboltozatok másodlagos kialakításúak. Hasonlóan vélekedik a földszinti boltozatról is. MENCLOVÁ 1972/I. 102.

84. MENCLOVÁ 1972/I. 101–102. 1234-ben már állt valamilyen szinten; KUTHAN 1975. 130/148. j.

85. MENCLOVÁ 1972/I. 224–226; DURDÍK 2000. 593–596.

86. A vár és közvetlen környezetének helyszínrajzát ld. MENCLOVÁ 1972/I. 225/312. ábra; DURDÍK 2000. 594/1278. ábra, utóbbi az újabb régészeti kutatások eredményeivel.

két lőrésablaka közül az egyik észak-, a másik délnyugatra. (Az ablakok azonban itt nem az adott falfelületek közepén, hanem azok végében, közvetlenül a nyugati és a déli sarok mellett helyezkednek el.) A tér lefedése érdekes megoldással történt: négy kis, borda nélküli keresztboltozattal, melyeknek bordás hevederívei középen pilléren nyugszanak. Az – ebben a formájában XV. századi – emeleti bejárat ugyancsak északkeletre nyílik, s egy faszerkezetű külső lépcsőn át lehet elérni. A bejárat folyosóból itt is oldalt, a falban elhelyezett lépcső vezet a második emeletre. Az első emeleti helyiség boltozata késői, XVI. századi.

A fenti két, négyzetes alaprajzú „lakó”-torony, melyekhez véleményem szerint az István-torony több vonatkozásban is hasonló lehetett, csak a földszinti ablakok (ajtók?) és boltozatok tekintetében számít kivételnek a kor csehöldi várépítészetében, az átlós elrendezés szempontjából korántsem. Zvíkóval egy időben tűnik fel a forrásokban, tehát viszonylag korai *Loket* (*Elbogen*) öregtornya, amely azonban elrendezésében inkább Vimperkre hasonlít.⁸⁷ *Týřov* (*Angerbach*) lakótoronyát csak másodlagosan, a XIII. század közepe táján alakították ki a belső vár már korábban meglévő nyugati szegletében, de elrendezése megfelel az átlós típusnak.⁸⁸ Mindkettő királyi vár volt.

VI.

Végül, kitérve az István-torony építetőjének kérdésére, ehelyütt Spekner Enikő korábban már említett munkájára kell hivatkoznunk. Ő volt az, aki történeti szempontból részletesen megvizsgálta annak lehetőségét is, hogy a tornyot IV. Béla fia, István ifjabb király, a későbbi V. István emeltette volna. Erre utaló jelként fogható fel az az István által kiadott oklevél, amely a saját neve alatt építeni kezdett (sáros)pataki toronyról emlékezik meg.⁸⁹ (Ismeretem szerint a magyar anyagban ez az egyedüli oklevél, amelyben valaki saját magáról elnevezett épületet említ!) István egyébként a tényleges trónra lépése előtti királyi címei (*primogenitus regis*, majd *iunior rex*) mellett hosszabb–rövidebb ideig viselte a szlavón, a stájer és az erdélyi herceg címet is (*dux Sclavonie, – Stirie, – Transsilvanus*).⁹⁰ Spekner nem zárta ki István építetői tevékenységét, bár jelezte, hogy erre neki is csak igen rövid időszakok (1257–58 és 1265–66) állhattak volna rendelkezésére. Történeti oldalról összességében végül arra a következtetésre jutott, hogy „a felsorakoztatott érvek közvetlen bizonyítékok hiányában nem tisztázták a torony névadójának személyét”. Mindamellet, figyelembe véve a csehöldi tornyokról leírtakat, számomra elgondolkodtató az a történeti konstelláció, amelyben IV. Béla és fia, István rendszeres „érintkezésben” volt II. Ottokárral a Babenberg-örökség tárgyában. (A szembenállást 1261, Béla unokája, Kunigunda és II. Ottokár házassága után már konszolidáltabb viszony váltotta fel.) Ez persze nem jelentene föltétlenül direkt, organikus kapcsolatot a cseh öregtoronyok és az István-torony között, de felvetné annak lehetőségét, hogy formai hasonlóságuk – részben talán területileg is – hasonló gyökerekből és „kordivatból” táplálkozik. Sajnos minderre közvetlen bizonyíték valóban nem áll rendelkezésre. Mindehhez hozzátehetjük a fentebb leírtakat, mely szerint az építető és a névadó személye nem föltétlenül kellett, hogy azonos legyen.

87. MENCLOVÁ 1972/I. 98/117. ábra, 99–101; DURDÍK 2000. 343–346.

88. MENCLOVÁ 1972/I. 194–196; DURDÍK 2000. 569–571. Az 569/1232. ábrán már az újabb kutatások eredményeivel.

89. István lehetséges szerepét már BALOGH Jolán felvetette, pontosabban nem zárta ki, s ennek megfelelően idézte a kérdéses oklevelet.

BALOGH 1966; Részletesen erről SPEKNER 2002. 413 és uo. 73. j.

90. SPEKNER 2002. 413–415. Érdekes, hogy olykor az utókor is *hercegeként* kezelte, legalábbis a hercegi oklevél kiadási tevékenysége kapcsán. Ld. uo. 415–416.

A fenti dolgozat szűk keretei között megkíséreltük körüljárni az István–torony építésének témakörét. Bizonyos választ a felvetett kérdésekre nem nyertünk, azonban a magunk részéről úgy véljük, a továbbiakban a torony építési korát tekintve a XIII. századi eredetet – a korábbi véleményünkkel szemben – korántsem zárhatjuk ki teljes határozottsággal. Nem kétséges, hogy a téma további kutatást érdemel.

• • •

ADATTÁR

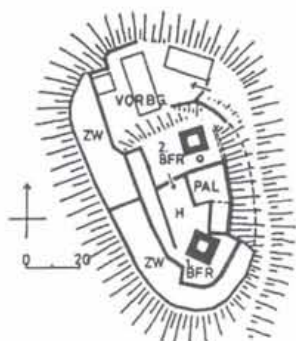
- Alt Windeck (Németország – Baden-Württemberg) 1200 körül; a két Bergfried közül a D-i (9,6 x 9,8 m), jelen formájában a belső kerítőfal mögött. (Krahe 2000. 77)
- Angerbach/Týřov (Csehország) XIII. sz. második fele; a négyszögletes „lakótorony” a K–Ny irányú gerincen elnyúló vár nyugati részének Ny-i végében, „hajóorr” pozícióban áll. (i.m. 719, ld. még a főszövegben, részletesen is.)
- Bruck (Ausztria – Tirol) 1252–77. között; a lakótoronynak (12 x 12 m) nevezett épület a külső kerítőfal mögött. (i.m. 124)
- Elbogen v. Steinlbogen/Loket (Csehország) XII. sz-i eredetű várban XIII. sz-i öregtorony (8,2 x 8,2 m); a torony a szilvamag alaprajzú vár nyugati sarkában áll, ma kettős ill. hármas várfal mögött, fedezve az alatta lévő két kaput. (i.m. 169, ld. még a főszövegben.)
- Esch (Luxemburg – Wiltz) XI. sz-i eredetű vár – Bergfried ??; a Bergfried a hosszanti elrendezésű, magaslati (?) vár déli végében áll „hajóorr” pozícióban, ma kívülről részben kettős fal övezi. (i.m. 177)
- Federaun/Thurnegg–Oberburg (Ausztria – Karintia) XII–XIII. esetleg XIV. sz.(?); a Bergfried (7,5 x 7,5 m) a szabálytalan, hosszúkás alaprajzú magaslati vár keleti végében, szabadon áll, élével az előtértől elválasztó árok átjárója felé. (i.m. 184)
- Forchtenstein (Ausztria – Stájerország) 1222 előtt; a Bergfried (10 x 10 m) a K–Ny-i gerinc Ny-i végében, kifelé szabadon áll a kapu felett/mellett. (i.m. 189)
- Gießen (Németország – Baden-Württemberg) a vár első említése 1357(!); sík területen elhelyezkedő, szabálytalan ötszög alakú belsővár Ny-i sarkában áll a Bergfried (7 x 8 m). (i.m. 212)
- Gösting (Ausztria – Stájerország) XII–XIII. sz. (?); K–Ny-i magaslat K-i végében álló Bergfried (kb. 9 x 9 m), a belsővár fala mögött. (i.m. 217)
- Greifenstein (Ausztria – Alsó-Ausztria) 1250 körül; a Bergfried (9 x 9,5 m) a mandula alakú sziklaorom, ill. vár D-i végében áll, kifelé szabadon. (i.m. 224)
- Habsburg-Ostburg (Svájc – Aargau kanton) XI. sz.; a Bergfried a hosszúkás hegyhát K-i részén álló vár K-i végében helyezkedik el. (i.m. 239, ld. még a főszövegben.)
- Hochburg/Hachberg (Németország – Baden-Württemberg) 1220. körül; a négyzetes alaprajzú Bergfried (8 x 8m) a mandula alaprajzú, magaslati belsővár DNy-i sarkában áll, alatta/mellette két kapu helyezkedik el. (A „mandula” másik végében is torony – kerek alaprajzú, ék alakú kiképzéssel – áll.) (i.m. 275)
- Karneid (Olaszország – Dél-Tirol) 1230–1240 körül; a Bergfried (7 x 7 m) a szabálytalan ötszög alakú belső vár K-i szegletében áll, DK-i falával szabadon. (i.m. 319)
- Landsberg (Franciaország – Elzász) XII. sz. vége; a Bergfried a „hajó” alaprajzú belső vár É-i végében, „orrában” áll, alatta/mellette két kapu, ma többszörös várfal övezi. (i.m. 352)
- Lauf (Németország – Bajorország) XI. századi vár helyén 1350–1375 között épült vízivár; a Bergfried (10x10 m) a szabálytalan, háromszögszerű alaprajz Ny-i végében áll, kifelé szabadon. (i.m. 358)
- Nekarsteinach-Hinterburg (Németország – Hessen) 1150 körül; a Bergfried az ötszögletű belsővár Ny-i végében áll, ma háromszoros falgyűrűvel övezve. (i.m. 417)

Neuenburg (Svájc – Thurgau kanton) 1270 körül; a Bergfried a „hajó” alaprajzú belső vár D-i végében, „orrában” áll. (i.m. 425)

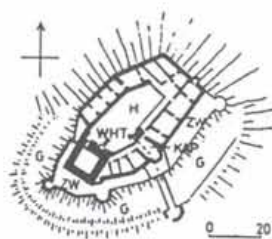
Therasberg (Ausztria – Alsó-Ausztria) a vár első említése 1327; a Bergfried (10 x 11 m) a szilvamag alaprajzú belső vár K-i csúcsában áll. (i.m. 602)

Tosters (Ausztria – Voralberg) 1270. körül; a Bergfried (12 x 12,7 m) a szabálytalan, tojásdad alaprajzú magaslati vár keskenyebb, DNY-i végében áll közvetlenül a vár belső részébe vezető kapu mellett, előtte DNY-ra zwinger található két kapuval. (i.m. 608-609)

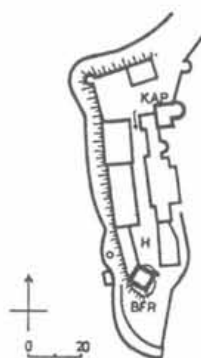
Zwingenberg (Németország – Baden-Württemberg) XIII-XIV. sz. ?; a Bergfried (10 x 10 m) a szabálytalan ötszög alakú magaslati belső vár D-i szegletében áll, ma külső várfallal övezve. (i.m. 689)

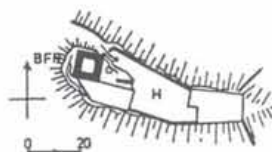
Alt Windeck

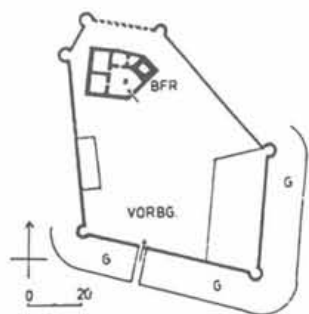
Bruck

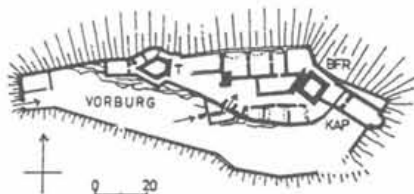
Esch

Forchtenstein

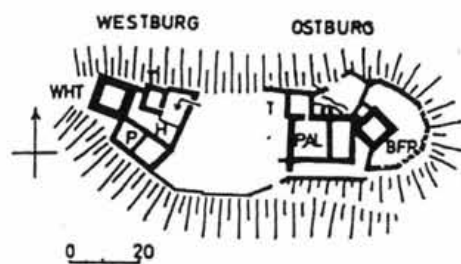
Gießen

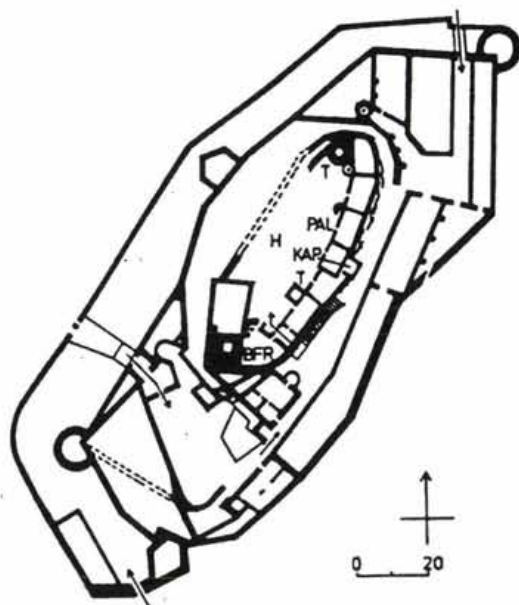
Gösting

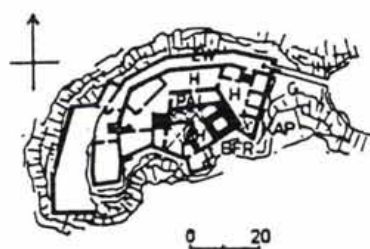
Greifenstein

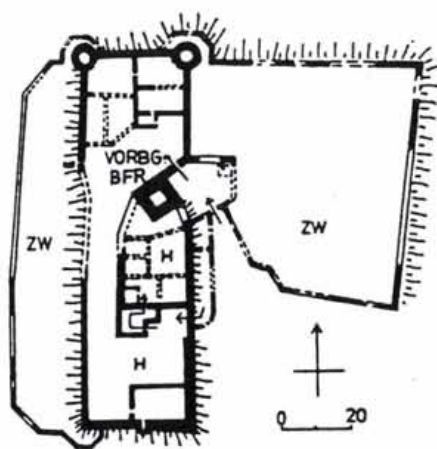
Habsburg

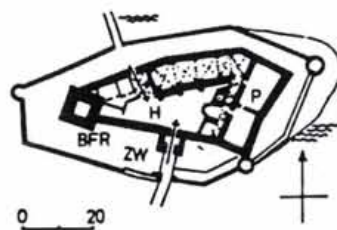
Hochburg-Hachberg

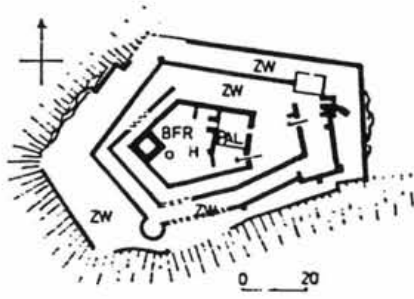
Karneid

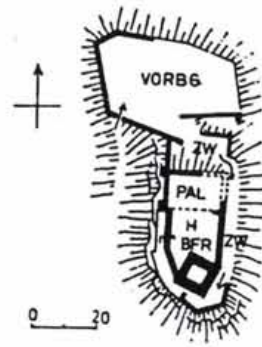
Landsberg

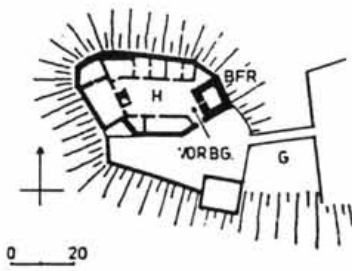
Lauf

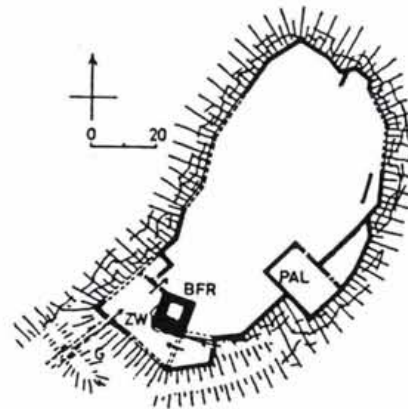
Neckarsteinach-Hinterburg

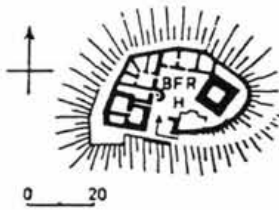
Neuenburg

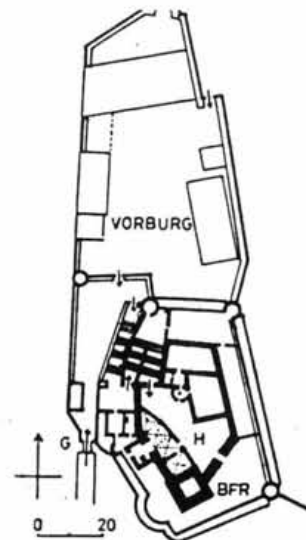
Therasberg

Tosters

Trachselwald

Zwingenberg

RÖVIDÍTÉSEK

- Bud.Rég.* Budapest Régiségei
TBM Tanulmányok Budapest Múltjából
- BiM I. *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch. Bd. I. Bauformen und Entwicklung.* Hrsg. Deutsche Burgvereinigung e. v. durch Horst Wolfgang BÖHME, Busso von der DOLLEN, Dieter KERBER, Cord MECKSEPER, Barbara SCHOCK-WERNER, Joachim ZEUNE. Stuttgart 1999.
- BALOGH 1966 BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában.* I. kötet Adattár. Budapest 1966
- BILLER 1998 BILLER, Thomas: *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung – Gestalt – Bedeutung.* München 1998.
- DURDÍK 2000 DURDÍK, Tomáš: *Ilostrovaná encyklopedie českých hradů.* Praha 2000.
- GEREVICH 1955a GEREVICH László: A budai vár feltárt maradványainak leírása. In: *Budapest Műemlékei I.* Szerk. DERCSÉNYI Dezső, POGÁNY Frigyes. Budapest 1955. 223-257.
- GEREVICH 1955b GEREVICH László: A budai várpalota története 1541-ig. In: *Budapest Műemlékei I.* Budapest 1955. 259-288.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása.* Budapest 1966.
- GEREVICH 1975 GEREVICH László: Buda. In: *Várépítészetiünk.* Főszerk. GERŐ László. Budapest 1975. 87-109.
- GEREVICH 1987 GEREVICH László: A budai vár Zsigmond korában. In: *Művészet Zsigmond király korában (1387-1437) II.* Katalógus. Szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. Budapest 1987. 148-180.
- GERŐ 1955 GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről).* Budapest 1955.
- GERŐ 1994 GERŐ László: *Mátyás király budai palotája. Középkori Magyarország.* Kiskőrös 1994.
- KÖNYÖKI 1905. KÖNYÖKI József: *A középkori várak – különös tekintettel Magyarországra.* Budapest 1905.
- KRAHE 2000. KRAHE, Friedrich-Wilhelm: *Burgen des deutschen Mittelalters. Grundriss Lexikon.* Sonderausgabe für Flechsig-Buchvertrieb. Würzburg 2000.
- KUTHAN 1975 KUTHAN, Jiří: *Gotická architektura v jižních Čechách. Zakladatelské dílo Přemysla Otakara II.* Praha 1975.
- LdM I *Lexikon des Mittelalters. I. Aachen – Bettelordenskirchen.* München-Zürich 1980.
- MAGYAR 1997 MAGYAR Károly: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója I. *Bud.Rég.* 31 (1997). 101-120.
- MENCLOVÁ 1972 MENCLOVÁ, Dobroslava: *České hrady I-II.* Praha 1972.
- MESQUI 1997/2000 MESQUI, Jean: *Châteaux forts et fortifications en France.* Paris 1997/2000.
- PIPER 1912 PIPER, Otto: *Burgenkunde. Bauweise und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des Deutschen Sprachgebietes.* Dritte vielfach verbesserte Auflage. München 1912.
- SALCH 1995 SALCH, Charles-Laurent: *La clef des châteaux forts d'Alsace. Dictionnaire. Architecture, guerre et vie quotidienne dans les châteaux forts.* Lichtenberg 1995.
- SCHUCHHARDT 1931 SCHUCHHARDT, Carl: *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte.* Potsdam 1931.
- SPEKNER 2002 SPEKNER Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. *Bud.Rég.* 35 (2002). 403-425.
- Várépítészetiünk* 1975 *Várépítészetiünk.* Főszerk. GERŐ László. Budapest 1975.

„Meretur vestre devocionis affectus ...”

Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző

F. Romhányi Beatrix

A középkori mindennapi életnek, mely Kubinyi András munkásságának egyik fő kutatási területe, szerves része a vallásosság is. Maga az ünnepe is több cikket szentelt a vallásosság különféle megnyilvánulásainak a középkori Magyarországon.¹ Míg azonban a tárgyi kultúráról például számos emlékünk maradt – ha nem is annyi, mint más, nálunk szerencsésebb országban – a középkori emberek vallásosságáról, különösen a valláshoz való személyes viszonyokról viszonylag keveset tudunk. Legtöbbet a zárandoklatokról², a vallásos társulatokról fennmaradt adatok³, illetve a végrendeletek⁴ árulnak el erről, de a szerzetesrendekhez kapcsolódó konfráterekről alig esik szó⁵. Az alábbiakban közölt rövid tanulmány egy különös, talán bizonyos tekintetben külön ember valláshoz való viszonyát próbálja megvilágítani.

Az egykori Festetics hercegi levéltárban majd két tucat olyan oklevél maradt ránk, melyek Söptei Péter kancelláriai jegyzőre vonatkoznak. Egy részük Söptei kancelláriai tevékenységével összefüggésben keletkezett, nagyobb részüket azonban Péter mester számára állították ki, mégpedig különféle szerzetesrendek különböző rangú előljárói, akik őt rendjük konfráterévé fogadták. Söptei jogászi karrierjét a királyi kancellárián Bónis György vázolta fel.⁶ A rávonatkozó adatok alapján kimutatja, hogy kollégáihoz viszonyítva egyedülállóan hosszú időt töltött jegyzőként szolgálatban, a fentemlített oklevelekkel kapcsolatban pedig a következőket írja:

1. KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999.
2. CSUKOVITS Enikő: „Cum capsula ... cum bacillo” Középkori magyar zárandokok. *Aetas* 1994/1. 5-27.
3. KUBINYI 1999. 341-352. A szerzetesrendek konfraternitásairól egy bekezdés szól (351-352, 59-61. j.). A domonkos rend konfraternitásáról ld. HARSÁNYI András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Budapest 1938 (reprint é.n.). 312-317.
4. SZENDE Katalin: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (Sopron, Pozsony és Eperjes példája), *Soproni Szemle* 53 (1999), 343-356. A magyar középkor utolsó évtizedeinek vallásosságáról ld. PÁSZTOR Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest 1940. Általánosabb képet nyújt, de részleteket nem közöl HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1). München 1973. A személyes vallásosságra elszórt adatok találhatóak még MÁLYUSZNÁL, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 1971. *passim*.
5. Okleveles adatok bőségesen vannak, rendszeres feldolgozása azonban csak a római Szent Lélek társulat anyakönyveinek készült el: *Mon.Vat.* I/5. KUBINYI András: Magyarok a késő-középkori Rómában. In: *Studia Miskolcensia* 3. Miskolc 1999. 86-89. CSUKOVITS 2000.
6. BÓNIS 1971. 295 8. j. és 304-305 47-49. j.

„Ez a gyakorlati jogász, akit a réteg polgárosodására hozhatnánk fel példának, valósággal gyűjtötte a „lelki javakat”, és nem csekély áldozattal a következő szerzetesrendek érdemeiben tette részessé magát és családját: a magyarországi domonkosok, a tárkányi kartauziak, a hazai karmeliták, a velencei domonkosok, a nagyobb Carthusia, a minoriták (Assisi), az ispotályosok (Róma), a pálosok, végül a heiligenkreuzi ciszterciták. A képet az az öt könyv teszi teljessé, melyet – három budai szőlő mellett – a buda–külvárosi Szent István–ágostonosokra hagyott: négy vallási mű mellett egyetlen történeti, a Budai Krónika szerepel! Műveltsége tehát még teljesen középkori volt; évtizedeken át tudott dolgozni a Corvina tözsomszédságában anélkül, hogy a humanizmus szele meglegyintette volna!”⁷

Az idézett összefoglalás lényegében helytálló, a rendelkezésre álló oklevelek tüzetesebb vizsgálata azonban sok tekintetben árnyalja a képet.

Mindenek előtt tehát lássuk a forrásokat:

1464: Zsigmond lövöldi perjel oklevele	DI 93301 (Bónisnál nem szerepel)
1466: Debreceni Márk domonkos provinciális oklevele	DI 93358
1467: Barnabás tárkányi perjel oklevele	DI 93376
1480: Johannes Carpentarius karmelita vikárius oklevele	DI 93538
1488: Gergely ágostonrendi perjel oklevele (Söptei szőlő- és könyvadományáról) ⁸	DI 93590
1489: Joachinus Turrinus domonkos generális	DI 93592
1490: Antal, a Grande Chartreuse perjelének oklevele	DI 93608
1491: Samson Ferenc ferences generális oklevele	DI 93620
1493: Constantius, a Szent Lélek rend generálisának oklevele	DI 93631
1494: Burckard fia János budai karmelita perjel oklevele (Söptei házadományáról)	DI 93640 (Bónisnál nem szerepel)
1495: Benedek pálos generális oklevele	DI 93644
1498: Mihály heiligenkreuzi apát oklevele	DI 93676
1503: vita Söptei végrendelete körül (Némai Kolos Jakab magánlevele)	DI 93708

Több mint harminc év alatt tehát összesen tizenegy szerzetes előjáró állított ki számára oklevelet. Ezekon kívül a kép teljességének megismeréséhez a budai ágostonrendieknek tett adománya(i) és a végrendelete körüli vitát rögzítő, halála után kelt oklevél lesz vizsgálatunk tárgya.

Söptei összesen nyolc szerzetesrenddel állt igazolhatóan kapcsolatban, némelyiktől többször is részesült a rend lelki javaiban, azaz miséket mondtak, imádkoztak, böjtöltek, virrasztottak és más válaszos gyakorlatokat végeztek érte és családtagjaiért, többnyire nemcsak életében, hanem halála után is. Vajon valóban egyszerűen csak gyűjtötte a lelki javakat, amiért nem kis anyagi áldozatot is vállalt, amint Bónis írja, vagy felfedezhető valamilyen mélyebb vallásosság Péter mester törekvései mögött?

Három évvel azután, hogy először találkozunk nevével a királyi kancellárián kelt oklevelekben⁹,

7. BÓNIS 1971. 304.

8. HOLUB József: A Budai Krónika említése 1488-ból. *MKSz* 13 (1888). 89. NÉMETHY Lajos: Budapesten egykor volt egyházi testületek pecsétjei. III. A pálosok (sic!) buda-elővárosi szt. István első vértanúról nevezett templomának pecsétje. *Turul* 6 (1888). 79.

9. *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Bánffy család történetéhez* II. Szerk. IVÁNYI Béla. Budapest 1928. 39; DI 14626. A Söpteire vonatkozó egyéb okleveles adatokat ld. BÓNIS 1971. 304 47. j.

Söptei és felesége, Dorottya a lövöldi perjel és konvent oklevele által részesül a rend lelki javaiban.¹⁰ Arról sajnos hallgat az oklevél, akárcsak a többi hozzá hasonló, hogy pontosan milyen szolgáltatokat vagy adományokat tett a kedvezményezett a rend, illetve a kolostor számára. Két évvel később a domonkosok magyarországi tartományfőnöke teszi ugyanezt, belefoglalva oklevelébe a házaspár János nevű fiát is¹¹, majd 1467-ben a tárkányi kartauzi perjel állít ki a házaspárnak oklevelet hasonló ügyben.¹² Ez az egyetlen oklevél egyébként, mely Söpteit budai polgárnak mondja. Ezután tizenhárom évig nem találunk ilyen tárgyú oklevelet Söptei nevére, igaz, ez idő alatt egyéb oklevélben is csupán háromszor szerepel.¹³

A következő szerzetes előjáró, aki rendjének lelki javaiban részesíti ezúttal egyedül Söpteit, Johannes Carpentarius karmelita vikárius és a felnémet rendtartomány főnöke,¹⁴ egy évvel későbbre,

10. Nos fratres Sigismundus prior et conventus monasterii beati Michaelis archangeli de Leweld ordinis Carthusiensis nobili viro magistro Petro de Septhe et domine Dorothee consorti eiusdem salutem in Domino sempiternam et orationum suffragium salutare. Meretur vestre devocionis affectus ac pie intencionis fervor, quem ad ordinem nostrum et specialiter ad dictum monasterium nostrum habere cognovimus, magis ac magis apud Deum continuis ... suffragiis, ut quo largius ac copiosius super vos divina gratia coruscaverit, eo bonitas vestra proficiat apud Deum, et ut huiusmodi devocionis obsequia auctore Domino vobis sint fructuosa, vos omni missarum, orationum et ceterorum exerciciorum specialium, que Deo largiente in predicto claustro nostro fiunt et fient in posterum, participes facimus in vita pariter et in morte. Adicientes de gratia speciali, ut cum obitus cuiuslibet vestrum, quem Deus felicem faciet, fieri intimatus, pro animarumstrarum remedio faciemus orationes fieri, que pro huiusmodi nostri participibus fieri consueverunt. Datum cum appensione sigilli nostri maioris in testimonium premissorum. Anno Domini 1464 ante Georgii martyris.

11. Nobilibus de ... magistro Petro de Septhe regie maiestatis notario cum domina Dorothea consorte sua atque Johanne libero eorumdem nobis in Christo ... dilectis Frater Marcus de Debreczen sacre theologie lector prior provincialis per Regnum Hungarie fratrum ordinis predicatorum salutem in Domino sempiternam. Pium est et rationi consonum, ut qui loca sanctorum et domos religiosas beneficio, amore et honore preveniunt, digne etiam gratiam pro gratia recipiant. Quatenus qui bona sua temporalia largientes in benedictionibus seminant, spiritualia recipiendo de benedictionibus et metant. ... et quod vestre dileccionis sincerus affectus, quod in cordis armariolo ad nostrum ordinem gerere conspici..., exigit beneficia nostro ordini collata copiosa clemencia nostri redemptoris vobis favorabilis impartiri. Unde nos gratiam pro gratia rependere cupiens, vos prefatos dominum Petrum et dominam Dorotheam cum dicto vestro nato Johanne ad confraternitatem nostri ordinis et ad universam nostre religionis suffragia in vita recipio pariter et in morte plenam, vobis omnium missarum, orationum, predicationum, vigiliarum, ieiuniorum, abstinentiarum, penitentiarum, contemplationum, ceterorumque spiritualium bonorum, que per fratres nostri ordinis in hoc Regno Hungarie ubilibet constitutos Dominus noster Ihesus Christus fieri dedit, universos tenore presentium concedo participationem, ut sic multiplici suffragiorum presidio circumspulsi et hic augmentum gratie et in futuro mereamini vite eterne ... possidere. In cuius concessionis testimonium presentibus sigillum mei officii provincialatus duxi appendendum. Datum Bude sexto die Iulii Anno Domini 1466.

Egy hasonló oklevélmintát közöl KOVACHICH, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli*. Pest 1799. 366-367.

12. Nos fratres Barnabas prior totusque conventus claustris Vallis Auxilii beate Marie virginis super Tarkan fundati ordinis Carthusiensis circumspecto necnon reverendo viro Petro de Septhe civi civitatis Budensis ac honeste domine Dorothee consorti eiusdem salutem in Domino et per orationum suffragia regnum consequi sempiternum. Et si origo bonorum omnium Dei caritas universis nos constituat debitore, illis tamen nimirum singulariter nos ordinat, quorum maiorem caritatem et affectum ad nos experimus. Hinc est, quod exigente vestre paterternitati>s ... affectu, quem ad nos domumque nostram presentem sevicio et opere atque obsequio multipliciter de... exhibuistis et cotidie adhuc promptissime exhibetis ... Anno Domini 1467 quarta Dominica post penthecostes.

13. BÓNIS 1971. 304. Érdekes adalék, hogy épp ebben az időben kapja hű szolgálataiért Mátyás királytól – rokonaival, a Jakabházai és Göderi család tagjaival együtt – a Vas vármegyei Jakabházát és Gödert új adományként (1468: DI 94235, 94236; 1470: DI 94248; 1480: DI 94268), melyet már őseik is birtokoltak. A birtok miatt egyébként 1470-ben vitába is keveredett, s a per még 1489-ben is tartott (1486: DI 94278, 1489: DI 94280).

14. In Christo Ihesu sibi dilectis honesto viro, magistro Petro de Septhe cancellarie regie maiestatis notario ... frater Johannes Carpentarius humilis reverendissimi in Christo patris magistri Christofori Martiguani tocius ordinis fratrum gloriosissime Dei genetricis semperque virginis Marie de Monte Carmeli prioris generalis super provincias (vicarius) Alamanie Superioris, Saxonie, Polonie et Dacie cum plena potestate vicarius, necnon iam dicte provincie Alamanie Superioris prior provincialis ... Datum in nostro conventu Budensi Anno Domini 1480, infra octavas nativitatis virginis gloriose, Dominica videlicet die.

1481-re vonatkozóan pedig Söptei első végrendeletéről értesülünk.¹⁵ Ezután viszont néhány éves szünet következik.

Az igazi nagy sorozat a kancelláriai jegyző életének utolsó évtizedében kelt, amikor szinte évente találunk a témával összefüggésben kelt oklevelet. A sort az ágostonosoknak tett könyvadománya nyitja 1488-ban, melyben öt nyomtatott könyvét – négy teológiai témájú művet, nevezetesen egy Aurea Catenát és a Summa egy kötetét Aquinói Szent Tamástól, Szent Bonaventura beszédeit, egy Bibliát, valamint a Budai Krónikát – az ágostonrendi remeték budai kolostorára hagyta.¹⁶ Az adomány összetétele nyilván igazodik a megadományozottak, vagyis az ágostonrendi szerzetesek igényeihez, mégis, amint erre már Bónis is utalt¹⁷, a XV. század végén már kissé régimódi műveltségre utalnak a vallásos témájú olvasmányok, melyeket feltehetően Söptei maga is forgathatott.

A rákövetkező évben kelt az az oklevél, melyben Joachinus Turrinus domonkos generális részleteti Söptei egész családját a rend lelki javaiban.¹⁸ Azon túl, hogy ez már a második alkalom, hogy Péter mester ezekben a javakban részesedik, hiszen 1466-ban már a magyarországi tartományfőnök is adott ki számára oklevelet, több részlet is említést érdemel. Mindenek előtt az, hogy a rend általános előjárója különösen egy bizonyos János budai teológus hallgató ajánlására hivatkozik, aki valószínűleg azonos azzal a János nevű gyermekkel, aki az 1466-os oklevélben szerepel. Eszerint feltehető, hogy Péter mester ekkor húszas évei közepén járó fia belépett a domonkosok közé. Talán részben éppen ebből érthető, hogy miért sorolják fel az oklevélben a szűkebb családon kívül a tágabb rokonságot is: Söptei fivérét, Bernátot, két nővérét, Mártát és Nestét, sőt anyósát, Dorottya asszonyt is. A harmadik nem elhanyagolható részlet, hogy feleségeként Katalin asszony szerepel, vagyis János nevű fiának anyja, Dorottya időközben meghalt, és Söptei újra megnősült.

1490-ben a kartauzi rend generális káptalanán a rend diffinitorainak jelenlétében Antal, a Grande Chartreuse perjele veszi fel Söptei Pétert és feleségét a kartauziak konfraternitásába, mégpedig Gergey lövöldi perjel ajánlására.¹⁹ Ez az oklevél szintén nem az első az adott rendtől, hiszen 1464-ben a lövöldi, 1467-ben pedig a tárkányi perjel adott ki e tárgyban Söptei részére oklevelet. Vagyis egy huszonöt éves, minden bizonnyal meglehetősen szoros kapcsolat gyümölcse érik be, amikor – hason-

15. Dl 93590. Kiadva MKSz 13 (1888). 89; (*Turul* 6. (1888). 79.) Az 1488-as oklevél szerint Péter mester 1481-ben bizonyos miséért három budai szőlőjét az ágostonosoknak adta, de a testvérek ebből később kettőt eladtak, árát pedig a templom felújítására fordították (*pro certis missis quadam tres suas vineas in promontorio dicte civitatis situatas prefate ecclesie nostre fratribusque in eadem ... degentibus ... donavit, quarum duas fratres ... expost ad reformationem eiusdem ecclesie nostre exposuerint*).

16. „quinque speciales suos libros, videlicet auream katherinam et secundam secundae sancti Thome, atque sermones domini Bonaventure de tempore et sanctis, et unam bibliam ac unam cronicam Hungarorum, omnes impressos”.

17. BÓNIS 1971. 304-305.

18. Devotis et in Christo nobis dilectis magistro Petro de Septhe, dominabus Katherine consorti, Nesthe et Marthe sororibus, Dorothee socerui, Bernardo germano cum suis et eorum liberis frater Joachinus Turrinus Venetus sacre theologie professor ac tocius sacri ordinis predicatorum humilis generalis magister et servus ... Vestrarum devotionum affectus, quem fideli et grata fratrum nostrorum et permaxime fratris Johannis sacre theologie studentis de Buda relatione didicimus vos habere ad nostrum ordinem, sicut per multa indicia frequenter ostenditis, ... Datum Venetiis die XX februarii 1489. Indictione VI.

19. Nos fratres Anthonius humilis prior domus Maioris Carthusie ceterique diffinitores capituli generalis ordinis Carthusiensis vobis egregio magistro Petro Septhey ac nobili domine Katherine consorti eiusdem et eorundem heredibus nobis in Christo dilectis... devocionem ... et affectum ... quem ad ordinem nostrum et specialiter ad domum Vallis Sancti Michaelis Archangeli in Hungaria prope Leweld fundatam geritis, prout ex relatione venerabilis fratris Gregorii prioris domus eiusdem Leweld habere cognovimus, ... de gratia speciali, ut cum obitus vestri ... capitulo nostro generali denuntiatus fuerit, pro animarum vestrarum remedio faciemus orationes, que pro huiusmodi nostris participibus in ordine nostro fieri consueverunt. Datum in dicta domo Carthusie feria secunda proxima post Dominicam Cantate, sedente tunc ibidem dicto nostro capitulo generali Anno Domini 1490.

lóan a domonkosokhoz – a kartauziak legfelső vezetése is írásba adja, hogy Söptei a rend minden lelki javának részese lesz, beleértve a halála után a lelki üdvéért mondandó miséket is.

A következő évben újabb rendi generális oklevelét találjuk: ezúttal Samson Ferenc ferences előljáró engedélyezi Söptei és egész családja számára, hogy részesedjenek a rend mindhárom ágának lelki javaiból.²⁰ Különösnek tűnik az utalás az elhunyt feleségek lelkére, de sajnos közelebbi meghatározás hiányában le kell mondanunk annak eldöntéséről, hogy vajon Söptei elhunyt feleségeiről van-e szó (ez esetben ugyanis Dorottya és Katalin között egy harmadik házassága kellett legyen), esetleg Söptei öccsének, Bernátnak a hitvesére is vonatkozik a többes szám. Elképzelhető, hogy egyszerűen csak a család minden tagjának általános felsorolása után emelik ki a meghalt feleségeket, bár ez esetben talán elvárható lenne a meghalt férjek, esetleg gyermekek említése is. Nem zárható ki az sem, hogy típus szövegről van szó, ennek eldöntéséhez viszont további, a ferences generális perjelek által kiadott ilyen témájú oklevelek vizsgálata lenne szükséges.

Egy év kihagyással, 1493-ban Constantius, a római Szent Lélek ispotály praeceptor a és az egész rend generálisa igazolja, hogy Briger Miklós boroszlói órkanonok Péter mestert gyermekeivel, fivérével és nővéreivel együtt beírta az ispotályosok konfraternitásának könyvébe.²¹ Sajnos egyelőre nem tudjuk, hogy a Szentlélek-társulat anyakönyvében hogyan szerepel ez a bejegyzés, minthogy a magyar vonatkozású adatok kiadásában nem szerepel, talán mivel a megbízott nem magyarországi egyházmegyéből származott, a beírtak egyházmegyéjét pedig nem adták meg. Található viszont egy másik, Söpteiről szóló bejegyzés öt nappal később, április 6-án, mely szerint Várad Pál esztergomi prépost Söpteit, mindkét nembeli gyermekeit és Erzsébet nevű szolgálóját a társulatba felvette.²²

Burckard fia János budai karmelita perjel 1494-es oklevele némileg elüt az eddigiektől, mivel eszerint Söptei Péter, a rend konfrátora egy felhívízi házat adományozott az Újváros utcában a kolostornak azért, hogy a szerzetesek évente összesen hét misét mondjanak az ő és családja lelki üdvéért.²³

20. Nobili filio in Christo magistro Petro de Septhe curie regie notario et nobili domine Katherine consorti eiusdem ipsorumque liberis etc. frater Franciscus Samson atque artium et theologie professor Minorumque ordinis generalis magister salutem ... vos et fratres vestros totamque familiam vestram tam virorum, quam mulierum presentem et futuram, necnon et animas uxorum defunctorum et omnes pro quibus intenditis, ad confraternitatem nostram ... recipio pariter et in morte ... per fratres ... sorores ... sive de tertio ordine beati Francisci ... insuper ... gratia singulari ... ut pro vobis fiat officium, quod pro fratribus nostris recitetur ... Datum Asisii vigesimasecunda die Iunii, Anno Domini 1491. Fr. Franciscus Samson generalis concedit propria manu

21. Constantius de Roma sacri et apostolici hospitalis Sancti Spiritus in Saxia de Urbe preceptor ac totius ordinis eiusdem generalis magister ... attestamur, quod hodie die prima mensis aprilis 1493 venerabilis vir, dominus Nicolaus Briger custos et canonicus ecclesie Wratislaviensis procuratorio ... nobilem virum magistrum Petrum de Septe curie regie notarium, motum devotione, cum liberis suis et Bernardo fratre eius, necnon Martha et Anastasia eiusdem sororibus in libro sancti confraternitatis dicti hospitalis inscripsit. ... Datum Rome apud prefatum hospitale sub anno, die, mense, ut supra, Pontificatus Sanctissimi Patris et domini nostri, domini Alexandri divina providencia Pape sexti anno primo.

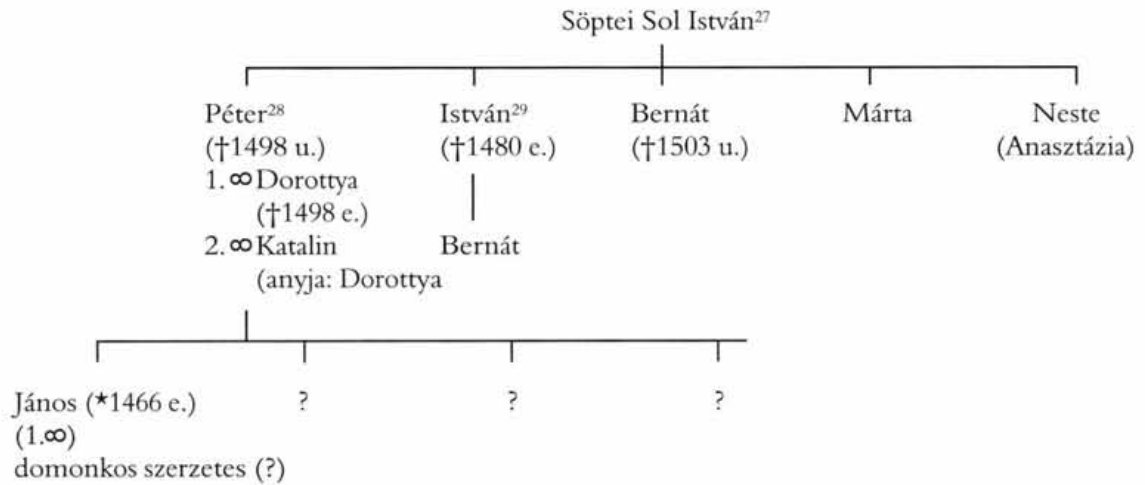
22. *Mon. Vat.* I/5. 31. 1493. március 29. és április 6. között egyébként is sok magyar vonatkozású bejegyzés keletkezett. CSUKOVITS 2000. 222.

23. Ego frater Johannes Burckardi sacre theologie lector ac prior localis totusque conventus Matris Misericordie in Buda provincie Alemanie Superioris ordinis fratrum Beate Marie virginis de Monte Carmeli memorie commendamus, quod nobilis vir magister Petrus de Septhe cancellarie regie maiestatis notarius, confrater noster spiritualis, dum adhuc ageret in humanis cupiens sue ac omnium propinquorum suorum animabus salubrius providere cum missis in nostro conventu ... temporibus perpetuis celebrandis, sicut suo in registro patet et ut litteris infra patebit. Quarum quidem missarum gratia supradictus magister Petrus quandam domum suam in platea Wywaras sitam ad Callidas Aquas Superiores cum omnibus utilitatibus et libertatibus suis conventui iamdicto ac fratribus in eo existentibus presentibus videlicet et futuris in elemosinam perpetuam donavit atque legavit, ita ut nos fratres presentes et futuri in eo iamdicto conventu existentes septem missas perpetuis temporibus, atque singulis annis secundum quatuor anni tempora celebrare teneamus. Quarum autem missarum quatuor dicende erint de Passione Domini cum officio plenario sicut in festis magnis celebrari solent, quinta vero dicenda est et erit de Resurrectione Domini, sexta autem pro omnibus fidelibus defunctis, septima de Assumptione Virginis gloriose Marie, adicientes preterea, ut cum dies sui obitus, videlicet sepe dicti magistri

Akárcsak a domonkosok és a kartauziak esetében, itt is egy hosszabb kapcsolat bontakozik ki a háttérben. Az adományozó külön hangsúlyozta, hogy a miséket halála után is mondják, mégpedig „in presentia sui funeris”, vagyis a kolostor templomába szándékozott temetkezni. Végül még két, meglehetősen formális oklevél következik 1495-ből Benedek pálos generálistól, melyben csak Söptei Pétert és fivérét, Bernátot említik,²⁴ illetve 1498-ból Mihály heiligenkreuzi ciszterci apáttól, melyben csak Söptei szerepel.²⁵ Ez utóbbi talán azért érdemel mégis nagyobb figyelmet, mivel, úgymond, „kilóg” a sorból, hiszen egyfelől az összes többi oklevél Magyarországon kelt vagy magyarországi kezdeményezés nyomán született az egyes rendek külföldi központjaiban, másfelől mindegyik Söpteinek a korszak „divatos” rendjeivel való kapcsolatára utal. Az ausztriai Heiligenkreuz apátjának oklevele, melyben egyébként hasonló kiváltságokat biztosít Söpteinek, mint a többi szerzetesi előljáró, talán a legjobban mutatja, hogy a kancellária jegyzőjét a rendeknek tett szolgálatai okán részeltették a lelki javakban.

Söptei Péterről az utolsó forrás 1503-ból való, amikor fivére (nyilván Bernát, bár a levél nem nevezi meg) megbízásából Némai Kolos Jakab jár el Budán az esztergomi érsek előtt folyó eljárásban, vitatván Söptei végrendeletét.²⁶

A források alapján a családról a következő adatok ismertek:

Petri nobis intimatus fuerit ..., eedem misse per nos fratres antedictos in presentia sui funeris dicende erunt, sicut et ante sui obitus diem dicte et pacte fuerunt. Quare nos predicti prior et conventus huiusmodi fundatas missas per nos et poste [...], quemadmodum premititur, legendas libere acceptantes tenore presentium promittimus nos ... velle tenere et adimplere ... Anno Domini 1494, die vero octava mensis Septembris.

24. Frater Benedictus Ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli Primiheremite regulam Sancti Augustini episcopi et doctoris eximii professorum prior generalis vobis nobili Petro de Septhe cancellarie regie notario salutem in omnium salvatore et felices ad vota successus. Devotionem vestram laudabilem et affectum celibem, quem ob reverentiam omnipotentis Dei ac beatissimi Pauli primi heremite patris nostri incliti merita gloriosa ad nos nostrumque ordinem geritis speciale, pout ex sincera fratrum nostrorum percepimus relatione, granter acceptantes Christoque non immerito acceptabilem fore credentes, vicissitudinem vobis cupientes rependere salutarem, vos unacum nobili Bernardo consanguineo vestro carissimo in confraternitatem ordinis nostri predicti ac ad universa et singula nostre religionis suffragia tanquam unum e fratribus nostris professis et in evum professuris in vita recipimus pariter et in morte, plenam denique conferens in quantum divina annuet clementia et vestra se extendit devotio meritoria, ut per hec et alia caritatis opera gratiam in presenti et gloriam in futuro ... domino valeatis promereri. Datum in domo nostra cenobiali ad honorem beati Laurentii martyris super Budam fundata secundo die festi Penthecostes Anno Domini 1495.

25. Nos frater Michael abbas totusque conventus monasterii sancte Crucis in Austria ordinis Cisterciensis ... damus venerabili viro et domino magistro Petro Septhey istas litteras nostre confraternitatis propter zelum et favorem, quem habet ad monasterium nostrum, etiam monent nos sua servicia, que monasterio nostro fecit et ad huc facturus est, propterea volumus eum participem fieri omnium bonorum operum, que fiunt in nostri ordinis monasteriorum (*sic!*) et

Mindent egybevetve tehát az oklevelek tanúsága szerint Söptei Péter nyolc szerzetesrenddel állt kapcsolatban, közülük négyvel pedig igazolhatóan hosszabb, egyes esetekben több évtizedes jó viszony fűzte össze. Mindez, valamint az a tény, hogy élete utolsó éveiben a kancellária idősebb jegyzőjét egy sor rendi generális részeltette saját rendje lelki javaiban arra utal, hogy igen jó egyházi kapcsolatai voltak, s ezt minden bizonnyal nem egyszerűen adományokkal alapozta meg. Ingatlant igazolhatóan csak kétszer adott: három szőlőt a budai ágostonosoknak és egy felhévízi házat a karmelitáknak, s mindkét adománya összefügg végrendelkezésével. Ismert összetételű adomány ezenkívül még az ágostonosokra hagyott könyvei. A többi oklevélben, ha egyáltalán utalás történik rá, csak általánosan említik az adott rendnek nyújtott anyagi támogatást, de leginkább csak a rend iránti elkötelezettségről és a szolgálatokról (*devotio, zelus, fervor, affectus, servitia*) esik szó. A római Szentlélek-társulatba – bár erre vonatkozó adatokat az anyakönyvbe éppen ebben az időszakban nem jegyezték be – bizonnyosan a szokásos egyszeri díj és évenként fizetendő adomány fejében léphetett be,³⁰ de kisbirtokos nemesként³¹ akkora vagyona egyébként nyilván nem volt, hogy mind a nyolc rendet nagyvonalú adományokkal támogassa.³² Úgy vélem, a kulcsszó a *servitia*, hiszen Söptei a rendek számára nagyon is hasznos tudással és kapcsolatrendszerrel bírt. Lehetett bizonyos esetekben fogadott ügyvéd, de segíthetett jogi tanácsokkal és a királyi udvarban meglévő kapcsolataival is. A rendi előjárók valószínűleg ezt vizsgolták, Söptei pedig ezt fordította családja javára is. Talán nem véletlen, hogy épp 1489-től kezdődően tűnnek fel az oklevelekben a tágabb család tagjai is, hiszen eddigre a szolgálatok már kellően nagy súlyúak voltak ahhoz, hogy a „javakból” többen is részesedhessenek.

Mindezek után már csak a bevezetőben feltett kérdésre kell megadni a választ: vajon valóban egyszerűen csak gyűjtötte a lelki javakat, amiért nem kis anyagi áldozatot is vállalt, amint Bónis írja, vagy felfedezhető valamilyen mélyebb vallásosság Péter mester törekvései mögött? Talán nem tévedek, ha Péter mesternek ezt a törekvését a főurak és a tehetősebb nemesi családok kolostoralapításaival állítom párhuzamba. Nyilván a korszakban más hasonló társadalmi és anyagi helyzetű személyek is felvételt nyertek egyes, főként a kolduló rendek konfraternitásaiba, bár megjegyzendő, hogy az oklevelés adatok többsége szerint a rendek elsősorban főurakat és tekintélyes nemeseket vettek föl.³³ Érdekes példája a vallásos főúrnak egy évszázaddal korábban Himfi Benedek, aki igazolhatóan az ágostonrendi remeték és a domonkosok, de ezen kívül feltehetően a ferencesek konfraternitásának is tagja volt.³⁴

obsequia debita post mortem pro anima sua reddere causa Dei et confraternitatis fideliter volumus ... Datum in prefato nostro monasterio undecimo die mensis novembris anno Domini 1498.

26. DI 93708. Egy magánlevélről van szó, melyben Némai Kolos Jakab, mint megbízott pénzt kér Söptei fivéréől az eljárás folytatásához. A szöveg egyszerűen „Generose domine” megszólítással kezdődik, de nyilván a más oklevelekből ismert Bernátról van szó. Eszerint ő ekkor még élt.

27. DI 94278

28. Söptei Sol Péternek nevezik: DI 94268 (1480).

29. DI 94235, 94248

30. CSUKOVITS 2000. 216–217.

31. Vö. 12. j.

32. Hogy mégis jómódú ember volt, mutatja egy 1496-os oklevél is (DI 93651). Eszerint Csepeli Benedek hántai prépost és újvári főesperes utasítja újvári, sárospataki és németi alespereseit, hogy intézkedjenek azon adósságok visszafizetéséről, melyekkel az esztergomi érsek Söptei Péter kancelláriai jegyző számára kiadott ítéletelevele szerint a főesperesség többi alesperesei Péter mesternek tartoznak.

33. KUBINYI 1999. 352.

34. SZOVÁK Kornél: *Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum* (Megjegyzések a 14. századi főúri vallásossághoz). In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*. Budapest 1998. 79–87. A rendekhez fűződő kapcsolatát jól tükrözi, hogy 1376-ban a domonkosok, 1380-ban pedig a ferences tartományi káptalanjának költségeit fedezte. Megjegyzendő, hogy Himfi mellett, hogy felvetette magát az említett konfraternitásokba, két kápolnát is alapított ill. támogatott, valamint 1359-es avignoni követjárásakor a pápánál kieszközölte maga, családja, háznépe és még 12 más személy részére a szokásos gyónatói kegyelmeket, vagyis lelki üdvéről is „főúrián” igyekezett gondoskodni.

Mégis a kisbirtokos, magát budai polgárnak valló Söptei kitűnik egyrészt azzal, hogy nem csupán egy vagy két rendhez kötődött, másrészt azzal, hogy több esetben is igazolni lehetett a több évtizedes jó viszonyt. Úgy vélem, szolgálatait az érintett szerzetesrendek másként is honorálhatták volna. Ha mégis a konfraternitásba való felvétellel viszonozták azokat, ez nyilván Söptei kifejezett szándéka kellett legyen, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy szinte évenként szerzett újabb és újabb okleveleket. Vagyis a kancelláriai jegyző amellet, hogy nyilván jó jogász és a hivatal megbízható alkalmazottja volt – hiszen nyilván ez biztosította helyét oly hosszú ideig a hivatalban – mélyen, mondhatni az átlagnál mélyebben vallásos is lehetett, aki törődött a maga és családja lelki üdvével, lehetőségei szerint támogatta az egyházat és igyekezett, hogy halála után minél több templomban és szerzetesközösségben emlékezzenek meg róla imával, misével és más vallásos cselekedetekkel.

RÖVIDÍTÉSEK

- BÓNIS 1971 Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971.
- CSUKOVITS 2000 Csukovits Enikő: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai. *Századok* 134 (2000). 211-244.
- KUBINYI 1999 Kubinyi András: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999. 341-352.
- Mon.Vat. I/5* *Liber confraternitatis S. Spiritus de Urbe. A római Szentlélek-társulat anyakönyve 1446-1523*. Budapest 1889. (Monumenta Vaticana I/5; METEM reprint 2000.)

Adatok az óbudai Szent László kápolna topográfiájához

Kárpáti Zoltán

Immáron harminc éve, hogy Budapest történetének eddigi legnagyobb és legsokoldalúbb összefoglalása megjelent. A mai város késő középkori történetét bemutató II. kötet szerzője, Kubinyi András¹ Óbuda topográfiájának bemutatása során elsősorban az írott források felhasználására támaszkodhatott, szerényebb mértékben a régészeti adatokra. A szintén 1973-ban megjelenő, a régészeti eredmények alapján felvázolt helyrajzi összefoglalás térképmelléklete még igen hiányos képet mutatott.² Habár 1973-ra, illetve az 1980-as évek végére a középkori város legjelentősebb topográfiai elemeinek nagy részét azonosította a kutatás,³ mégis a település részletes helyrajzának bemutatására ma sem vállalkozhatunk. Az egyházi épületeket tekintve sem teljes a lajstrom. A mára már kiszervezett alaprajzú Szent Péter, a korai prépostsági templom,⁴ az Anjou-kori Szűz Mária titulusú utóda, a ferences barátok kolostora és a klarissza apácák zárdája, a királynéi vár kápolnája, a Szent Margit plébániatemplom helye ismert. Behatároltnak tekinthetjük a romantikával átszőtt, terjedelmes és színes kutatástörténettel rendelkező Fehéregyháza elhelyezkedését. De keressük a helyét, maradványait az egyházi városrészben lévő temetőkápolnának a kanonoki házak között álló Szent István kápolnának, a ferencesek közelében épült Szent Katalin kápolnának. Óbuda középkori történetéről szóló szakirodalomban elmentéses vélemények alakultak ki a Szent László templom helyének meghatározása tekintetében is.⁵

A templom létezéséről fennmaradt egyetlen forrás adatai nem elégségesek ahhoz, hogy a középkori Óbudáról kialakult topográfiai képbe pontosan elhelyezhessük. 1413. május 18-án az óbudai tanács által kiadott oklevélből értesülünk arról, hogy az egyház szomszédságában vásárolt házas telkét adja el Mezősomlyói Mihály, domonkos provinciális György fia Péternek és Gergely litterátusnak, illetve feleségeiknek.⁶ Az oklevélbe röviddel a kiállítását követő bejegyzés szerint a telek a Szent László kápolna előtt volt, amelyet a királynéi vár előtt lévőknek határoznak meg.⁷ A leírás alapján egyértelmű, hogy az óbudai vár környékén kell keresnünk a kápolnát. Úgy vélem, az oklevél elsődleges informá-

1. KUBINYI 1973.

2. BERTALAN 1973. 99-112, 1. kép.

3. BERTALAN 1976. 31-35, ALTMANN Júlia: Újabb középkori várostörténeti kutatások Óbudán, *Studia Pannonica* 3 (1991). 71-79.

4. BERTALAN Vilmosné, megjelenés alatt.

5. GÁRDONYI 1945. 580; KUBINYI 1973. 11; KUBINYI 1994. 501.

6. „in vicinitatibus...ecclesie beati regis Ladislai ante castrum Veteribudense.” *BTOE* III/1, no. 630; hibás regeszta in BARTFAI 1938. no.120.

7. „in Veteribuda ante capellam sancti Ladislai regis.” uo.

ciója alapján a vár bármelyik oldalánál kereshetjük. Épp ezért érdemes mind a négy oldallal szemben lévő vidéket megvizsgálnunk. Kezdjük a vár bejáratát oldalával, azaz északon: A várost megosztó királyi rendelkezésből tudjuk, hogy a királynéi és a káptalani városrész lakott övezetét elválasztó vonal a királynéi vár előtt húzódó árokban kezdődik, és egy út mentén tart a Duna irányába.⁸ Tehát bármilyen épület, ami ezen az oldalon szemben van a várral, a káptalani részbe kellett essen. A vár bejáratával szemben, a középkori Fehéregyházi út északi oldalán, azaz az egykori civitas területén helyezte el a kápolnát Kubinyi András.⁹ Ha részletesebben megvizsgáljuk a házladásra vonatkozó oklevelet, egyértelmű adatokat kapunk arra, hogy lehetett-e a Szent László kápolna a káptalan igazgatása alá eső területen. Fontos momentum, hogy az eladást a királynéi város tanácsa szentesíti, amely hatóság jogköre nem terjedt ki az egyházi városrészeire, továbbá az oklevél a vásárlók jogállását városi polgárként adja meg.¹⁰ Az sem lehet véletlen, hogy a kérdéses telek másik szomszédja ugyancsak a királynéi város vezető rétegének tagja Budai János, aki éppen a frissen leváltott bíró volt.¹¹ Minden bizonnyal feltételezhető róla, hogy ingatlanait abban a városrészben gyűjtötte, ahol lehetősége volt az ingatlan-ügyletekre befolyást gyakorolni.¹² Szerencsénkre a kérdéses házas telek, illetve új tulajdonosaik sorsát más oklevelek segítségével nyomom követhetjük, amelyekben további bizonyítékokat nyerünk arra, hogy a Szent László templom és a szomszédja nem állhatott az egyházi városrészben. Mindenek előtt Gergely litteratus egy másik, tíz évvel későbbi házvásárlását kell megemlíteni, amelyik viszont a káptalani igazgatású területen történt. 1423. április 18-án Gergely most is feleségével, Katalin úrnővel együtt 70 forintért vesz egy felhévízi polgártól házat, amelynek szomszédja a káptalan egyik kanonoka. Az oklevelet a budai káptalan adta ki, aki a vásárlót saját jobbágyának nevezi.¹³ Gergely helyzetét talán a káptalanban a 16. sz. elején kanonokként feltűnő Óbudai Bak János esete alapján érthetjük meg. Az óbudai káptalan területén született, édesapja az óbudai káptalani város polgára volt, hiszen házbirtokkal rendelkezett, de egyben a földesúr, azaz a prépostág jobbágya is.¹⁴ Tehát Gergely deák, aki esetleg tanultsága miatt a káptalannál állásra is találhatott, az egyházi városban történt házvásárlásával a város polgáraként egyben a káptalan jobbágya is lett. Mindez arra is utal, hogy ha a másik házat is itt vette volna, akkor arról is a káptalan állított volna ki okiratot, amely minden bizonnyal nem felejtette volna el megemlíteni a vásárló és a közte lévő jogviszonyt. Mindenesetre Óbudán nem lenne túlságosan meglepő, hogy egy köztisztviselőben álló, a vezető réteghez tartozó polgár, hiszen 1410-ben városi esküdt, karrierépítési lehetőségként valamelyik „földesúr” szolgálatában igyekszik elhelyezked-

8. KUMOROVITZ L. Bernát: Óbuda 1355. évi felosztása (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele). *Bud. Rég.* 24/1 (1974). 287. Az árok déli oldalán futott a Dunához vezető út. A határ vonala a vár előtt az árok alja volt. A mondott árok a 2-3. sz-i római tábor déli árka lehetett. BERTALAN 1976. 34.

9. KUBINYI 1973. 11; KUBINYI 1994. 501. 8. térkép.

10. Nos Andreas filius Petri iudex de Veteribuda, Valentinus langus, Blasius dictus de Alba ac Thomas carnifex, necnon Iohannes dictus de Buda, iurati ceterique cives et universi hospites. Habár későbbi adatok utalnak arra, hogy a városi tanács intézkedett ingatlan eladási ügyekben. KUBINYI 1973. 85; viris providis Petro filio Georgio, necnon Gregorio litterato, civibus Veteribudensibus. *BTOE* III/1 no. 630.

11. *BTOE* III/1 no. 628.

12. Érdekes kérdés, hogy a koldulórendi provinciális frater milyen módon bírt Óbudán magántulajdont? További izgalmas részlete az oklevélnek, hogy Mezősomyói Mihály domonkos előljáró csak az eladási ár felére – 100 forintra – tart igényt, másik felét az egyik vásárló, Gergely litteratus kisleányának, Ilonának adományozza, akit lelki leányának nevez: ymo persolverunt coram nobis, aliam vero partem, scilicet centum florenos donavisset et donavit Elene filie sue spirituali, infantule eiusdem Gregorii litterati. Nem elképzelhetetlen, hogy Gergely tagja volt a rend konfraternitásának.

13. Nos Capitulum ecclesiae Budensis...quod Iacobus dictus de Bwda civis de Callidis aquis superioribus...confessus extitit...quomodo ipse quandam domum suam in civitate nostra (!) Veteribudensi habitam, in vicinitate domus magistri Iohannis de Themeskez canonicalis existentem cum omnibus edificiis in superficie dicte domus consructis Gregorio litterato, iobagioni nostro et domine Khaterine consorti sue pro septuaginte fl. novis vendidisset ..., ymmo...perpetuavit nostri in presentia. *BTOE* III/2 no. 820.

14. KUBINYI András – FÜGEDI Erik: A budai káptalan jegyzőkönyve. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1967-68. 21.

ni.¹⁵ A személyazonosítást helyesnek ítéelhetjük, hiszen a 14-15. század fordulóján, Óbudán kelt oklevelekben többször szerepel, megnevezése mindig ebben a formában történik, és feleségével, Katalinnal is gyakran találkozunk, akit mindig a férje nevével azonosítanak. Ezek után nem nélkülözhetjük felvázolni Gergely deák és családja óbudai történetét.

A magister a város felosztását követően megjelenő vezető rétegbe tartozó Bíró család oldalági tagja, így nem véletlen, hogy a Szent László kápolna melletti házat a valószínűleg unokatestvéri viszonyban lévő rokonával (Bíró) György fiával, Péterrel közösen vásárolta. György fia Péter, 1416. november 11-én a káptalan által tanúsított végrendeletében minden ingó és ingatlan vagyonát feleségére, Margitra hagyta, kivéve a Fehéregyházánál lévő Szent Anna kép feletti két szőlőt, amelyet unokaöccsére, Gergely deák fiára, Jánosra hagyott.¹⁶ A kétgyermekes Gergely és a gyermektelen János közötti családi viszonyt egy 1378. április 7-én kelt oklevélből tudjuk meg, amelyet 1387-ben János privilegiális formában íratott át a budai tanácssal. Tehát Bíró György, néhai óbudai bíró fiával, Jánossal átengedett egyharmad házrészt, továbbá fél pazandoki és fél kerekedi szőlőrészt másik fiának, János testvérének, Péternek.¹⁷ Az unokatestvérek közül Péter már 1387-ben, majd 1407-ben esküdtként szerepel, 1410-ben pedig egyszerre ül a tanácsi székben Gergellyel.¹⁸ 1434. szeptember 24-én már a néhai Gergely magister litteratus felesége, Katalin úrnő adományozza az apácáknak a város területéhez tartozó Fehéregyháza melletti, a Szent Anna kép feletti szőlőjét.¹⁹ Minden bizonnyal a György fia Pétertől örökölt két szőlő egyikéről van szó.²⁰ 1439. január 25-én pedig a néhai özvegy, a királynéi városban lévő, korábban az apácákra hagyományozott házat adják el az új tulajdonosok Péntek Mátyásnak, familiárisuknak.²¹ Ugyanebben az évben, március 11-én Margitról, Péter özvegyéről is néhaiként emlékeznek meg, aki a klarisszák apotéka házában hunyt el. Minden ingó és ingatlan vagyonát – konkrét háztulajdont nem említve, csak bútorokat – Patika Miklósról és nejére testált, köztük egy Fehéregyháza feletti Kisszőlő nevű birtokot, amely szomszédos az apácákéval. Az oklevélből kiderül, hogy Péter az apácáknál próbált karriert építeni, hiszen familiárisuk volt, és szolgálataiért kapta a fent említett szőlőt.²² A fennmaradt okleveleket több láncszemnek kellene kiegészítenie, azonban jellem-

15. *BTOE* III/1. no. 540. Kubinyi 1973. 73.

16. Nos Capitulum ecclesie Budensis memorie commendamus ..., quod cum providus Petrus filius Georgii de ... Veteribuda in lecto egritudinis decumbens, in quo vitam finivisset temporalem ... talem facisset testamentariam dispositionem, quod universa bona sua mobilia et immobilia, exceptis duabus vineis prope Albam ecclesiam supra imaginem beate Anne existentibus suis, Iohanni filio Gregorii nepoti scilicet suo, provide domine Margarete consorti scilicet sue in perpetuum ... legavisset nullo ... contradictore apparente...*BTOE* III/2 no. 682.

17. Feltehetőleg a királynéi részen lévő házról van szó, ugyanis egyik szomszédja Miklós szabó, a másik Miklós néhai nádor: tertiam partem seu portionem in domibus ipsorum in vicinitate Nicolai sartoris et domini Nicolay condam palatini. MÁLYUSZ E. nagy alakú regeszták 27, privilegiális átrása: *BTOE* III/1 no. 37.

18. *BTOE* III/1 no. 37; *BTOE* III/1 no. 472; uo. no. 540.

19. provida domina Katherina vocata, relicta condam magistri Gregorii litterati, olim similiter concivis nostri, coram nobis personaliter constituta confessa est vive vocis pariter et relatam in hunc modum: Quod ipsa matura deliberatione in se prehabita quandam vineam suam, in territorio prefate civitatis, supra imaginem sancte Anne, in vicinitatibus vinearum magistri Dionisii pridem vicarii et canonici ecclesie beati Petri apostoli de predicta Veteribuda a parte meridiei ab una, ex alia autem parte Albe ecclesie beati Virginis existentem et habitam,....., pro anime sue ac parentum suorum, claustro beate Marie virginis de prefata Veteribuda ac religiosus dominabus in suorum, claustro deo servientibus dedisset, donasset et contulisset. *BTOE* III/2 no. 1084.

20. A földterületet fia örökölte unokbátyjától. A fiú halálával szállhatott anyjára a szőlő, amit eladományozott.

21. *BTOE* III/2 no. 1213. Péntek Mátyás végrendeletét, és annak megvalósulását is ismerjük. A klarisszától vásárolt óbudai ház visszakerül az apácákhoz. Dl. 14451, 14452. MÁLYUSZ E., nagy alakú regeszták 136.

22. provida domina relicta condam Petri litterati familiaris nostri (mármint a klarisszák) in domo nostra apotecali vitam finivisset temporalem... suas testamentarias dispositiones talem condidisset ...: Primo quandam suam vineam Kyselew vocatam, in vicinitatibus vinearum nostrarum ab una parte... item omnia bona sua mobilia et immobilia, videlicet cledonodia muliebra et pertinentias domorum, necnon lectisternia provido Nicolao dicto Patika et domine Margarethe consorti suisque filiis et filiabus... legavisset et commisset. *BTOE* III/2 no. 1218.

zõ, hogy az adományozásokban, végrendeletekben elsősorban a királynéi városrészben lévő ingatlanokkal találkozunk, amelyek eladási procedúráját minden esetben az óbudai tanács szentesíti.

Az eddigi régészeti eredmények sem azonosítottak a mai Serfőző utca alatt húzódó középkori Fehéregyházi út északi oldalán, azaz a káptalani városrész déli szélén olyan falmaradványt, amely egy középkori templom részlete lehetne.²³

Fentiek ellenére mégsem hiábavaló kápolnát keresni a vár északi oldalával szemben lévő tágabb környezetben. 1390. február 10-én Peterman, volt óbudai bíró végrendeletet tett, amelyben meghagyta, hogy lelke üdvéért a Szent Katalin kápolnában, ami a ferencesek kolostora közelében áll, misét mondjanak Karácsonykor.²⁴ A mai Flórián tér keleti környezetében, a káptalani részben folytatott kutatások során, a Kórház u. 5-7. és Polgár u. 11. számú saroktelek előtti útburkolat alatt ívelt, apszisszerű falmaradvány és körülötte sírok kerültek elő, amit az ásató, Bertalan Vilmosné a ferences kolostorhoz való közelsége miatt az említett Katalin kápolnával azonosított.²⁵ Mindenesetre a kolostorhoz sokkal közelebb van a falmaradvány, mint a várhoz. A kápolna környezetében a középkorban lakóépületek álltak.²⁶ Ha a lelet valóban egyházi épülethez tartozott, akkor sem tekinthetjük azonosnak a Szent László kápolnával, mert a vár és a kápolna közötti beépítettség és távolság nem teszi lehetővé, hogy közvetlenül szemben helyezkedjenek el.

A vár keleti oldalán, azaz a királynéi városban helyezi el a Szent László egyházat Gárdonyi Albert.²⁷ A mai plébánia templom előzményével azonosítja Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae” című munkájában található metszet alapján. A metszet Óbudát elég erős rövidülésben mutatja, emiatt épületek azonosítására nem alkalmas.²⁸

A régészeti és történeti kutatás jelenleg a mai Szent Péter és Pál plébánia templom alatt előkerült kisméretű kápolnát azonosítja a városmegosztás után a királynéi rész plébániájává avatott Szent Margit egyházzal.²⁹ Elhelyezkedése alapján sem azonosíthatjuk a Szent László kápolnával a feltárt épületet, hiszen a vártól délebbre és jóval keletebbre található, így nem alkalmazható rá az előtt helyhatározó. A régészeti ásatások kimutatták, hogy a királynéi vár és a Margit kápolna között lakóházak álltak.³⁰ Az itt lévő házakat É–D-i és K–Ny-i utcák tagolták. Az egyik későközépkori főút vonal, az egyházi részbe is átmenő É–D-i út lehetett, a mai Tanuló utca alatt.³¹ Ezzel csaknem párhuzamosan, a vártól nem messze, a mai Fényes A. utca alatt futott, a IV. századi római erőd déli kapuján áthaladó út utódaként egy másik É–D-i utca,³² amelynek mindkét oldalán lakóházak sorakoztak.³³ Ezen a területen elő is került két olyan régészeti objektum részlete, amelyek közül bármelyik alkalmas lehetne egy középkori kápolna maradványának.

A Fényes A. u. 86-88. számú telkeken ÉK–DNy-i irányú, 1,25 m széles, kváderekkel kirakott, nyugat felé 3 méterenként támpillérekkel tagolt falat találtak. A fal korát és kapcsolatait nem volt mód tisztázni, azonban nem volt kizárható, hogy középkori.³⁴ A fal alaprajzi helyzete megengedi azt a következtetést, hogy egy templom nyugati homlokzatának alapjaként azonosítsuk, amely pontosan a

23. BERTALAN 1985. 262.

24. BÁRTFAI 1938. 92-93. no. 95.

25. *Rég. Füzet.* ser. I. no. 27. (1974). 84, 155/3; *Bud. Rég.* 24/1 (1976). 440-441.; BERTALAN Vilmosné szíves szóbeli közlése.

26. *Rég. Füzet.* ser. I. no. 34 (1981). 90, 160/4.

27. GÁRDONYI 1945. 580.

28. BEL Mathias: *Notitia Hungariae novae historico geographica.* Vienna 1735-36.

29. KUBINYI 1973. 12; CSORBA Csaba: Az óbudai Szent Margit egyház és környékének kutatása. *Bud. Rég.* 24/1 (1976). 257-267. részletes irodalommal.

30. Fényes A. u. 84-86. Tanuló u. 6. *Bud. Rég.* 24/1 (1976). 439; *Bud. Rég.* 25 (1984). 490.

31. Dugovics T. tér – Magyar L. u. – Tanuló u. *Bud. Rég.* 25 (1984). 482.

32. uo.

33. Lásd. 29, 30. j., Fényes A. u. 74. *Bud. Rég.* 24/1 (1976). 409; BERTALAN Vilmosné 1985. 262.

34. H. KÉRDŐ Katalin, *Bud. Rég.* 24/1 (1976). 436.

királynéi várral szemben található, eddigi ismereteink szerint beépítetlen közzel. A faltól délre, római alapokra épített középkori lakóépület sarkát tárták fel.³⁵ Ettől a faltól keletre, az utca túloldalán, a Tanuló u. – Polgár tér sarkán barokk pincében K–Ny-i irányú, 180 cm vastag fal került elő³⁶, amely vastagságával elűt a környék középkori lakóházainak 60–80 cm-es vastagságától. Tehát a vár keleti oldalán, azzal szemben, a város belterületén, a polgári lakóházak maradványai között, azoknál komolyabb alapozású és jelentősebb méretű falmaradványok is előkerültek, amelyek tartozhattak középkori templomhoz is.

A vár déli oldalának beépítettségéről még nagyon kevés adattal rendelkezünk. Egy K–Ny-i irányú római utat ismerünk, amelyet a középkorban is használtak.³⁷

A várról úgy tudjuk, hogy a város belterületén kívül építették.³⁸ Az 1355-ös megosztó oklevélből pedig arra következtetünk, hogy a vártól északnyugatra királynéi majorság húzódott. A Flórián tér délnyugati oldalán folytatott régészeti kutatások a Föld utca, Gyűrű utca és Szőlő utca keleti részén középkori pincéket, középkorban is használt római utat tártak fel, amelyek a terület középkori beépítettségét igazolják.³⁹ Ehhez egy másik adalékot érdemes hozzátenni. 1960. szeptemberében a Budapesti Történeti Múzeumhoz leletbejelentés érkezett, amely szerint a mára megszűnt Szőlőkert utca (ma parkosított rész a Flórián tér DNy-i részén) 35. vagy 37. számú ház udvarán a II. világháború idején légvédelmi pincét ástak, amikor középkori kápolnát találtak. A munkálatot végzőknek feltűntek a „szép és díszes kőrózsák és egyéb ornamentelek”. A régészeti ásatást elkerülendő az egészet visszatemették.⁴⁰ Mára már nem tudjuk, hogy a leletet ki és mi alapján határozta meg, csak bízhatunk abban, hogy lesz lehetőség egyszer hitelesíteni a bejelentés adatait. Ha valóban középkori kápolnát találtak a vár nyugati oldalán, akkor úgy vélem, újra kell gondolni Óbuda késő középkori beépítettségének mértékét, a vár és a város viszonyát.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az óbudai Szent László kápolnát az írott és régészeti források alapján a királynéi városrészben kell, hogy keressük. Jelenlegi ismereteink szerint a vár keleti oldalán állhatott a templom, de további kutatások szükségesek ennek eldöntéséhez.

35. BERTALAN 1976. 436. (Fényes A. u. 84–86.)

36. BERTALAN 1976. 439.

37. BERTALAN 1985. 262.

38. FÜGEDI Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. *TBM* 13 (1959). 16.

39. BERTALAN 1973. 109, 38. j.

40. Leletbejelentés, BTM Adattár, ltsz.: 886–70.

Hálás köszönetemet szeretném kifejezni Spekner Enikő és Végh András kollégáimnak, akik önzetlenül és lelkesen segítettek munkámat az írott források feldolgozásában.

RÖVIDÍTÉSEK

BTOE	<i>Budapest történetének okleveles emlékei</i>
<i>Bud. Rég.</i>	<i>Budapest Régiségei</i>
<i>Rég. Füz.</i>	<i>Régészeti Füzetek</i>
TBM	<i>Tanulmányok Budapest Múltjából</i>
BÁRTFAI 1938	BÁRTFAI SZABÓ László: <i>Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig.</i> Budapest 1938.
BERTALAN 1973	BERTALAN Vilmosné: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. <i>Bud. Rég.</i> 23. (1973). 99-112.
BERTALAN 1976	BERTALAN Vilmosné: A középkori ásatások-kutatások története Óbudán. <i>Bud. Rég.</i> 24/1 (1976). 31-35.
BERTALAN 1985	BERTALAN Vilmosné: Óbuda középkori topográfiája. In: <i>Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai.</i> Szerk. FODOR István, SELMECZI László. Budapest 1985. 245-283.
GÁRDONYI 1945	GÁRDONYI Albert: Óbuda és környéke a középkorban. <i>Bud. Rég.</i> 14 (1945). 573-589.
KUBINYI 1973	KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. (<i>Budapest története II</i>). Szerk. GEREVICH László, KOSÁRY Domokos. Budapest 1973.
KUBINYI 1994	KUBINYI András: Óbuda. In: <i>Korai magyar történeti lexikon.</i> Főszerk. KRISTÓ Gyula. Budapest 1994. 501. 8. térkép.

Vitéz János érsek esztergomi fürdője és kertje

Buzás Gergely

Kubinyi András tanítványai már az egyetemen megismerhették, hogy az írott és a régészeti források együttes felhasználása alapvetően szükséges a középkor kutatásában. E két forrástípus egymástól elválaszthatatlan mivoltának kiváló bizonyítéka Antonio Bonfini műveinek több olyan részlete, amelyekben épületekről, építkezésekről számol be. E szövegek, amennyiben az adott emlékek régészeti kutatásának figyelmen kívül hagyásával vizsgáljuk őket, könnyen azt a benyomást keltik, hogy csak pusztán humanista stílusgyakorlatok voltak, míg önmagukban a régészeti megfigyelések nem lennének eleendőek az emlékek funkcionális és kronológiai értelmezéséhez, valóságos jelentőségük felméréséhez. Amennyiben azonban a szövegeket a régészeti kutatások eredményeinek fényében vizsgáljuk, úgy döntő jelentőségű bizonyítékká válhatnak a Mátyás-kor magyarországi építészettörténetének sokat vitatott kérdéseiben. Így igaz ez az esztergomi érseki palotán Vitéz János által végzett átépítések rekonstrukciója és értékelése esetében is.

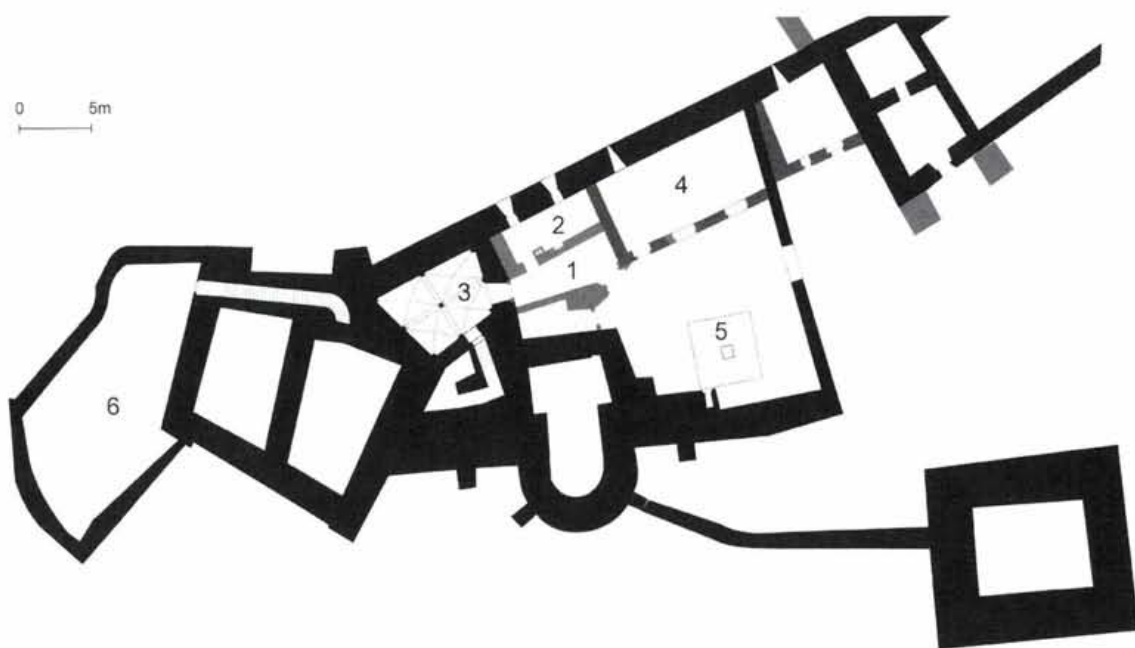
Antonio Bonfini a *Rerum ungaricarum decades* című művének 1490-1492 között készült¹ IV. tizedének III. könyvében ezt írja:

„*Vir fuit archiepiscopatus vehementer accommodus, quippe qui triclinium in arce amplissimum erexit, prominens vero ante triclinium e rubro marmore ambulacrum com duplici podio et superbissimum extruxit. Ad triclinii caput Sybillarum sacellum e fornicato opere acuminatum statuit, ubi Sybillas omnes connumerare licet. In triclinio non modo omnes ex ordine Ungarie reges, sed et progenitores Scythicos cernere erit. Item caldarias frigidariasque cellas et hortum duplicem, quem xystis excoluit et superiore ambulacro coronavit. Inter utrumque turrim rotundam penes rupem erexit in varia triclinia cubriculaque divisam, varia supra specularibus exornatam, quam neque edicula carere voluit; hanc ipse fere semper inhabitavit, quia Danubio prominens iucundum prospectum et hortorum amenitatem afferebat; locus quidem ad philosophandum et contemplandum nimis idoneus.*”²

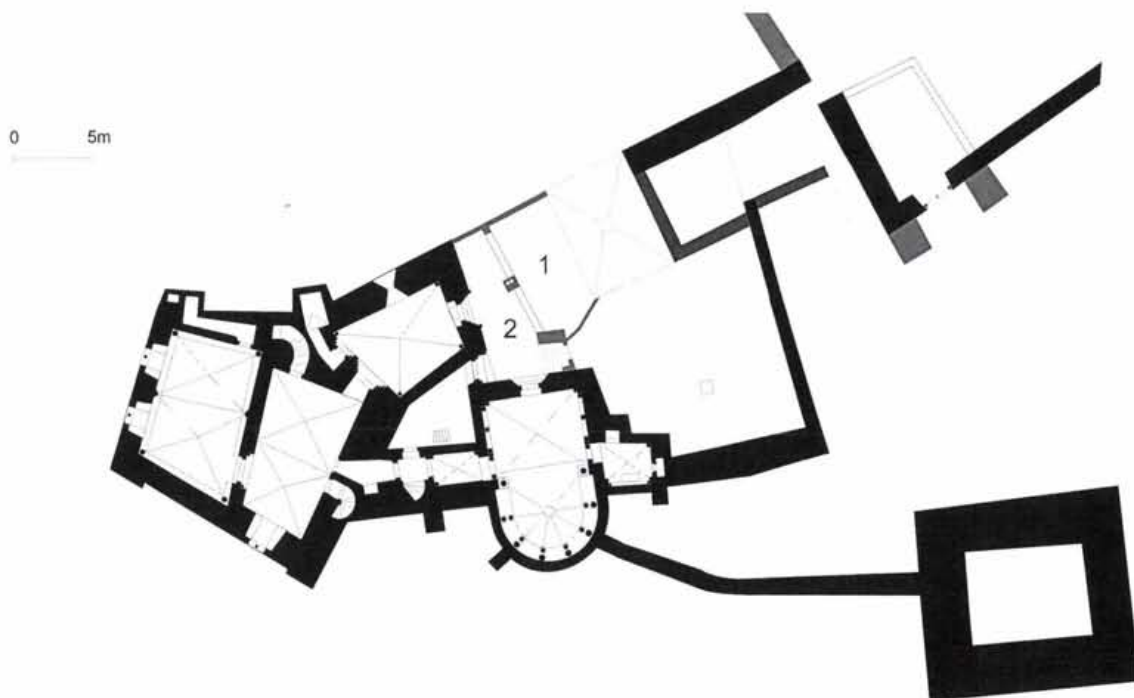
A Bonfini által leírt palota részei közül elsőként Esztergom kiváló régész-kutatójának, Horváth Istvánnak sikerült azonosítani a nagy ebédlőtermet a Dunára néző, vörös márvány folyosójával és a végébe épült Sibilla-kápolna helyével. Az általa végzett forrásgyűjtés, valamint régészeti ásatások és

1. KULCSÁR Péter: Antonio Bonfini és műve. In: Antonio BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR Péter. Budapest 1995. 1009-1019. 1013.

2. Antonius de BONFINIS: *Rerum ungaricarum decades*. Ed: FÖGEL I.–IVÁNYI B.–JUHÁSZ L. Tom. IV. pars I. Budapest 1941. 47-48.

*Az esztergomi vár palotájának Vitéz János kori állapota. A földszint rekonstruált alaprajza.
 1: A fürdő frigidariuma; 2: A fürdő caldariuma; 3: A fürdő előtere; 4: Konyha;
 5: Belső udvar; 6: Külső kert*

*Az esztergomi vár palotájának Vitéz János kori állapota. Az első emelet rekonstruált alaprajza.
 1: Függőkert; 2: A függőkert tornáca*

falkutatások alapján, Vukov Konstantin építésszel közösen el tudták készíteni a hatalmas méretű, faboltozatos terem rekonstrukcióját és építéstörténeti elemzését. Ebből kiderült, hogy Bonfini szavai csaknem minden tekintetben helytállóak, mindössze egyetlen vonatkozásban szorulnak pontosításra: a kutatás ugyanis azt mutatta ki, hogy a nagy ebédlőterem építését nem Vitéz kezdte meg és nem is ő fejezte be, ám a munkálatok oroszlánrésze kétségtelenül az ő nevéhez köthető.³

Bonfini leírásának másik része, amelyben a fürdőről, a két kertről és a kerek toronyról beszél, sokkal problematikusabb. Ezen objektumok azonosításában is Horváth István tette meg a döntő lépést. A palota lakótoronyának toldaléképítménye, az úgynevezett Szt. István terem és a konyha közötti keskeny, dongaboltozatos teret sikerült azonosítani Vitéz János fürdőjének caldariumával, illetve a vár ötszögletű, XII. századi lakótornyát a Bonfini leírásba említett „kerek” toronnyal.⁴

Ezek után már csak Vitéz János kertjeinek azonosítása maradt hátra. Mivel a tornyot Bonfini a két kert közé helyezi, így a kert egyik része elég egyértelműen azonosítható a torony alatt, a sziklafokon már az Árpád-korban létező teraszkerettel. A várhegy déli sziklafokán kialakított kis terasznak a sziklaperemen épített vékony kerítésfalát Nagy Emese XII. századnak határozta meg, és feltárta eredeti, északkeleti zárófalát is.⁵ Ezt a keltezt támogatja az is, hogy ebbe a kertbe egy, a III. Béla kori lakótorony falába rejtett, azzal együtt épült lépcső vezet le a torony első szintjének északi terméből. Valószínűnek tűnik, hogy a mai Lipót-terasz helyén már a későközépkorban felépült egy falsoros, amely ennek a kis kertnek a kibővítését is jelenthette északi irányba, ám erre még nem ismerünk egyértelmű régészeti bizonyítékokat, így a feltételezett kibővítés időpontját sem ismerjük. A Bonfini által említett dupla kert másik részét a lakótorony túlsó oldalán, tehát a belső vár kis belső udvarában kell keresnünk. Ez az udvar ma egy szűk sikátornak tűnik, Vitéz János kori képeinek rekonstrukcióját csak a körülötte álló épületrészek kronológiájának megállapítása teheti lehetővé.

A kis udvar III. Béla korában még beépítetlen volt. Észak felől egy vékony fal zárta le.⁶ Északkeleti része alatt, a kápolna mellett egy nagy kőlapokkal burkolt ciszterna helyezkedett el.⁷ A kápolna és a lakótorony előépítményének magasabb szinten lévő bejáratához egy pillérekre támaszkodó lépcső vihetett fel.⁸ Az udvar területének beépítése a nyugati oldalt elfoglaló konyha létrehozásával indult meg. A konyha alsó szintje egy nagyobb, dongaboltozatos, előkészítő térből és a kéményboltozattal fedett tűzhely-térből állt. A konyha Horváth István szerint már a XIV. században megépült.⁹ Eredeti, élszedett profilú, szemöldökgyámos ajtaja és egy ugyancsak élszedett kőkeretes ablaka a kéményboltozat alól nyílt a belső udvarra, így funkciója is kétségtelenül a lakótorony ellátása volt, tehát egy érseki magánkonyhaként értelmezhetjük. Felette, az emeleten helyezkedhetett el az a konyha, amely a palota külső udvarában álló nagytermet szolgált ki. A konyhát követően készült el egy félköríves, élszedett profilú ajtóval áttört ferde fal, amely a földszinti konyha délkeleti sarkához csatlakozott. E fallal egybe épült egy késő gótikus ajtókeret, amely a kápolna, illetve a lakótorony kapuihoz vezető új lépcsőházba nyílt. A keret formái alapján a XV. század második felében készülhetett. A keret egykori szemöldökköve okvetlenül magasabbra nyúlt, mint a kápolna és a toronyajtó küszöbszintje, ezért valószínű, hogy a lépcsőteret egy magasabb, a XIII. századi nyílások felett lefedett térnek kell feltételeznünk. A

3. HORVÁTH István – VUKOV Konstantin: Vitéz János esztergomi palotája. *Tudományos Füzetek* 2-3. Tata 1986; HORVÁTH István: Vitéz János palotájának régészeti feltárása. In: *Vitéz János emlékkönyv. Esztergom Évlapjai* 1990. 78-97; VUKOV Konstantin: Az esztergomi vár XV. századi érseki palotájának rekonstrukciója. Uo. 98-160.

4. HORVÁTH 1990. 36-51, 40.

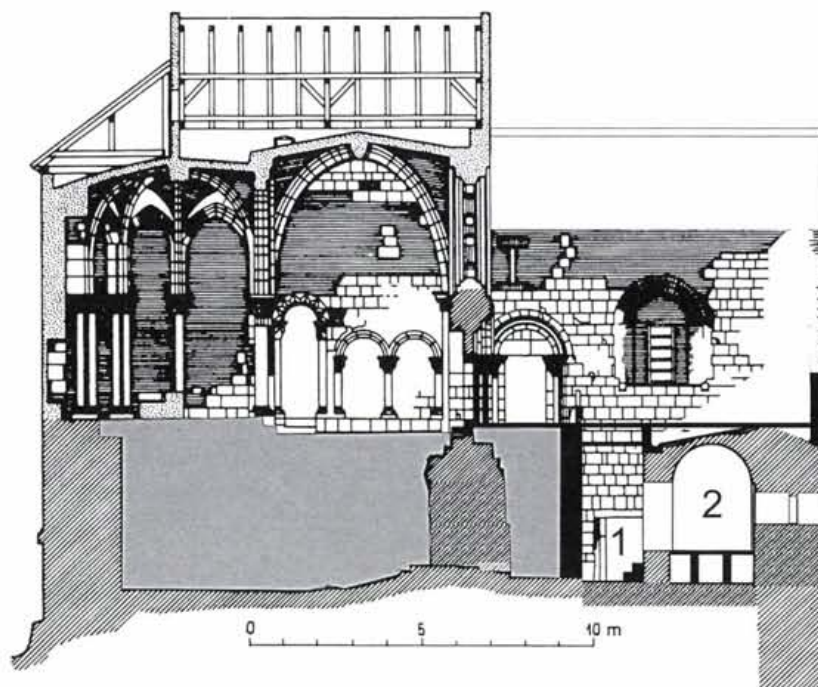
5. NAGY 1979. 95-101, 98.

6. NAGY 1979. 95-101, 98.

7. A ciszternának a kápolnával egykorú voltát bizonyítja, hogy a kápolnával együtt épült fel a vízvezetékpillér, amely a kápolna tetőzetén összegyűlt vizet továbbította a ciszternába.

8. Ebből a korai feljáratból csak egy alapfalcsont maradt meg a későbbi lépcsőalépítmények fala alatt.

9. HORVÁTH 1990. 36-51, 40.

*Az esztergomi vár palotájának Vitéz János kori állapota. Rekonstruált keresztmetszet a fürdőn át.
1: A fürdő frigidariuma; 2: A fürdő caldariuma*

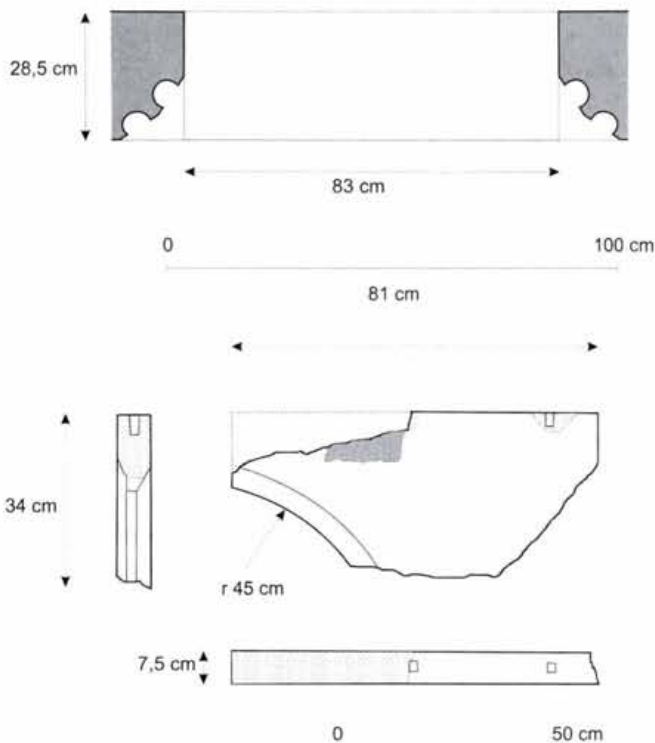
lépcsőháztól keletre kialakított, félköríves ajtóval lezárt udvarszakasz eredetileg szintén fedett tér lehetett. Ez az egyetlen tér ugyanis, amely azonosítható lehet Vitéz János fürdőjének frigidáriumával.

Fejtegetésünknek ezen a pontján szükséges rátérnünk a fürdő részletes rekonstrukciójára. Mint fentebb említettük, Horváth István a fürdőt a vár földszintjén, a konyha és a lakótorony között, a XII. századi lakótoronyhoz utólag hozzáépült, kisméretű, dongaboltozatos kamrával azonosította, a kamra vízvezető csatornája és dongaboltozatának szellőzőnyílásai alapján. A kamra a palota konyhájának tűzhelye mögött helyezkedett el, fűtését, gőz- és melegvízellátását valószínűleg innen oldották meg a falon keresztül. A kamra félköríves tégladongáján utólag téglákkal betömött, négyzetes szellőzőnyílások figyelhetők meg, amelyek a gőz elvezetését szolgálhatták. Az oldalfalak kváderkő sávokkal tagolt téglafalazatán téglaporos, vízzáró habarcslenyomatok maradtak meg egészen a boltozat vállvonálságáig. Itt a boltváll vízszintesen 4–7 cm-re előreugrik. Ez a kiugrás körbefordul a kamra déli falán is, csak az északi falon hiányzik, mivel az a korábbi konyha külső falsíkja. Ezek a nyomok arra utalnak, hogy az oldalfalakat eredetileg kőlap burkolattal láthatták el.¹⁰ A vár kőtárában megtalálhatók olyan csiszolt, vörös márványlapok, amelyek eredetileg falburkolatként szolgáltak. Ezek egy része származhatott a középkori Szt. Adalbert székesegyházból is, amelynek belső vörös márványlap burkolatáról Széless György is megemlékezett XVIII. századi leírásaiban.¹¹ Fennmaradt azonban két 6,5 cm vastag lap töredéke is, amelyek kb. 37 cm-es görbületű, íves keretezésű nyílások mellé illeszkedtek.¹² A nyílásokat rajtuk lapos élszedés kíséri, és a nyílás mentén a belső felület is csiszolt, ami ar-

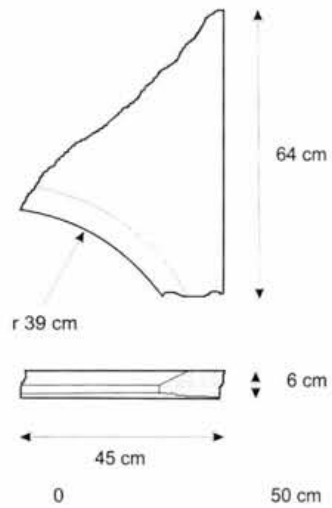
10. Erre a lehetőségre TOLNAI Gergely hívta fel a figyelmemet.

11. SZÉLESS György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház*. Ford. WAIGAND József és ROMHÁNYI Beatrix. Esztergom 1998. 94-95.

12. Az egyik lapon egy felső, vízszintes illesztési felület figyelhető meg, ahol kis, függőleges vascsapok fészkei maradtak fenn. Ezek vagy egy következő lap, vagy még inkább egy lezáró párkány bekapcsolására szolgáltak. A másik lap egyik oldalsó

Az esztergomi vár függőkertjére vezető ajtó keretének profilja

Vörösmárvány falburkolat töredéke az esztergomi Vármúzeum kőtárában, feltehetően a palota fürdőjének caldariumából.

ra vall, hogy a nyílások belső oldala is be volt burkolva. A fürdőben fennmaradt a keleti falon egy kissé szegmensíves záradéku, 70 cm széles középkori falifülke, illetve a XIX. században vágott déli ablak mellett az egyik hasonló méretű és formájú, eredeti, középkori ablaknyílás egyik fele. Ezek szegmensíveinek görbülete – beleszámítva a belső burkolat vastagságát is – megegyezik a kőtári burkolólap töredéken lévő nyílások ívével, így valószínűnek tartjuk, hogy azok a fürdőhöz és nem a katedrálishez tarozhattak. Hasonló vörös márványlapokkal burkolták egykor a helyiség padlóját is. Ebből ma már csak a keletre nyúló ajtófülkéjében maradt meg egy részlet. A helyiség többi része ennél ma 56 cm-rel mélyebben van. Feltűnő, hogy a fent említett téglaporos habarcs csak az ajtófülkében lévő burkolólapok aljának szintjéig figyelhető meg a kamra falain, ez alatt a szint alatt a falat erősen lepusztult felületű andezit tufa kőtömbök alkotják. Ugyanakkor a mai járószint mégis létező szint lehetett a középkorban is, ugyanis közvetlenül ez alatt helyezkedik el egy Nagy Emese által feltárt vízvezető csatorna.

illesztési felülete őrződött meg. Ez hátrafelé rézsúzva van megfaragva, hogy a két szomszédos lap minél könnyebben és hézagmentesebben illeszthető legyen. Az egyik lap homlokfelületén, a felső részen egy foltban a fürdőben megfigyelhető hasonló, téglaporos habarcs figyelhető meg. A durván kinagyolt hátsó felületeken azonban nem ilyen, hanem egyszerű, fehér meszes habarcs található. Bár ez utóbbi keletkezhetett másodlagos beépítés során is, a téglaporos habarcsnyomok hiánya mégis arra vall, hogy a téglaporos habarcsot valószínűleg nem a lapok rögzítésére használták, hanem csak a fal szigetelésére, a lapokat pedig másféle habarccsal a téglaporos vízszigetelő vakolat fölé helyezték el. Sajnos a fürdőben az eredeti vakolatfelületek és esetleges lenyomatok nem maradtak fenn, ugyanis a fürdő belső falait borító XIX. századi kifestés eltávolításakor az alatta még részben meglévő középkori rétegeket is nagyrészt leverték, így a téglaporos vakolat is csak igen vékony rétegű, kis foltokban maradhatott meg eredeti felületei nélkül.

Ezekre a különös jelenségekre a legkézenfekvőbb magyarázatot az jelentené, ha a kamra alatt hypocaustum helyezkedett volna el. A rendelkezésre álló kis belmagasság miatt a padlófűtés rendszere semmi esetre sem lehetett az Észak- és Közép-Európában elterjedt kemencés, kőpakolásos, padlónyílásos típus, hanem a Nyugat- és Dél-Európában a középkorban éppen fürdőkamrákban sűrűn alkalmazott pilléres, levegőjáratos típusra gondolhatunk. A hypocaustumot a konyha kéménytere alól fűthették. Erre vallana a konyha felé utólag tört ajtónyílás alatt megfigyelhető téglafalazat, amely talán a fűtőnyílás körülfalazása lehet. Sajnos a feltételezett fűtőnyílás helyét ma egy modern lépcső takarja.¹³ A feltételezett hypocaustum füstelvezésére is utal egy csekély nyom. A kamra keleti, belső falsíkján, illetve boltozatán a keleti ajtó mellett jól megfigyelhető egy levéselt pillér nyoma. Eredetileg talán ez kéményként is szolgálhatott amely biztosította a huzatot a padló alatt égő tűz számára.

A kamra eredeti bejárata a keleti falon nyíló ajtó volt, a mai északi és déli ajtajait az újkorban törték, amikor a vár kazamatájaként használták, boltozatának szellőzőnyílásait ugyanekkor falazták be. Az eredeti ajtó tehát abból a térből nyílt, amely a kápolna és a torony XV. század végi bejárati lépcsőházával együtt a torony toldaléképítménye és a konyha között épült fel. Ennek a térnek az egyik ajtaja a kis udvarra néző félköríves kapu volt, de volt egy másik bejárata is a torony toldaléképítményének középoszlopos, földszinti terméből, az úgynevezett Szt. István teremből. Ez az ajtó elfalazva ma is megvan. Szintje a Szt. István terem eredeti – a mainál mélyebb – szintjének és a dongaboltozatos fürdőkamra mai szintjének felel meg. Tehát ebből a keleti helyiségből két lépcsőfokkal fel kellett lépni a fürdő nyugati kamrájának ajtajához. A keleti kamra nyugati falán még néhány foltban megmaradt az eredeti kváderfestéses vakolat.

Az esztergomi belső fürdőkamra fűtését, melegvízzel és gőzzel való ellátását a szomszédos konyhából oldhatták meg. A melegítendő vizet a kis udvaron át a közeli ciszternából hozhatták a konyha kürtője alatt elhelyezett vízmelegítő tartájba, ahonnan a ma már elpusztult válaszfalon kialakított csatornán keresztül önthették a fürdőbe. Ennek a belső kamrának az egyetlen, szűk ajtaján egy fakád aligha férhetett be. Ha a helyiségnek volt egyáltalán kádja, akkor az legfeljebb épített szerkezet lehetett. Egy ilyen kád nyomait egy falkutatás feltehetően feltárhatná a helyiségben. Nem szükségszerű azonban, hogy a kamra káddal is el legyen látva. A középkorban általánosak azok a fürdők, amelyek fűtött helyisége pusztán izzasztókamraként szolgált. Bennük pusztán hideg- és melegvízes lavabót helyeztek el, a kádfürdőt pedig egy szomszédos térben alakították ki.¹⁴ A kád, vagy a lavabók vízvezetését a nyugati fal északi végében kialakított kifolyónyíláson keresztül oldották meg. A kádfürdő Esztergomban is a szomszédos, keleti kamrában kaphatott helyet. E helyiségnek a kis udvarról a konyha bejárata mellett nyíló, széles, északkeleti kapuja biztosította az összeköttetést a konyha vízmelegítő tartája és a ciszterna felé, illetve a fakádakat is itt lehetett bevinni a térbe. A másik, dél felé nyíló, kisebb ajtó a középoszlopos terem (Szt. István terem) felől tette lehetővé a fürdőt használó bejutását. Feltehetően maga a középoszlopos terem látta el az öltözőszoba szerepét. Ide a ma is használatos lépcsőn lehetett lejutni a lakótorony előcsarnokából.

Az esztergomi fürdő két belső kamrája könnyűszerrel azonosítható a Bonfini által említett caldariummal és frigidariummal. A fürdő elrendezése igen közel áll a viseigrádi királyi palota Zsigmondkori fürdőjéhez. A XIV. század végén felépült viseigrádi fürdő is öltözőszobából, hypocaustumos izzasztókamrából és kádfürdőből állt, de hypocaustuma a Közép- és Észak-Európában elterjedtebb kő-

13. Sajnos a konyha területén éppen a kamrába átvezető ajtó előtt nem nyitott kutatóárkot Nagy Emese, később viszont az egész konyha alá egy kazánházat építettek, amely ugyan soha sem került használatba, de a területen minden régészeti jelenséget elpusztított. Ezért ma már csak a kamránál jelenleg 95-cm-el magasabban lévő konyhába átvezető modern téglalépcső elbontásával lehetne a feltételezett fűtőnyílás létét bizonyítani vagy cáfolni.

14. A franciául *étuve*-nek nevezett középkori izzasztókamrák modern feldolgozása: Les Bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance. *Bulletin Monumental* 159-I. 2001.

Az esztergomi palota fürdőjének caldariuma

pakolós, padlónyílásokkal ellátott kemencetípus volt. Az Esztergomban inkább feltételezhető hypocaustumtípussal az 1230-as években felépült óbudai várban találkozhatunk legközelebb. Itt a vár délkelti apszidiális lezárású helyiségében került elő ilyen típusú padlófűtés. Lehet, hogy Óbudán is egy fürdőhöz tartozott ez a fűtési rendszer, legalábbis erre utalhat az a hatalmas csatornarendszer, amely a vár szomszédos, déli terme mellett előkerült.¹⁵ Az esztergomihoz hasonló térszerkezetű fürdők a XIV. századtól már jól ismertek Franciaországból is. Legkorábbi példájuk az avignoni pápai palota 1337-1344 között épült fürdője, amely az esztergomi elhelyezéséhez némiképp hasonló módon a pápai lakótorony egyik fióktornyanak, a *Tour de la garde robe*-nak a földszintjén kapott helyet.¹⁶

Amennyiben az esztergomi fürdőt ilyen módon, azaz a kis udvar teljes déli felét elfoglaló építményként rekonstruáljuk, felmerül lefedésének kérdése. A caldarium boltozata ma is áll, a szabálytalanabb alaprajzú frigidarium falain azonban nem mutatkozik semmilyen nyoma boltozatindításnak. Itt alighanem famennyezetet kell feltételeznünk. A caldarium esetében a boltozat feletti tetőszerkezetnek is maradt nyoma. Horváth István azt az igen fontos megfigyelés tette, hogy a boltozat felett

15. *Budapest Műemlékei* II. Szerk. POGÁNY Frigyes. Magyarország Műemléki Topográfiája VI. Budapest 1962. 374.

16. SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: *Ad Maiorem papae gloriam. La fonction des pièces dans le palais des Papes d'Avignon.* In: *Architecture et Vie Sociale.* Jean Guillaume. h.n. 1994. 38; *L'étuve dans les châteaux et palais du Moyen Âge en France,* par Jean MESQUI et Christophe AMIOT, Philippe BON, Jean BRODEUR, Dominique CARRU, Pierre CHEVET, Nicolas FAUCHERRE, Sylvie MARCHANT. In: *Les Bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance. Bulletin Monumental* 159-I (2001). 7-61. itt: 24-28.

eredetileg nem volt faszerkezetű tető, hanem „a boltozatra enyhe lejtéssel habarcsba rakott kötőmélékből kialakított tetőt készítettek, s egyenesen erre rakták habarcsba a tetőcserepeket”.¹⁷ Az általa leírt fedésmód legjobb analógiáját az urbinoi hercegi palotából ismerjük. Itt a palota függőkertje alatti dongaboltozatos termék, illetve kisebb tetőteraszok tetőszigetelését oldották meg ezzel a módszerrel. A boltozatháton kialakított, cseréppel burkolt, enyhe lejtésű tetőkre aztán alacsony téglapilléreket építettek, amelyek a függőkert vízszintes, szigeteletlen burkolatát tartották. A kertből leszivárgó vizet a tetőcserepek a lapos hajlású tetőszakaszok között kialakított csatornába gyűjtötték, ahonnan aztán függőleges vezetékekkel távolították el.¹⁸ Esztergomban kisebb méretekben, de hasonló technikával oldhatták meg fürdő lefedését. A boltozott caldarium felett az urbinoihoz hasonló tetőszigetelés lehetett, a famennyezetes frigidarium szigetelését talán ólomlemezekkel oldhatták meg. A két kamrát elválasztó válaszfal fölött alakíthatták ki a vápacsatornát. Innen a vizet egy függőleges vezetékcsakasszal kellett elvezetni. Erre abban, a már említett pillérben lehetett módjuk, amely talán a hypocaustum kéményének is helyet adott. Az esővíz innen azon a kőcsatornán át juthatott a caldarium északnyugati sarkában lévő vízköpőig, amelynek darabjait Nagy Emese a kamra padlója alatt feltárta.

A fent leírt sajátos tetőszigetelési mód ugyanakkor arra vall, hogy a fürdő felett egy fedetlen terasz helyezkedett el. E teraszra nézett a lakótorony toldaléképítményének díszes, északi ablaka. Elképzelhető, hogy az ablak előtt egy tornác húzódtott, amelynek pillérét támaszthatta alá a fent említett, kéményt és talán esővízcsatornát is magába foglaló falpillér a caldarium válaszfalán. Ez a tornác a kis udvarról felvezető lépcsőház tetejéhez kapcsolódva L alakban övezhette a teraszt.

Ezek szerint Vitéz János második kertje lényegében a belső udvart jelenthette, amely akkor még a jelenlegi alapterületének mintegy háromszorosa volt, hiszen magába foglalta a ciszterna feletti pincét,¹⁹ sőt a fürdő feletti függőkertet is. Talán erre a tornácokkal övezett függőkertrészre utalhatott Bonfini „*quem xystis excoluit et superiore ambulacro coronavit*” kifejezésével.

Vitéz János esztergomi építkezéseinek megfigyelhető részletformák: a nagyterem nyílászkeretei, konzolai, loggiájának töredékei,²⁰ a belsővár lépcsőházának ajtókerete mind későgótikus tagozatok, ami kétségtelen jele annak, hogy ezeket az építkezéseket helyi, későgótikus építőműhelyek kivitelezték. Fürdőjének mintaképeit is megtaláljuk Magyarország palotaépítészetének korábbi emlékei között. Az első ismert, itáliai reneszánsz fürdő, az urbinoi hercegi palotában, Francesco di Giorgio Martini tervei szerint épült – már Vitéz János 1472-ben bekövetkezett halála után – 1477-1482 között.²¹ A sokkal összetettebb rendszerű urbinoi fürdő antik római fürdők romjainak ismeretét, valamint Vitruvius és az ifjabb Plinius fürdőleírásainak hatását mutatja. Ez utóbbiakat már a művelt humanista, Vitéz János is ismerhette, és talán a magyar királyi paloták fürdőszobái mellett valamelyest ezek is szerepet játszhattak abban, hogy felmerült benne az igény egy magánfürdő építésére, ám ezt nem antik és nem is itáliai előképek alapján készítette el, hiszen konkrét párhuzamai sokkal közelebb is megtalálhatóak voltak. Az itáliai reneszánsz építészet hatásai Esztergomban csak Vitéz János utódai idején jelentek meg.²²

17. HORVÁTH István: Esztergom – vár. *Rég. Füzetek*. ser. 1. no. 46 (1994). 91-92.

18. GUIDI, Vittorio: Coperture, caratteristiche strutturali. In: POLICHETTI 1985. 523-527.

19. A ciszterna feletti pince déli támpillérel már elépítették azt a későgótikus keretű lépcsőházajtót, amely Vitéz korában a belső udvarról a kápolna és a lakótorony felé vezetett. E megszüntetett lépcső helyett készült az az új lépcső, amely a pince felett kialakított függőkertből már lefelé vezetett a kápolna kapuja elé. E lépcső reneszánsz korlátját Szatmári György címere díszítette, ami egyértelműen XVI. századi keletkezésére utal.

20. A loggia néhány nagy jelentőségű vörösmárvány töredékét KLINGER Lászlónak sikerült azonosítania.

21. POLICHETTI 1985. 187-188.

22. Itt szeretnék köszönetet mondani TOLNAI Gergelynek a Magyar Nemzeti Múzeum esztergomi Vármúzeuma régészének a munkámhoz nyújtott számos segítségért.

RÖVIDÍTÉSEK

- Rég. Füiz.* *Régészeti Füzetek*
- HORVÁTH 1990 HORVÁTH István: Mátyás kori építkezés az esztergomi várban (Az esztergomi „Vitéz-palota” régészeti feltárása). In: *Mátyás király és a vidéki Magyarország. Tudományos Füzetek* 6. Tata 1990. 36-51.
- NAGY 1979 NAGY Emese: Királyi, majd érseki palota. In: *Magyarország Régészeti Topográfiája* 5. Esztergom és a dorogi járás. Szerk. HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta – TORMA István. Budapest 1979. 95-101.
- POLICHETTI 1985 *Il Palazzo di Federico da Montefeltro, restauri e ricerche*, a cura di Maria Luisa POLICHETTI. Urbino 1985.

Királyi palota, ferences kolostor és városi település

(Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről)

Laszlovszky József

A visegrádi obszerváns ferences kolostor a magyarországi későközépkori ferences kolostorok között az egyik legjelentősebb, és építészeti szempontból legfontosabb épület volt. Az elmúlt több mint egy évtizedben az épület régészeti feltárása a kolostorszárny legnagyobb részét felszínre hozta, és a templomra vonatkozó legfontosabb információkkal is rendelkezünk.¹ A maradványok építészettörténeti elemzése tisztázta a legfontosabb építési periódusokat², és a királyi palota párhuzamos kutatása³, valamint a közelmúlt várostopográfiai vizsgálatai⁴ lehetőséget nyújtanak arra, hogy megvizsgáljuk a közöttük fennálló kapcsolatokat. A jelen dolgozat ezen kérdéskör néhány elemére keres választ figyelembe véve azt, hogy a kolostor régészeti kutatása még tart, és a leletanyag feldolgozása még csak most kezdődött el. Az elemzés másik fontos része egy rövid, összehasonlító összefoglalás, amely a településfejlődés ugyanezen problémáit vizsgálja meg a középkori Buda kapcsán.

1981-ben jelent meg Kubinyi András alapvető fontosságú cikke, amely a magyarországi vár- és városfejlődést kapcsolta össze, és vizsgálta meg az európai morfológiai kutatások eredményeinek tükrében.⁵ A „Burgstadt, Vorburgstadt und Stadtbürg” című tanulmány nem csupán az úgynevezett „budai vita” vonatkozásában hozott új szempontokat, hanem a város és a vár egymásra hatásának kutatásában,⁶ valamint a királyi palota és a város kapcsolatában is. Ez utóbbi szempontból, mint új kutatási téma az 1990-es években merült fel – a kolostor helyének azonosítása, majd a meginduló régészeti ásatások következtében – a visegrádi királyi palota és a mellette felépült ferences kolostor egymásra hatásának kérdése.⁷

1. BUZÁS ET AL. 1994; BUZÁS ET AL. 1995.

2. HALÁSZ–MORDOVIN 2002.

3. BUZÁS 1990.

4. MÉSZÁROS Orsolya: *Visegrád középkori város a régészeti kutatások tükrében (Az Anjou-kori város az okleveles és a régészeti adatok alapján)*. Szakdolgozat, ELTE Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék. Budapest 2003.

5. KUBINYI, András: Burgstadt, Vorburgstadt und Stadtbürg. Zur Morphologie des mittelalterlichen Buda. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981). 161-178.

6. LASZLOVSZKY, József: Frühstädtische Siedlungsentwicklung in Ungarn. In: *Burg, Burgstadt, Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*. Hrsg. Hansjürgen BRACHMANN. Berlin 1995. 307-317; FELD, István: Ecilburg und Ofen – zur Problematik der Stadtbürgen in Ungarn. In: *Burg und Stadt*. Hrsg. Tomáš DURDIK. Praha 1999. 73-89; SIKLÓSI, Gyula: Burg und Stadt im mittelalterlichen Ungarn. Uo. 275-309.

7. Ennek kapcsán szintén meg kell jegyezni, hogy az ELTE Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszékének visegrádi kutatási programját szintén KUBINYI András kezdeményezte, annak érdekében, hogy a tanszék hallgatói tevékenyen

A ferences kolostor régészeti kutatásának előzményei nagyon hasonlóak a királyi palota kutatástörténetéhez. Mindkét esetben a későközépkori írott források adatai alapján tudunk e jelentős építmények létezéséről, de a XX. századi régészeti kutatások megkezdése előtt az egykori épületek pontos helye sem volt ismert. Míg a palota esetében az 1930-as évek közepének feltárásai tették egyértelművé, hogy a palotát a ma már jórészt feltárt és részleteiben rekonstruált épületegyüttes területén kell keresnünk,⁸ addig hasonlóan pontos helymeghatározás a ferences kolostor esetében egészen az 1980-as évekig nem állt rendelkezésre.⁹ A korábbi kutatások hajlottak arra, hogy helyét esetleg a mai visegrádi település központja alatt, illetve annak közelében elhelyezkedő, középkori Visegrád város területén kell keresnünk. Ez a topográfiai elgondolás megfelelt a koldulórendek megtelepülésére vonatkozó általános elveknek, amelybe a magyar ferencesek is jórészt beilleszthetők. Héjj Miklós szondázó ásatásai azonban közvetlen a palota közelében egy nagyméretű kőépület meglétét valószínűsítették. Ennek pontosabb értelmezése és Szőke Máttyás néhány további kutatási eredménye vetette fel annak a lehetőségét, hogy nem a városi település közelében, hanem attól kissé távolabb, közvetlenül a királyi palotaépület mellett kereshetjük a XV. század végének, XVI. század elejének egyik legnagyobb magyarországi obszerváns ferences épületét.

A ferences kolostor régészeti kutatását ezt követően a visegrádi Mátyás Király Múzeum és az ELTE Középkori és Kora Újkori Régészeti tanszéke folytatta. Az első ásatási eredmények megerősítették, hogy a királyi palotától délre, a palota déli zárófala mellett egy udvarral elválasztva állott a kolostor-épület és ettől még délebbre a nagyméretű templom. Az ásatások jelentős, néhol másfél méter magas felmenő falakat hoztak felszínre. Az épület a török korban pusztult el, és utána lassú pusztulási folyamat következtében vastag törmelékréteg fedte be az épületmaradványokat. A XV-XVI. századi kolostor kerengőjének és udvarának szintje másfél-két méter mélyen helyezkedett el a mai felszíntől számítva. Az újkori épületek, Visegrád falu házai viszonylag kis károkat okoztak ezekben az épületrészekben, sőt a középkori épületegyüttes egyes részeit, így több pincét is egészen a legújabb korig, sőt napjainkig folyamatosan használtak. Jelentős, földfelszín feletti épületrészek csak egy helyen őrződtek meg, a templom és a kolostor-kerengő közötti fal egy újkori kerítésfalba befoglalva ma is több méter magasságban áll.

A régészeti kutatások első fázisának hasonlóképpen fontos megállapítása volt, hogy a kora újkori lassú pusztulási folyamat során a késő gótikus boltozatok (kerengő folyosó, káptalanterem) beszakadtak, a lezuhant boltozat faragott kövei és a boltsüveg téglafalazatának nagyobb tömbjei általában az adott épületrész padlóján feküdtek. Voltak olyan boltozatszakaszok, ahol az eredeti faragott kövek 80-90 százaléka ebben a helyzetben előkerült. A nagymennyiségű, faragott kőanyag már az első előzetes jelentésben lehetőséget adott arra, hogy a kolostorra vonatkozó írott forrásokkal összevetve felvázolhassuk a kolostor építéstörténetét és legfontosabb építési periódusainak kapcsolatait. A kolostorszárny és a templom kisebb részleteinek ismerete alapján egyértelművé vált, hogy az épületegyüttes alapvető szerkezeti elemeit a Zsigmond-kori alapítást követő építési periódus jellemzi és ezeket egy nagyléptékű, Jagelló-kori átépítés formálja át. Ez utóbbi főként boltozatok készítését jelenti, amelyek speciális vonásaikban a XV. század végének prágai építészeti megoldásaira emlékeztetnek, másrészt a XVI. század elejének közeli plébániatemplomaiban és távolabbi ferences kolostoraiban találjuk meg

bekapcsolódhassanak az ottani régészeti feltárásokba és az anyagfeldolgozó munkába. Azóta SZŐKE Máttyás segítségével számos szakdolgozat és tanulmány született ennek az együttműködésnek a keretében, és ezen program egyik legfontosabb eredménye éppen a ferences kolostor feltárása. A feltárásokat mindvégig BUZÁS Gergely, LASZLOVSZKY József és SZŐKE Máttyás irányították, mellettük KOCSIS Edit, KOVÁCS Annamária és ROMHÁNYI Beatrix is részt vett a kutatásban. Rajtuk kívül szinte minden középkoros régészhallgató rövidebb hosszabb ideig dolgozott az ásatáson, akiknek a munkáját ez alkalommal is szeretném megköszönni.

8. BUZÁS 1990.

9. Lásd *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458-1541*. Schallaburg 1982. 344, 379-380.

közvetlen párhuzamaikat. Az átépítés a XVI. század első évtizedére tehető ezek alapján, a kolostor pusztulása pedig 1541. után zajlott le lassú folyamatként.¹⁰ A pusztuló település lakói ekkor még temetkező helynek és építőanyag nyerőhelynek használták a kolostort, majd az omladékréteg teljesen befedte a romokat.¹¹

Az 1990-es évek második felében tovább folytatódó ásatások jórészt befejezték a kolostorszárny felszínre hozását. Ezzel egyidejűleg a kolostor kerengőudvarában lehetőség nyílt arra, hogy mély szondákkal megvizsgáljuk a ferencesek előtti időszak emlékeit. Mintegy másfél–két méterrel a XV. századi udvarszint alatt kerültek elő egy nagy, mesterséges feltöltési réteg alól a XIII. század végi, XIV. század eleji preurbánus, majd városias település lakóházainak jórészt elpusztult maradványai gazdag, korabeli leletanyaggal. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy a palota ásatása során felszínre került hasonló korú maradványokkal együtt, valamint a palotakert ásatásai során feltárt épületmaradványokat is értelmezve felvázolhassuk a terület városi fejlődésének legfontosabb topográfiai jellegzetességeit.¹²

Az ásatások második szakaszával párhuzamosan megkezdődött a leletanyag feldolgozása is, és elsősorban a faragott kőanyag egy részének elemzése már lényeges új eredményeket is hozott. A boltozatokon kívül további épületszerkezeti részeket lehetett azonosítani, és ezek is megerősítették, hogy a két legfontosabb építési fázis a Zsigmond–korra és a Jagelló–korra tehető. A kerengő árkáíveinek elemzése és rekonstrukciója Zsigmond király budai és pozsonyi építkezéseire utaltak mint párhuzamokra. Emellett nyílászkeretrészletek és egy kandalló darabjai őrződtek meg a kolostornak ebből a periódusából. Ugyanakkor a faragott kövek egy része egyértelműen bizonyította, hogy a Mátyás korban is történt építészeti beavatkozás a kolostorszárnyban, amelyre vonatkozó egyértelmű írott forrással eddig nem rendelkezünk. Egy 1473. március 18-án keltezett, Mátyás által IV. Sixtus pápához írott kérelem utalt ugyan az uralkodó terveire, de ennek konkrét építészeti vonatkozásait korábban nem ismertük. A feldolgozott kőanyag egy csoportja – elsősorban nyílászkeretek darabjai – bizonyították, hogy Mátyás uralkodása alatt nem csupán a palotán hajtottak végre nagyszabású átalakításokat, hanem a ferences kolostort is érintették az építkezések. Ezek léptéke ugyanakkor sokkal kisebb lehetett, mint a palota esetében, inkább csak javításokra, kisebb átalakításokra gondolhatunk. A kőanyag feldolgozása, és a kerengőboltozat újabb rekonstrukciója egyúttal azt is megerősítette, hogy a Jagelló–korban következett be a kolostor legnagyobb mértékű átalakítása, amelynek eredményeként igényes kivitelű, nagyszabású épületegyüttes jött létre.¹³

Újabb régészeti kutatások a kolostor területén

Mindezek a kutatási eredmények lehetővé teszik azt is, hogy röviden összefoglaljuk a kolostor történetével kapcsolatban felmerülő néhány problémát, különösen az alapítás előzményei, az esetleges előképek és a topográfiai kérdések kapcsán, különös hangsúlyt helyezve ugyanakkor arra a kérdésre, hogy milyen egymásrahatás figyelhető meg a palota, a város és a ferences kolostor között. Ehhez szükséges azonban, hogy a legutolsó ásatási időszakok néhány legfontosabb eredményét is bemutassuk, mivel ezekről még nem jelent meg előzetes jelentés.

A keleti kolostorszárny feltárásának kétségkívül legjelentősebb részlete a káptalanterem–kápolna

10. Korábban is már valószínűleg egy időre elhagyták. HALÁSZ–MORDOVIN 2000. 232.

11. BUZÁS ET AL. 1994; BUZÁS ET AL. 1995.

12. SZÓKE Mátyás–KOC SIS Edit–KOVÁCS Annamária–LASZLOV SZKY József: Visegrád, ferences kolostor. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Szerk. MARTON Erzsébet, KISFALUDI Júlia. Budapest 2002. 264–265.; BUZÁS Gergely: Visegrád, ferences kolostor. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk. KISFALUDI Júlia. Budapest 2003. 231; PÁLÓCZI HORVÁTH 1995–1997.

13. HALÁSZ–MORDOVIN 2002. 242–247.

kutatása. Héjj Miklós már korábban megtalálta ennek részleteit, de csak a közelmúlt teljes feltárása hozta felszínre a kolostor egyik leggazdagabb építészeti kidolgozású részletét. A téglapadlózatra lezuhant késő gótikus, összetett boltozat szerkezetét már korábban is ismertük, most viszont sikerült feltárni az eredeti, faragott kőanyag legnagyobb részét. Az omladékszint megőrizte a keleti fal előtt álló oltár jelentős maradványait is. A káptalanterem–kápolnában végzett szondázó ásatás azt is bizonyította, hogy a kolostor keleti szárnyánál egy korábbi építési periódussal is számolhatunk, pontosabban a jelenleg ismert elrendezéstől eltérő, korábbi épület maradványaira utaló jeleket találtunk. Átépitések a templom szentélye és a káptalanterem közötti torony földszintjén is előkerültek, például az itt elhelyezkedő sekrestyében, amelyben szintén feltártuk egy oltár maradványát. Hasonló átalakítások nyomait fedeztük fel a sekrestye és a káptalanterem közötti folyosóban is. A káptalanterem előtti kerengő folyosó szakaszon találtuk meg az épület eddig ismert egyetlen reneszánsz nyíláskeret–darabját. Ez valószínűleg az épület lassú pusztulásakor zuhant le az első emeletről. A kolostorszárny északkeleti sarkából nyílt az a pince, amely még a legújabb korban is használatban volt, a kutatás ebben az esetben csak a pince kitisztítását jelentette.

A kolostor északi szárnya felépítés szempontjából eltérést mutat a hazai ferences építészetben ismert formáktól, minden tekintetben egyedi megoldást találunk itt. A kerengő folyosó megközelítőleg kétszer olyan széles, mint a többi három oldal, középtengelyében oszlopalapozásokat lehetett megfigyelni, amelyek alapján egyfajta „kéthajós” szerkezetet és térlefedést lehetett rekonstruálni. A feltárás során ugyanakkor ezen a folyosón nem kerültek elő lezuhant boltozati maradványok, faragott kövek. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kolostor életének valószínűleg utolsó fázisában valamilyen oknál fogva a mesterséges feltöltéssel kialakított terasz–szerű felület, ahol a kerengő szárnyat kiépítették, hirtelen megsüllyedt. A pilléralapozásokhoz tartozó hosszanti fal hasonlóképpen lesüllyedt és több helyen keresztirányban megrepedt. Ez azt jelenthette, hogy a kettős keresztboltozat beomlott, és ez után már csak sík födémmel fedhették le ezt a szakaszt. A kolostor épületét jelentősen megrongáló folyamat háttérben valószínűleg egy nagyméretű áradást láthatunk, amelynek hatására a feltöltési réteg hirtelen megsüllyedt. Mindezek ellenére az északi szárny még átalakított formájában is rendkívül tágas teret alkotott, eredeti boltozott formájában pedig különösen igényes kialakítású volt. Ugyancsak ehhez a részhez tartozik a kolostor szerkezeti felépítésének másik érdekes vonása. Az északi oldalon a kerengő folyosó mellett nem húzódott helyiségsor. Az általában ezen a helyen elhelyezkedő épületrészek elhelyezését az első emeleten oldhatták meg. Emellett az északi kerengő folyosóból két bejárat is nyílt észak felé. Ezek egy kelet–nyugat irányú, hosszanti udvarhoz kapcsolták a kolostort, amelynek déli falát a kolostor északi zárófala, míg északi falát a palota déli zárófala alkotta. Eddigi ismereteink szerint ebben az udvarban jelentősebb épületek nem álltak, ugyanakkor a palotából is nyílt erre egy kijárat. Ezzel közvetlen összeköttetés alakulhatott ki a kolostor és a palota között. Ez az elrendezés és az udvarra vezető nyílások más szempontból is figyelmet érdemelnek. A kerengő folyosóból kivezető nyílások kialakítása arra utal, hogy jobban kidolgozott oldaluk az udvar felől volt, vagyis ez tekinthető a kolostor igazi bejáratának. Ez annál inkább így van, mivel az időközben jórészt feltárt nyugati szárnyánál nincsen az épület homlokzata előtt húzódó utca felől bejárat. Ez azt jelenti, hogy a kolostorba két irányból lehetett bejutni, egyrészt a királyi palota felől, a két épületet összekapcsoló udvarból, esetleg zsákutcából, másrészt a templomon át, amelynek nyilvánvalóan nyugati és esetleg déli oldalán volt bejárat. Ez az elrendezés mindenképpen érdekes adalékokkal szolgál a kolostor funkciójának pontosabb meghatározásakor.

A kolostor nyugati szárnyának feltárásakor két fontos épületrészt sikerült azonosítanunk. Az északi helyiség volt a ferences kolostor konyhája. Az azonosítást egyértelművé tette az épület pusztulásakor leszakadt, tapasztott fa szerkezetű szikrafogó kürtő megtalálása, valamint a padlón talált nagymennyiségű elszenesedett gabona. Meg lehetett határozni a sütökemencék egy részének helyét, valamint rábukkantunk az épületrészhez tartozó vízvezeték maradványaira is. Az ettől délebbre elhelyezkedő, nagyméretű helyiség volt a refektórium. Északnyugati sarkában emelt téglalapzaton

nagyméretű szemeskályha állott, amelynek maradványai szintén előkerültek. A két hosszanti fal mellett, a padlón gerenda nyomokat találtunk, amelyek a szerzetesi étkezőpad részletei lehettek. A refektórium berendezéséhez tartozott még a helyiség közepén feltárt reneszánsz oszlopalap, amelyen valószínűleg kőből készült lámpásfülke helyezkedett el. A kerengő folyosóból nyíló bejárat mellett falba épített kő kézmosó volt, a hozzátartozó vízvezetékkel. A kézmosó kőtájának néhány töredékét a kerengő udvar közepén feltárt kútba bedobva találtuk meg.

A nyugati szárnyhoz tartozott még egy északi irányban kiugró helyiség is, amelynek padlószintjére épült egy újkori lakóház, és amely alatt elhelyezkedő boltozott középkori pincét még az újkorban is használták. Pince tartozott eredetileg a konyha és a refektórium részhez is, ezeket a kolostor utolsó használati fázisában betömték, a betömés legfelső rétegéből a Jagelló-kori új boltozat faragásának törmelékét lehetett kibontani. A pinceszintek részletesebb vizsgálata kimutatta, hogy ezen épületszakaszon több építési periódussal kell számolni. Valószínűleg még a kolostornégyszög kiépülése előtt ezen a helyen egy nagyméretű, észak–déli irányú kőépület állott, amelyet később belefoglaltak a kolostorba. Az épület eredeti alsó szintje lett a kolostor pincéje, amelyet később betömték. Ezen adatok rávilágítottak arra, hogy mind a kolostorszárny keleti, mind a nyugati oldalán nagyobb méretű kőépületekkel kell számolnunk, amelyek megelőzték a kolostornégyszög kiépülését.

A kolostor kiépülését megelőző időszak topográfiai viszonyainak szempontjából alapvető fontosságú ismeretekhez jutottunk a kerengő udvar nyugati felének feltárásánál. Itt a XV. századi kerengőudvar szintje alatt mintegy másfél méterrel egy elpusztult településrész maradványai kerültek elő. A pusztulási réteg felett vastag, szürke agyagos, mesterséges feltöltési réteget lehetett azonosítani, amelyet a kolostornégyszög kiépítésekor halmozhattak fel. E réteg megsüllyedése okozhatta az északi kerengő folyosó esetében leírt építészeti problémákat. A feltöltés felszínén figyeltük meg a kolostor építési rétegét, efölött pedig a kerengő udvar kertjének földjét lehetett azonosítani. A korábban említett elpusztult településrész épületmaradványai is több rétegben kerültek elő, faszervezetes épületek maradványait tártuk fel, amelyek jórészt három periódust alkottak. A leletanyag előzetes vizsgálata arra utal, hogy ezek a városias illetve protourbanus házak már a XIII. század végén létrejöhetnek, és a legutolsó szint pusztulása is még a XIV. században következhetett be. A területen kialakított mély szondák ugyanakkor azt is bizonyították, hogy a XIII. század vége előtt itt nem voltak korábbi, középkori településnyomok.

Mindezek a régészeti adatok új megvilágításba helyezték a ferences kolostor alapítását, és fontos adalékkal szolgáltak abban a vonatkozásban is, hogy miként funkcionált a királyi palota mellett ez a fontos koldulórendi központ.

A ferences kolostor alapítása és kiépülése

Már a korábbi publikációk is hivatkoztak arra a fontos történeti adatra, amely szerint V. Márton pápa 1425. június 27-én adott engedélyt arra, hogy Zsigmond király egy házat bővítsen ki az obszerváns ferencesek használatára Visegrádon, és azok az ekkor már romos Szt. György kápolnát is használhatták. A király szándéka az volt, hogy a kápolnát templommá bővíti, és mellette alakítsa ki a kolostorhoz szükséges épületrészeket.¹⁴ Ezt követően azonban úgy tűnik, megváltoztatta álláspontját, mivel a Szt. György kápolna még a Jagelló-kori forrásokban is romként szerepel, ezzel szemben ennél korábbról is ismerünk adatokat a Szűz Máriának szentelt ferences kolostorról. Az azonosított építészeti részletek pedig egyértelműen utalnak arra, hogy Zsigmond uralkodása alatt kiépült a kolostor, és annak legfontosabb szerkezeti részei jórészt változatlanul érték meg a XVI. század elejét. A kolostor keleti és

14. BUZÁS ET AL. 1994. 281-282.

nyugati szárnya alatt előkerült, illetve a kolostorépület falaiba beépített korábbi épületek viszont azt bizonyítják, hogy ezen a területen lehettek olyan nagyobb méretű kőépületek, amelyek a ferences kolostor kiinduló építményei voltak, és amelyek akár az első fázisban kolostorépületként is funkcionáltak, még mielőtt kiépült volna a ma ismert kolostornégyszög. Ez alátámasztja azt, hogy a kolostor létrejötté 1425. után tulajdonképpen két fázisban zajlott le. Ezen korábbi kőépületek elhelyezkedése és szerkezete azért is érdekes, mert nagyon hasonlóak ahhoz, amit a legújabb régészeti kutatások a palota épületei alatt felszínre hoztak. Ez utóbbi területen az Anjou korban, illetve egészen az új palotarendszer Zsigmond-kori végleges kiépüléséig nagyméretű, egymással építészeti nem összekapcsolt kőépületek álltak, amelyek között egy utcaszerű üres sáv húzódott. Ez azonban nem a mai Fő utca, illetve a XV. századi palota homlokzata előtt megtalálható út vonalában helyezkedett el, hanem attól keletebbre. Később a palota négyszögletes kerítőfalának létrejöttével, majd pedig a ferences kolostor kiépülésével ez az utca sáv eltűnt, az egyes kőépületeket is elbontották, és helyükre emelték az új épületegyütteseket. A kolostor esetében a korábbi építészeti részeket nagymértékben fel is használták, de a kolostor topográfiai helyzete mindenképpen a palotához igazodott.

Mindez azt jelenti, hogy a kolostor alapításakor egy hosszabb átmeneti időszak jellegzetes vonásait figyelhetjük meg. A XIV. század második felében a későbbi palota és a ferences kolostor egész területén nagyméretű, különálló kőházak voltak a jellemzőek. Ezek valószínűleg eredetileg a királyi udvarnak is otthont adtak, ezek között kereshetjük Károly Róbert városi palotáját is. Más csoportjuk azonban az udvar jelentősebb személyiségeinek lakóhelye lehetett. Ez az állapot tehát a királyi udvar Visegrádra költözésével jöhetett létre, és már Károly Róbert alatt is ez a zóna egyszerre hordozott városi és királyi udvari jelleget. A terület korábbi városias, illetve bizonyos értelemben protourbánus jellegét a XIII. század végétől megerősödő, eredetileg hospes település korábban itt állt lakóépületeinek régészeti maradványai is megerősítették. Az átalakulási folyamat következő fontos fázisa a XIV. század végén, a XV. század elején következett be, amikor az egységes épületegyüttes kiépített királyi palota megszületésével, és attól északra a palota kert létrehozásával végérvényesen a királyi hatalom zónájává alakult át ez a terület, kiszorítva innét a korábbi, városi funkciót.¹⁵ Fontos ugyanakkor azt is megjegyezni, hogy ez a visegrádi átalakulási folyamat egy időben zajlott le a királyi udvar Budára való áthelyezésével. A visegrádi palota közelében, attól délre, még mindig megmaradhatott valamiféle városi funkció, zóna, ennek véglegesen a királyi hatalmi övezetbe vonása éppen a ferences kolostor kiépülésével történt. Ez a folyamat valamennyire választ adhat arra, hogy mi az oka a visegrádi ferences kolostor furcsa topográfiai helyzetének. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a koldulórendi kolostorok általános megtelepedési szokásaihoz képest kivételes ez a helyzet, hanem arról is, hogy sokkal összetettebb viszonyrendszer keretében érthető meg az itteni ferences kolostor. Az obszerváns ferencesek visegrádi megtelepedése idején a kolostor területe még hordozhatott városi funkciókat, és külön szerepe lehetett annak, hogy korábban ez az egész zóna alapvetően városi jellegzetességgel bírt. A királyi kolostoralapítás számára tehát olyan helyet választottak, amely nem feltétlenül mondott ellent a rend általános megtelepedési stratégiájának. Ugyanakkor a hely kiválasztásánál fontos figyelembe venni, hogy az előbb vázolt folyamat az alapítás idejére jórészt már lezajlott, vagyis az uralkodó szándéka a helykiválasztás szempontjából nagyon fontos eleme az újonnan létrejövő város – palota viszonyoknak. A ferences kolostor alapítása, majd még inkább a teljes kolostor együttes kiépülése lezárta a városi zóna kiszorulásának folyamatát ezen a területen. A kolostor és a palota közvetlen és szoros kapcsolatát ettől kezdve nem csupán topográfiai helyzetük, hanem több más elem is bizonyítja.

A jelen cikkben nincsen arra lehetőség, hogy a visegrádi városi fejlődés további fontos vonásait is felvázoljam, ugyanakkor kijelenthető, hogy éppen a legfrissebb városi régészeti kutatások és az Anjou-kori forrásanyag feldolgozása támasztja alá az előbb elmondottakat. Fontos lenne a Zsigmond-kori tel-

15. PÁLÓCZI HORVÁTH 1995-1997.

jes forrásanyag feldolgozása is, amely azonban csak most kezdődött el. Ugyanakkor, ahogy arra e cikk bevezetőjében már utaltam, éppen a budai királyi vár és palota terjeszkedése, a korábbi városi területek visszaszorulása, és különösképpen két egyházi intézmény: a budai ferences kolostor és a Szent Zsigmond templom helyzete az, amely számos párhuzamot kínál a visegrádi folyamat megértéséhez.

Királyi palota, egyházi intézmények és város egymásra hatása a későközépkori Budán

Az úgynevezett „budai vitát” követően először Zolnay László ásatásai és a budavári gótikus szoborlelet megtalálása kapcsán feltárt korábbi városi településrészek utaltak arra, hogy a XIV-XV. század folyamán a királyi palota területének előrenyomulásával számolhatunk a budai várhegyen.¹⁶ Ezt a folyamatot még egyértelműbben világították meg azok a kutatások, amelyek a Szent Zsigmond templom feltáráshoz kapcsolódtak.¹⁷ Utóbb pedig a budavári Szent György téren és környékén végzett régészeti ásatások és az azokhoz kapcsolódó történeti kutatások bizonyították egyértelműen, hogy a Zsigmond-kori palota kiépülésével együtt, és az udvar Budára költözésével párhuzamosan, korábban a polgárvároshoz tartozó területeket csatoltak a palotához, az ott elbontott városi polgárházak helyén épültek fel a palotához tartozó új egységek.¹⁸ Még ennél is fontosabb azonban az itt vizsgált kérdések szempontjából, hogy Zsigmond király egy új egyházi alapítása, a Szent Zsigmond templom maga is korábbi városi területre épült, és ezzel egyfajta egyházi átmeneti zóna keletkezett a palota és a város között. Buda esetében az átmeneti zóna egyházi jellege már korábban is létezett, mégpedig a budavári ferences kolostor révén, amely alapításakor azonban még sokkal inkább illeszkedett a klasszikus koldulórendi topográfiai modellhez.¹⁹ Ekkor ugyanis még valóban a városi település szélén állott, és éppen a királyi palota későbbi terjeszkedése révén került az udvar közvetlen tőszomszédságába. Ebben a korszakban azonban még nem beszélhetünk arról, hogy a palota és a város között szinte teljes szélességében egy egyházi intézményekből álló sáv húzódott volna. Ez a helyzet lényegében a Szent Zsigmond templom felépültével jött létre, csupán egy viszonylag keskeny, városi lakóépületek tartalmazó sáv maradt meg.²⁰ Az átmeneti zóna új egyházi elemének helykiválasztása ugyanakkor biztosan tudatos döntés volt Zsigmond részéről különösen, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy mennyire központi helyet foglalt el az uralkodó új alapításai között ez az egyház.²¹ Ez már önmagában is figyel-

16. ZOLNAY László: Az 1967-75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. *Bud. Rég.* 24/3-4 (1977); ZOLNAY László: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975-1981 évi feltárásokról. *Bud. Rég.* 26 (1984). 203-216.

17. FELD István: Bevezető. *Bud. Rég.* 33 (1999). 7-14; uő: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárájáról. *Bud. Rég.* 33 (1999). 35-50; SZÉKELY György: A Szent Zsigmond templom kutatástörténetéhez. *Bud. Rég.* 33 (1999). 15-19; KUBINYI András: A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. *Bud. Rég.* 33 (1999). 19-25; VÉGH 1999.

18. KÁRPÁTI Zoltán: *A budapesti Szent György tér középkori története a Szent Zsigmond prépostság alapításáig*. Szakdolgozat, ELTE Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék. Budapest 1998; FELD István – KÁRPÁTI Zoltán: Häuser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. Hrsg. Márta FONT, Mária SÁNDOR. Varia Archaeologica Hungarica IX. Budapest-Pécs 2000. 57-66; VÉGH 2003a; 2003b; MAGYAR Károly: A budavári Szent György tér és környékének kiépülése (Történeti vázlat 1526-tól napjainkig). *TBM* 31 (2003). 43-127; KÁRPÁTI Zoltán: A Szent Zsigmond-templom és környéke (Régészeti jelentés). *TBM* 31 (2003). 205-241.

19. ALTMANN Júlia: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. *Archaeológiai Értesítő* 100 (1973). 82-87; uő: Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai. In: *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon*. Szerk. HARIS Andrea. Budapest 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.). 143-148; KOVÁCS Eszter: A budai ferences kolostor a török korban. *TBM* 31 (2003). 241-263.

20. VÉGH 2003a. 28.

21. VÉGH 1999.

met érdemlő jelenség a visegrádi topográfiai helyzet értelmezésénél, de még inkább annak tartható, ha tekintetbe vesszük az alapítások kronológiai, történeti vonatkozásait. A budai Zsigmond templom alapítása, és még inkább elkészülte (avagy a későbbi alapításra vonatkozó adat) közvetlenül megelőzi a visegrádi ferences kolostor alapítását. Ez utóbbi épület tehát akkor létesült, amikor az udvar már végérvényesen Budán tartózkodott, és Visegrádnak új, kialakulófélben levő funkciója volt. Az alapítás körülményeit tovább bonyolítja az is, hogy a korabeli obszerváns ferences alapítások között egyedül áll Visegrád mint királyi intézmény.²² Külön érdekessé teszi ezt a tényt az is, hogy a budai ferences kolostor ugyanakkor csak Zsigmond halála után kerül az obszervánsokhoz.²³ Ez utóbbi kérdés, valamint az, hogy milyen okok indíthatták az uralkodót arra, hogy éppen ezt a rendet telepítse le palotája közvetlen szomszédságában, még további vizsgálatokat igényel, és egyúttal az is megválaszolásra vár, hogy milyen külföldi párhuzamokkal számolhatunk egy ilyen topográfiai elrendezésnél, illetve az obszerváns ferencesek és egy uralkodói palota kapcsolatánál. Figyelembe véve Zsigmond király rendkívüli utazási kedvét²⁴, és azokat a kutatási eredményeket, amelyek a külföldi példák közvetlen vagy közvetett átvételére utalnak, egy további ilyen vizsgálat mindenképpen szükséges a téma árnyaltabb kidolgozásánál.²⁵

Következtetések

A visegrádi ferences kolostor építészettörténeti vizsgálata és a legújabb ásatási eredmények egyértelműen bizonyították, hogy a királyi palota és az obszerváns kolostor építéstörténete párhuzamos, minden jelentős palotaépítési és átépítési hullámhoz kapcsolódik egy hasonló korszak a kolostorban a Zsigmond-kori alapítástól kezdődően. Egyben a topográfiai vizsgálatok egyértelműen tisztázták azt is, hogy a kolostor a korábban a városi településhez tartozó részen épült fel. Ugy tűnik, hogy ezzel a királyi palota és a város között kialakult egy átmeneti hatalmi zóna, amely felé a király általában terjeszkedik, de nem feltétlenül direkt módon a palotához tartozó királyi területet hoz létre, hanem királyi-egyházi. Ez Budán is megfigyelhető, ahol a már korábban létrejött ferences kolostor ennek a zónának eleve fontos eleme. Ott a királyi terjeszkedés a korábbi városi település rovására a Szt. Zsigmond templom esetében figyelhető meg jól. Mindkét esetben az átmeneti zóna jellegzetessége az, hogy királyi alapítású egyházi intézmények jöttek létre, amelyek speciális szerepet játszanak az uralkodó vallási életében, az egyházi év egyes napjain külön kiemelkedő liturgiával, illetve más körülmények között a kolostor, mint az uralkodó lelki-vallásos életének helyszíne jelenik meg. Ebben az összefüggésben az obszerváns ferencesek, mint a kolostori élet egyszerű, askétikus elemeit hangsúlyozó szerzetesi közösség éles ellentétben vannak a palota királyi kápolnájának az udvar pompájához igazodó, gyakran hivalkodó gazdagságával. A királyi pompa és az askétikus szerzetesi közösség furcsa kettőssége évszá-

22. ROMHÁNYI 2000. 73, 128.

23. ROMHÁNYI 2000. 16.

24. ENGEL Pál: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. Tanulmányok*. Szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. Budapest 1987. 70-92; CSERNUS Sándor: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416. március). In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. KOSZTA László. Szeged 1995. 103-140; *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg. 1386-1437*. Unter Mitarb. von Thomas KEES. Eingeleitet und hrsg. von Jörg K. HOENSCH. Warendorf 1995; BARÁNY Attila: *Anglo-Hungarian Relations in the Later Middle Ages, 1301-1437*. PhD Disszertáció. Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi kar, Történelmi Intézet. Debrecen 2000. 151-172; uő: A joint effort for a new Europe in the early fifteenth century: political relations between Sigismund and Henry V of England. In: *Das Zeitalter König Sigismunds*. Hrsg. Tilmann SCHMIDT, Péter GUNST. Debrecen 2000. 83-103.

25. MAROSI Ernő: Zsigmond király Avignonban. *Ars Hungarica* 1 (1984). 11-27.; BUZÁS Gergely: A Szent Zsigmond templom kőfaragványai. *Bud. Rég.* 33 (1999). 51-67.

zadok óta létező duális rendszer volt²⁶, a XV. század első harmadában egy ilyen szerepet feltétlenül hitelesen tudott megvalósítani a ferences mozgalom egyre nagyobb jelentőségre szertevő obszervánsága. Visegrád esetében a kolostor összekapcsolása a királyi palotával, és egyfajta átmeneti zónaként való megjelenítése az udvar és a város között azt is jelenthette, hogy Zsigmond és az őt követő uralkodók számára egyfajta találkozási zónát is nyújtott a király és a városi polgárok között. Ez a zóna, és maga az épület alkalmas volt arra, hogy egyszerre jelentős tömegeket, a város lakosságának nagy részét befogadja. Ugyanakkor a ferencesek épületét egyszerre érezhette magáénak a király mint imádkozó helye és saját alapítása, és a polgárok is mint a városi lakosság pasztorációjával kiemelten foglalkozó koldulórendi közösség támogatója és egyben ezen lelki gondozás célközössége.

A visegrádi kolostor régészeti feltárásának eredményei és az abból levonható építészeti következtetések egyértelműen bizonyították ennek az összetett hatalmi és egyházi viszonyrendszernek a meglétét. A palota, a kolostor és a városi település építészeti, topográfiai helyzete, a budaihoz hasonló rendszer és az európai párhuzamok egyértelművé teszik, hogy a királyi palotához hasonlóan a koncepció háttérében Zsigmond királyt láthatjuk, és az ő általa alapvetően kialakított rendszert vette át, részben módosította Mátyás király, illetve a Jagelló-korszak. A kolostor többi részének feltárása nyújthat további adatokat ahhoz, hogy milyen egyéb elemeit figyelhetjük meg ennek a rendszernek, a városi topográfiai kutatások pedig pontosíthatják ismereteinket a visegrádi polgárság vallási életének színtereiről.

26. KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest 2000. 202-286; KLANICZAY Gábor: *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge 2002. 195-395.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bud. Rég.* *Budapest Régiségei*
TBM *Tanulmányok Budapest Múltjából*
- BUZÁS 1990 BUZÁS Gergely: *Visegrád, királyi palota* 1. A kápolna és az északkeleti palota. *Lapidarium Hungaricum* 2. Pest megye 1. Szerk. LÓVEI Pál. Budapest 1990.
- BUZÁS ET AL. 1994 BUZÁS Gergely–LASZLOVSZKY József–PAPP Szilárd–SZEKÉR György–SZÓKE Mátyás: A visegrádi ferences kolostor. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.). Szerk. HARIIS Andrea. Budapest 1994. 281-304.
- BUZÁS ET AL. 1995 BUZÁS, Gergely– LASZLOVSZKY, József– PAPP, Szilárd– SZEKÉR, György– SZÓKE, Mátyás: The Franciscan friary of Visegrád. In: *Medieval Visegrád*. (Dissertationes Pannonicae III.4.). Ed. József LASZLOVSZKY. Budapest 1995. 26-33.
- HALÁSZ–MORDOVIN 2002
 HALÁSZ Ágoston–MORDOVIN Maxim: Adatok a visegrádi ferences kolostor építéstörténetéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2002). 231-250.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1995-1997
 PÁLÓCZI HORVÁTH András: A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek kutatási programja. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1995-1997. 43-59.
- ROMHÁNYI 2000 F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000.
- VÉGH 1999 VÉGH András: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. *Bud. Rég.* 33 (1999). 25-35.
- VÉGH 2003a VÉGH András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében (A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban). *TBM* 31 (2003). 7-43.
- VÉGH 2003b VÉGH András: A Szent György utca 4-10. számú telkek régészeti ásatása (előzetes jelentés). *TBM* 31 (2003). 167-191.

Visegrád város kárhozatos szabadságairól

Végh András

Az 1498-ik évi országgyűlés II. Ulászló király által szentesített törvényei között a 39. cikkely arról rendelkezett, hogy Visegrád városának a szabadsága, amely az ország szabadságának sérelmére van, szűnjék meg.¹ Ez a sommás mondat első olvasásra azt a gondolatot kelti, hogy ezen intézkedés is azok közé tartozik, amelyek a Jagelló–kor elején a városok fejlődését korlátozták, vagy – mint esetünkben – ellehetlenítették. Véleményünket megerősítheti Werbőczy István Hármaskönyvének idevágó utalása is, amely éppen Visegrád város szabadságának eltörlését hozza fel példának arra, hogy a decretum ereje hatálytalaníthatja a korábban elnyert privilegiumot.² De hát valóban az történt, hogy az országgyűlésen eltörölték egy szabad királyi város kiváltságait, valóban elvették a Visegrádot várossá tevő szabadságjogokat 1498-ban? Ha a törvénycikk értelme ez lenne, nem találkozhatnánk Visegrád várossal és annak polgáraival a későbbiekben. Ellenben már a következő évből, 1499-ből ismeretes II. Ulászló király egy oklevele, amelyet egy visegrádi polgár ügyében írt Nagyszombat városhoz, és amelyben a visegrádi városi tanácsról is megemlékezik.³ Fennmaradt egy Visegrád város által kibocsátott irat 1517-ből, és mind a város, mind annak polgárai további említései egyéb Jagelló–kori oklevelekben.⁴

1. „Articulus 39.

Libertas abrogatur Wissegradiensis civitatis.

Libertas civitatis Wissegradiensis, et pertinentiarum ejusdem, nec non similiter pertinentiarum castri Damas, ex quo libertati regni praejudicat, simpliciter aboleatur.”

(*Magyar Törvénytár. 1000-1536. évi törvénycikkek.* Ford. NAGY Gyula–KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső. Budapest 1899. 616-617.)

2. „Titulus 8.

Utrum decretum tollatur per privilegium, et e contra?

Sed quaeri potest (prout ipse quoque saepe quaestum audivi) utrum decretum, seu jus commune, tollatur per privilegium? Et e contra, si Privilegium tollatur per decretum.

&.1. Quanquam multi multa dicant, aliterque, et aliter sentiant, et pro utraque parte probationes nonnullae in medium afferi queant; nos tamen generaliter omnium, et omnia privilegia per jus commune, seu decretum tolli, et invalidari tenemus: In casibus illis, quibus expresse facta fuerit in generali constitutione mentio.

&.2. Prout habetur in decreto moderni domini nostri regis; libertatis civitatis Wissegradiensis abolitio: nonarum a civitatibus lieris exactio: Et alia hujusmodi.”

(*Magyar Törvénytár. Werbőczy István hármaskönyve.* Ford. és bevezetőt írta: KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen, jegyzetekkel ellátta: MÁRKUS Dezső. Budapest 1897. 236-237.)

3. 1499. december 23. – DI 46511 (MNM Törzsanyag, WENZEL Gusztáv gyűjteménye)

4. 1517. június 22. – ŠOA Prešov (Eperjes sz. kir. v. lt.) no. 963; Df 229551.

A sommás értelmezés tehát finomításra szorul: mi volt az a szabadság, vagyis kiváltság, amelyet az 1498-ik évi országgyűlés megszüntetett?

Ha közelebb próbálunk kerülni a kérdés megválaszolásához, és szemügyre vesszük a hat évvel korábban, 1492-ben tartott országgyűlés határozatait, amelyek között a 102. cikkely foglalkozott Visegráddal, nem látunk tisztábban. Itt arról olvashatunk, hogy Mátyás király azt a kárhozatos szabadságot adományozta Visegrád város polgárainak, hogy nem kötelesek törvény elé állni semmiféle kihágás vagy adóság ügyében, amelyet most az országgyűlés megszüntet.⁵ Különös helyzet valóban. Mátyás idején létezett egy város, mellesleg a király által gyakran felkeresett uralkodói rezidenciát is magába foglalva, ahol a lakosoknak köztörvényes büntetteikért nem kellett felelniük, és felelőségre vonás nélkül, korlátlanul halmozhatták adóságaikat. Ez sem túlságosan hiteles olvasat. Úgy tűnik tehát, hogy a két törvénycikk szükséztől fogalmazásának, egy-egy mondatnyi szövegének értelmét a kortársak pontosan ismerték meg, mi azonban híjában vagyunk bizonyos többlet ismereteknek, amelyek alapján a fenti rendeleteket valójában megérthetnénk.

Szerencsére mégsem reménytelen megismernünk a feltett kérdésekre a választ, mivel segítségünkre lehet a megértésben az a Visegrád város által a bártfai városi tanácshoz írt és Bártfa város levéltárában fennmaradt oklevél, amelyben a visegrádiak a bártfaiak kérésére leírták a Mátyás király által nekik adományozott kiváltságukat.⁶ Az 1475. szeptember 8-án kiállított *missilis* levél Hans Klein (az oklevélben: Clen) egykor bártfai, most pedig visegrádinak mondott polgár ügyében íródott, és arra szólítja fel a bártfai tanácsot, hogy fent nevezettet engedje összes javaival együtt Visegrádra költözni. A kérés indoklásául bemásolták a levélbe Mátyás király oklevelének szövegét, amely a Hans Klein költözésére is alapot adó kiváltságok leírását tartalmazza.

Az átirás sajnos nem teljes, az oklevél elejének és végének hiánytalan szövegét nem tartották szükségesnek a visegrádiak lemásolni, ezért az intulatio és a megszólítás csak rövidítve, a keltezés pedig egyáltalán nem került bele a bártfaiaknak elküldött levélbe. Az átirat oklevél formáját tekintve királyi parancslevél, amely leírja az adományozott kiváltságot és felszólítja az ország összes lakosát, hogy szabadon engedjék el a Visegrádra költözni szándékozókat. A keltezés hiányában csak közvetett adatokkal tudjuk megállapítani az oklevél keletkezésének idejét. Kétségtelen, hogy a másolat 1475. szeptember 8-án keletkezett, tehát az eredetit ennél a dátumnál korábban írták, rendelkezünk azonban további adattal is. A szakirodalomban régóta ismert ugyanis, hogy Mátyás király Visegrád városát oly módon is igyekezett újra benépesíteni, hogy 1474-ben száz erdélyi szász jobbágycsaládnak adott kiváltságokat Visegrádra költözésük esetén.⁷ Mivel a nekik adományozott kiváltságok, mint alább még látni fogjuk jóval szerényebbek a bártfaiaknak megírt kiváltságoknál, ebből véleményem szerint az következik, hogy a több kiváltságot tartalmazó oklevél keletkezett később. A bártfaiaknak megírt kiváltságok ugyanis nyilván még nem léteztek abban az időben, amikor Mátyás a szász jobbágycsaládokat kívánta át-

5. „Articulus 102.

Vissegradiens civitatis libertas, super quocunque excessu; aboletur.

Item quod illa damnabilis libertas, civitati Vissegradiens, per condam dominum Matthiam regem concessa, ea videlicet; quod nemo de quocunque excessu, sed et debito, cuius iuri stare, de civibus ipsius civitatis deberet, omnino extincta, aboliaque, ac inanis, et vana habeatur.”

(*Magyar Törvénytar. 1000-1536. évi törvénycikkek.* Ford. NAGY Gyula, KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, MÁRKUS Dezső. Budapest 1899. 550-551.)

6. 1475. szeptember 8. – ŠOA Bardejov (Bártfa sz. kir. v. lt.) no. 1976. (régi jelzet: Fasc. 2. no. 561.), Df 214674. – Az oklevél regesztáját közli: IVÁNYI Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára.* Budapest 1910. 1975. sz., de a kiváltságokat nem részletezi.

7. 1474. március 12. – AS Sibiu, Szász Nemzeti Levéltár U II. 353, Df 244994. – Újabb kiadása: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen VII.* Hrsg. Gustav GÜNDISCH, Herta GÜNDISCH, Konrad G. GÜNDISCH, Gernot NUSSBACHER. București 1991. no. 3991.

telepíteni, hiszen akkor rájuk is vonatkoztak volna a jóval több szabadságot biztosító kiváltságlevél sorai. Ebből következően az átirrt királyi oklevél keletkezési időpontját a szász jobbágyoknak adott kiváltság (1474. március 12.), illetve a bártfaiakhoz írt oklevél (1475. szeptember 8.) között kell keresnünk.

Mi volt tehát Visegrád kárhozatos szabadsága, milyen másokra nézve káros kiváltságokat kapott a város Mátyás királytól? Az oklevél hét pontban sorolja fel a város számára újonnan adott szabadságokat. Az első pont a városba költözés szabadságát biztosítja bármilyen jogállású ember számára. A birtokosok száz márka terhe mellett kötelesek elengedni alávettjeiket. A második pontban a városba költözőknek a király kegyelmet ad bármilyen korábban elkövetett bűntetteikért, akár emberölésért is azzal a feltétellel, hogy a továbbiakban nem követnek el kihágást. A harmadik pontban mindazok korábban keletkezett adóságát elengedi az uralkodó, akik a városba kívánnak költözni. A negyedik pont teljes adómentességet biztosít a polgárok számára örökre. Az ötödik pont teljes vám- és harmincadmentességet. A hatodik pont szerint csak a király és az általa kijelölt bíró ítélhet a polgárok peres ügyeiben, továbbá senki sem foglalhatja le javaikat. Végül a hetedik pontban Mátyás megerősíti a város régebbi – itt sajnos nem részletezett – szabadságait, amelyeket ő, illetve az előtte uralkodott királyok korábban a városnak adományoztak.

A szöveg ismeretében most már jobban érthető az 1492-ik és 1498-ik évi országgyűlések határozatainak reakciói, amelyeket esetünkben úgy tűnik, nem annyira a városellenesség, mint inkább a Mátyás király által bevezetett újítások eltörlésének szándéka motivált. A városnak adományozott kiváltságok egészen kivételes helyzetbe emelték ugyanis Visegrád polgárait. Az elsőként említett szabad költözés joga önmagában az általános városi szabadságok közé tartozik, a további kiváltságok fényében azonban súlyosan sérthette az ország egyéb lakosainak jogbiztonságát. Hiszen a második pontban megadott menedéjog szerint a Visegrádra költözők elkerülhették az elkövetett bűntettük után az illetékes bíróság által kiszabott büntetést. (A költözéshez kötött egyszeri kegyelemről volt szó, amely az 1492-ik évi törvénycikk szövegéből nem olvasható ki.) A harmadik pont pedig egyfajta gazdasági menedéjogot adott bármely eladósodott személynek – elsősorban természetesen polgárra kell gondolnunk – hitelezőit hátrahagyva a visegrádi újrakezdést biztosítva számára. Nem is kell beérnünk ezzel az általános megállapítással, mivel egy adott példán is szemléltetni tudjuk, hogy a kiváltság a gyakorlatban mit jelenthetett. A most tárgyalt oklevél keletkezése után két évvel, 1477-ben újra írt Visegrád városa Bártfához hasonló ügyben, ezúttal Paul Dressler egykor bártfai, most pedig visegrádi polgár szabad átköltözését kérve.⁸ Dresslerről azonban más levelek is említést tesznek a bártfai levéltárban. Krakkó városa 1476 végén és 1477 tavaszán kétszer is írt Bártfa város tanácsának, hogy Paul Dressler és Niclas Kellner bártfai polgároknak krakkói polgárokkal szembeni 1000 Ft-nál többre rugó adósságát hajtsák be. Dressler számára tehát a Visegrádra költözés jelentős adóssága elengedését jelenthette.

Bármennyire is sérthette azonban a fenti két kiváltság mások jogait, mégis csupán egyszeri alkalommal lehetett élni velük, kihasználva a költözéshez fűzött menedék, mentesség királyi kegyét. A következő három pontban adott szabadságok viszont a visegrádi polgárok jogállását módosították jelentős mértékben. Az örök időkre szóló, közösen és egyenként élvezett teljes adómentesség olyan szabadság, amely a későközépkori Magyar Királyság nemeseit illette meg. Az egész országra kiterjedő vám- és harmincadmentesség, valamint az a jog, hogy peres ügyekben csak a király, illetve az általa kijelölt bíró ítélhet felettük a legnagyobb királyi városok kiváltságai közé tartozott.⁹ Érdeemes megfigyelni, hogy milyen nagy a különbség ezen a téren a már idézett, 1474-es kiváltságlevélhez képest. A Visegrádra költöző szász jobbágyok adómentességet kaptak ugyan a királytól, mégis kellett nekik

8. 1477. augusztus 7. –ŠOA Bardejov (Bártfa sz. kir. v. lt.) no. 2016, Df 214765. – Regesztá: IVÁNYI Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára*. Budapest 1910. 2014. sz.

9. A fenti kiváltságokkal kapcsolatban kell felhívni a figyelmet a *iobagio regietatis* kifejezésre, amely a visegrádi polgárok neve mellett a XV. század utolsó negyedétől kezdve rendszeresen feltűnik.

évente jelképes összeget, 40 fl cenzust fizetniük. Megkapták a vámmentességet is, de a harmincad fizetése alól csak tíz év időtartamra mentette fel őket a király.

Az utolsó, hetedik pont, amelyben a király megerősíti a város korábbi szabadságait bizonyítja, hogy Visegrád rendelkezett a Mátyást megelőző uralkodóktól kapott kiváltságlevellel is, amelyek azonban sajnos nem maradtak ránk.¹⁰

Egyébként Hans Klein bártfai polgár Visegrádra költözését nem csak a bártfai tanács nehezítette meg. Ahhoz, hogy a városba költözhessen, visegrádi ingatlant is kellett szereznie. A Kovachich-féle formularium kötetbe másoltan maradt fenn egy 1475 körül keletkezett oklevél, amelyben István patikáros, budai polgár özvegye, Katalin tiltakozott az ellen, hogy a király az ő visegrádi házát Bártfai Jánosnak adományozta.¹¹ Eszerint az ekkor már Budán lakó polgárasszony még számon tartotta visegrádi háztulajdonát, ha nem is túlságosan törődött vele. Nem tudni, mi lett a tiltakozás eredménye. Gyaníthatóan nem sok, hiszen a király a házak karbantartásának elmulasztása miatt elkobozhatta a városokban tulajdonosaiktól házaikat, amint Mátyás éppen ez időben Budán cselekedett ugyancsak a város fejlesztése céljából.¹²

Végezetül állítsuk egymás mellé az 1474-ben a Visegrádra költöztetni kívánt szászok kiváltságlevelének és a feltehetően nem sokkal később keletkezett, a bártfaiakhoz írt levélben ránk maradt kiváltságlevelnek a szövegét. Ha az oklevelek arenga-it összehasonlítjuk, láthatjuk, hogy szinte azonos szavakkal indokolják meg a király rendelkezéseit. A város „a korábbi zavaros időkben teljesen elhagyatottá vált” mondja az egyik oklevél, míg a másik romokról és elhagyatottságról ír, amelybe a város a korábbi időkben jutott. Források hiányában nem ismerjük a XV. század elején még virágzó város pusztulásának körülményeit, ezért elsősorban a század közepének zavaros politikai viszonyaira szokás gondolni, mint a pusztulás előidézőjére. A polgárok és az udvar előkelői elköltöztek, üresen hagyva hátra száz-százötven éve épült házaikat, palotáikat. A visegrádi rezidenciájával az 1470-es évek közepétől egyre többet törődő király figyelmét nem kerülte el, hogy „a jeles hely, amely felségünknek nagyon kedves” újra lakosokkal népesedjék be. Első intézkedése, amellyel a száz erdélyi szász jobbágy-családot próbálta Visegrádra költöztetni nem tudjuk, milyen eredményt hozott, csak következtethetünk rá, hogy feltehetően nem túl sokat. A későbbiekben ugyanis egyáltalán nem hallunk a Visegrádra költözött szászokról, a most ismertett másik kiváltságlevel pedig bizonyítja, hogy a király rövid időn belül újabb intézkedést határozott el, hogy Visegrád városba mesterségesen életet leheljen. A példa nélkül álló, és mások jogait súlyosan sértő kiváltságlevel hatálya nem élte sokkal túl az uralkodót, az abban adományozott szabadságokat eltörölte az 1498-ik évi országgyűlés határozata, hatása azonban tartós maradt, hiszen Visegrád városába újra lakosok költöztek, és régi szabadságaik birtokában maradtak egészen a török háborúig.

A példa nélkül álló, és mások jogait súlyosan sértő kiváltságlevel hatálya nem élte sokkal túl az uralkodót, az abban adományozott szabadságokat eltörölte az 1498-ik évi országgyűlés határozata,

10. A város történetére nézve még mindig alapvető: WENZEL Gusztáv: Visegrádnak egykori fénye és dicsősége. *Századok* 2. (1868), továbbá: VIKTORIN József: *Visegrád hajdan és most*. Pest 1872; CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest 1890. 11-12; DERCSÉNYI Dezső-HÉJJI Miklós: Visegrád. In: *Pest megye műemlékei*. II Budapest 1958. 396-400. In: *Pest megye műemlékei* I. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest 1958. 79-81; újabban: Tringli István: *Pest megye a késő középkorban*. In: *Pest megye monográfiája* 1/2. Szerk. Zsoldos Attila. 110-113.

A szakirodalomban felmerült az a nézet is, hogy a város esetleg nem is rendelkezett kiváltságlevellel. SZÓKE Mátyás: Adatok a középkori Visegrád történetéhez és helyrajzához. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszertű feladatai*. Szerk. FODOR István, SELMECI László. Budapest 1985. 289-290. Ezzel szemben Tringli István a korabeli analógiák alapján elképzelhetetlennek tartotta, hogy a város ne kapott volna kiváltságlevelet a királytól. Tringli i.m. 111.

11. KOVACHICH, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli*. Pest 1799. 331.

12. CSÁNKI Dezső: Mátyás király mint városépítő. *Századok* 38 (1904). 297-412.

hatása azonban tartós maradt, hiszen Visegrád városába újra lakosok költöztek, akik régi szabadságaik birtokában maradván éltek életüket egészen a török kori háborúkig.

• • •

1475. szeptember 8. Visegrád

Visegrád város tanácsának levele Bártfa város tanácsához, amelyben kéri a bártfaiakat, hogy Hans Clen egykor bártfai, most pedig visegrádi polgárt és királyi jobbágyot engedjék minden javaival együtt Visegrádra költözni, és kérésükre átírják Mátyás királynak Visegrád számára adományozott kiváltságlevelét.

Eredeti: Papíroson, zárópecséttel. Hátlapon címzés: Providis et circumspectis viris Judici et Juratis civibusque in opido Barthwaiensi commorantibus et constitutis detur, valamint újkori levéltári jelzetek és regeszta. ŠOA Bardejov (Bártfa sz. kir. v. lt.) no. 1976. (régijelzet: Fasc. 2. no. 561.), Df 214674. – Reg.: IVÁNYI 1910. 1975. sz.

Viri providi et circumspecti, amici nobis carissimi salutem et honorem. Noveritis hiis providus Johannes Clen dictus de Varwa, licet alias vester nunc vero noster concivis et in medio nostri iobagio regie maiestatis effectus, desiderans cum universis rebus et bonis suis huc ad medium¹ nostri se contulli moraturum. Unde rogamus et petimus easdem vestras amicitias presentibus diligenter, quatenus dum et quando prefatus Johannes Clen de medio² vestri vult³ se movere huc ad nos causa commorandi⁴ scilicet cum universis rebus et bonis ipsis absque impedimento et sive dampno aliquali libere et pacifice abire permittatis⁵ et permitti faciatis intuitu regietatis et etiam nostre amicitie ob respectu causa pro similia⁶. Unde scire velitis, quod regia maiestas nobis et huic civitati nostre tales contulit,⁷ dedit et donavit litteris suis mediantibus libertates, sequitur:

Mathias, Dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc. omnibus, quibus presens expedit universis,⁸ quod nos volentes civitatem nostram Wyssegradiensem ab⁹ illa ruina et desolatione, in qua devenerat preteritis temporibus, sublevare, omnibus cuiuscumque conditionis hominibus, qui ad eandem commorandi¹⁰ causa venire et inibi edificia domus facere voluerint infrascriptam¹¹ libertatem in perpetuum¹² duraturam auctoritate nostra regia duximus concedendum. Item primo, quibus prelatorum, baronum, nobilium et ceterorum possessionatorum hominum de bonis suis omnes illos cives,¹³ hospites et rusticos,¹⁴ ceteros condicionis iobagonalis homines, qui ad predictam¹⁵ civitatem nostram moraturi confluere voluerint libere et sine contradictione ac impedimento aliquali statim agnita presentium notitia sub pena centum marcarum dimittere teneantur. Secundo, quod nos omnibus hominibus, qui illac moraturi confluerint, super quibuscumque¹⁶ criminibus, delictis, interfectionibus hominum et aliis quibusvis excessibus per eos¹⁷ patratiss gratiam et misericordiam in toto fecimus ita, quod nullus hominum, iudicum et iustitiarum regietatis nostrorum ipsos pro quorumcumque¹⁸ malorum per eos patratiss generibus ad quorum¹⁹ vis iustitiam iudicare et impedire presumant,²⁰ quam nos penitus illos super commissis expeditos esse volumus, ita etiam illi de cetero²¹ se studeant immunes preservare et illicita teneant committere. Tertio, quod omnes homines quibuscumque aliis obligantur, si predictam civitatem moraturi ingredierint, nullum penitus debitum reditionibus teneantur persolvere, scilicet totaliter super eisdem debitis sint supportati.²² Quarto, quod omnes et singuli habitatores et incole eiusdem civitatis nostre a modo in perpetuum ab omnibus²³ censibus, taxis, contributionibus et quibuscumque solutionibus in toto sint exempti et libertati. Quinto, ut iidem cives et inhabitatores ipsius civitatis nostri ab omni²⁴ solutione tributorum et etiam tricesimarum tam nostrorum,²⁵ quam etiam aliorum quorumcumque sint similiter supportati.²⁶ Sexto, quod nullus iudicum et iustitiarum ac ceterorum hominum regnorum nostrorum valeat eos cives nostros in quibuscumque causis²⁷ iudicare preter nos, vel illum iudicem, quem nos eis deputaverimus; et, quod etiam nullus omnino hominum possit res et bona arestare et detinere pro quibus-

cumque²⁸ debitis et excessibus eorum. Septimo, quod etiam in omnibus aliis libertatum prerogativis per divos²⁹ reges Hungarie, predecessores scilicet nostros et etiam per nos³⁰ dicte civitatis nostre concessis iidem cives nostri libere et pacifice utantur. Quo cura vobis fidelibus nostris universis et singulis prelati, baronibus, comitibus,³¹ oppidis³² et villis cunctis, etiam aliis cuius status et conditionis hominibus presentium notitiam habituris harum serie firmiter precipiendo mandamus, quatenus iuxta informationem harum nostram omnes illos homines, cives, hospites et iobagiones vestros, qui, ut premissum est, de bonis vestris ad predictam civitatem Wysegradiensem morandi causa confluere et venire voluerint, sub pena³³ dictorum centum marcarum libere et pacifice et sine omni impedimento dimittere³⁴ debeatis. Secus nullomodo facere presumpmatis presentibus perlectis exhibenti³⁵ restitutis. Datum...³⁶

Pro eo, ut supra, rogamus vestras amicitias presentibus annotatum³⁷ Johannem Clen dictum iuxta informationem litterarum regietatis de medio vestri huc ad nos pacifice venire debeatis dimittere.³⁸ Ex Wysegrad, feria sexta proxima in die Nativitatis beate Marie virginis, sub nostre civitatis sigillo, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto.

Iudex, iurati civesque
Civitatis Wysegradiensis

1 az eredetiben: admedium; 2 az eredetiben: demedio; 3 az eredetiben: vlt; 4 az eredetiben: comorandi; 5 az eredetiben: permitatis; 6 az eredetiben: prosimilia; 7 az eredetiben: contullit; 8 a formula egy része hiányzik; 9 az eredetiben: ad; 10 az eredetiben: comorandi; 11 az eredetiben: infra scriptam; 12 az eredetiben: inperpetuum; 13 az oklevélben kétszer kiírva; 14 az eredetiben: rosticos; 15 az eredetiben: adpredictam; 16 az eredetiben: super quibuscumque; 17 az eredetiben: pereos; 18 az eredetiben: proquorumcumque; 19 az eredetiben: ad quorum; 20 az eredetiben: presumpmant; 21 az eredetiben: decetero; 22 az eredetiben: subportati; 23 az eredetiben: abomnibus; 24 az eredetiben: abomni; 25 kihúzva az eredetiben: qa; 26 az eredetiben: subportati; 27 a szöveg fölé betoldva; 28 az eredetiben: proquibuscumque; 29 az eredetiben: perdivos; 30 az eredetiben: pernos; 31 az eredetiben: comitibus; 32 az eredetiben: opidis; 33 az eredetiben: subpena; 34 az eredetiben: dimitere; 35 az eredetiben: exhibenti; 36 a dátum az oklevél átirásából hiányzik; 37 az eredetiben: anotatum; 38 az eredetiben: dimitere

Ital vagy pénzpótlék?

Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben

Szende Katalin

Ha valaki megpróbálná gyakoriság szerinti sorrendbe állítani Kubinyi András összes könyvének és tanulmányának minden szavát, a „bor” szó valószínűleg igen előkelő helyre kerülne. A hegy leve sűrű előfordulását az ünnepelt sokoldalú személyes érdeklődése mellett is elsősorban annak a fontos szerepnek köszönheti, amelyet egyfelől a későközépkori magyar gazdaságban, másfelől a középkori ember mindennapjaiban betöltött.¹ Mindkét területhez értékes adalékot jelenthetnek a végrendeletek borral kapcsolatos tételei, amelyeket rövid köszöntő írásom középpontjába szeretnék állítani.²

Végrendelet és bor nem magától értetődően kapcsolódik össze, hiszen a testamentumok legfőbb célja a testáló családja hosszú távú boldogulásának és lelke örök időkre tartó üdvösségének biztosítása. Ezzel szemben a bor inkább rövid távú, evilági élvezetet nyújthatott, és minden liturgikus jelentősége ellenére sem számíthat a legbiztosabb kísérőnek az üdvözülés felé vezető úton. Ezért első látásra meglepőnek tűnt, hogy a soproni és pozsonyi középkori végrendeletek adatainak feldolgozásakor milyen gyakran előkerült a bor a hagyatékok tételei között. Vajon ez a jelenség a bor termelésével, fogyasztásával, vagy valamilyen más szemponttal függhet össze? Ahhoz, hogy a bor szerepét ebben az összefüggésben helyesen ítélhessük meg, egy pillantást kell vetnünk egyrészt a középkori végrendeletek legfontosabb jellemzőire, másrészt a bortermelés helyére és jelentőségére a két vizsgált városban.

I. A végrendeletek és a városok

A polgári végrendeletek a középkori jogélet azon forrásai közé tartoznak, amelyek lejegyzésének módját és tartalmát leginkább befolyásolták személyes, gyakorlati szempontok. A középkor derekától számos városból százával fennmaradt szövegeket az teszi különösen érdekessé, hogy nemcsak a városi hatóságok és az egyház, hanem az egyes emberek nézeteit és véleményét is tükrözik. Az örökhagyók három dolgról akartak egyszerre gondoskodni: lelki üdvükről, hozzátartozóik anyagi biztonságáról

1. Itt csak a két „végletet” említeném a gazdag életmű borral foglalkozó írásaiból: KUBINYI, András: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*, Hrsg. Ferdinand OPLL. Linz 1996. 67-84; uő: Kocsmázás, becsületsértés és fogadás a középsőkori [sic!] Magyarországon. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön I.* Szerk. NOVÁK László. Nagykovács 1992. 231-238.

2. Korábbi változata német nyelven elhangzott a „Schlaininger Gespräche” sorozat 1999. évi szimpóziumán Szalónakon.

és saját emléküik méltó megörökítéséről.³ Egy, a végrendeletek írásba foglalásáról intézkedő, 1418-ból fennmaradt soproni szabályrendelet ezt így fejezi ki: „...damit also nicht vertilgt, vergessen noch verlaugent werd, swas Got, den heyligen, freunden, fromden oder andern leüten, in welchem wesen die sind, geschafft wirt.”⁴

A végrendeletek ugyan nem sorolnak fel minden ingóságot és ingatlant, így a testáló vagyonának összértékéről nem adnak felvilágosítást, a megemlített javak köre azonban nem a véletlen műve volt. Így, a szükségből erényt csinálva, az egyes vagyontárgyak említésének gyakoriságából, ill. az örökösök vagy kedvezményezettek körének összesítéséből következtetéseket vonhatunk le az örökhagyók értékrendjére, személyes kötődéseire és vagyonuk sorsára vonatkozóan. Ily módon a végrendeletek forrásai lehetnek az egyes városok gazdaság- és társadalomtörténetének is.

Az alábbiakban elemzett adatok három város, Sopron, Pozsony és Eperjes későközépkori végrendeleteiből származnak. A XV. század végén kb. 5000 lakosával Pozsony a 3., 3500 főnyi népességével Sopron az 5., míg alig 3000 lakójával Eperjes a 7. helyet foglalta el a szabad királyi városok sorában. A két nyugat-magyarországi város egyben határvárosként és harmincadhelyként is működött, és így fontos szerepet játszott a külkereskedelmi forgalom bonyolításában. Eperjes viszont a keleti országrész legfontosabb, Erdélyből Lengyelországba vezető útvonala mentén feküdt, de Kassa és Bártfa közelsége miatt nem tudott országos jelentőségre szert tenni.⁵

A bortermelés valamilyen módon mindhárom település életében jelen volt. A két nyugat-magyarországi városban a kereskedelem mellett ez volt a gazdaság legfontosabb ágazata. A bordézsmajegyzékek és a telekkönyvek szőlőterületek birtoklására vonatkozó adatainak tanúsága alapján megállapíthatjuk, hogy a polgárok mintegy 80%-a rendelkezett szőlővel. Egy további, sajnos számszerűen nem meghatározható hányaduk vincellérként, kapásként vagy napszámosként szintén a szőlőművelésből nyerte megélhetését. Ez azonban nem jelentette ezen városok „elagrárosodását”, mert a bortermelés egyfajta városi iparnak számított, amely nagy tömegű, piacra kerülő árut állított elő.⁶

Az újabb kutatások bizonyították, hogy a szőlőtulajdonosok nagy része nem tudott csak parcellájának műveléséből megélni, hanem különböző mellékfoglalkozásokat is kellett űznie,⁷ illetve, hogy a bortermelés egyes években veszteséges is lehetett, és csak mintegy egy évtizedes időszak átlagában hozott biztos jövedelmet.⁸ A városgazdaság egésze szempontjából azonban a bortermelés folyamatosan elsődleges jelentőséggel bírt. Mindezt az alábbi adatok is bizonyítják: A soproni szőlőskertek összterülete a XVI. század elején mintegy 850 hektárt tett ki. 20 hl/ha átlagos terméssel számolva a teljes területen mintegy 17.000 hl termelt évente. Ha tekintetbe vesszük, hogy az osztrák örökös tartományok

3. A szinte áttekinthetetlenül gazdag újabb irodalomból csak néhány cikket idézek, amelyek mindegyike bőséges, további hivatkozásokkal szolgál: JARITZ, Gerhard: Österreichische Bürgertestamente als Quellen zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters. In: *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 8 (1984). 247-264; BAUR, Paul: *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz* (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen 31). Sigmaringen 1989; KRZENCK, Thomas: Böhmische Testamente aus der Hussitenzeit. *Bohemia* 34 (1993). 7-28; KLOSTERBERG, Brigitte: *Zur Ehre Gottes und zum Wohl der Familie. Kölner Testamente von Laien und Klerikern im Spätmittelalter* (Kölner Schriften zur Geschichte und Kultur 22). Köln 1995; HOWELL, Martha C.: Fixing Movables: Gifts by Testaments in Late Medieval Douai. *Past and Present* 150 (1996). 3-45; LUPESCU MAKÓ, Mária: „Item lego...” Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. In: *Annual of Medieval Studies at CEU*, Vol 7 (2001). 161-185, kül. 3-8. j.

4. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története* II/1. Sopron 1930. 159-160.

5. Összefoglalóan ld. pl. KUBINYI, András: Das ungarische Städtewesen in der Sigismund-Zeit. In: *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387-1437*. Hrsg. J. MACEK, E. MAROSI, F. SEIBT. Warendorf 171-179.

6. Vö. LANDSTEINER, Erich: *Weinbau und Gesellschaft in Ostmitteleuropa. Materielle Kultur, Wirtschaft und Gesellschaft im Weinbau, dargestellt am Beispiel Niederösterreichs in der frühen Neuzeit*. Masch. phil. Diss. Wien 1992.

7. KÜCSÁN József: Adatok Sopron északkeleti külvárosának 17-18. századi szőlőbirtoklásához. *Soproni Szemle* 53 (1999). 387-394, kül. 387-389.

8. KUBINYI, András: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. Hrsg. Ferdinand OPLL. Linz 1996. 70-72.

a XVI. század végén évente 80-100.000 hl-t exportáltak a Dunán nyugat felé; vagy hogy az 1580-as években, Bécsben évi 45.000 hl-t mértek ki, ez a mennyiség igencsak jelentősnek mondható.⁹ Hogy még közelebbi adatokat idézzünk: Zimányi Vera becslése szerint a XVI. század végén Nyugat-Magyarországról évente mintegy 20.000 hl bort exportáltak,¹⁰ egy 1566/67-ből származó, szokatlanul részletes soproni számadás pedig 8400 hl nagyban eladott borról tudósít, amelyből 6300 hl-t szállítottak külföldre.¹¹ A két előbbi adat összevetése azt mutatja, hogy a Nyugat-Magyarországról exportált bornak mintegy egyharmada származott Sopronból. Pozsonyban legalább ugyanakkora mennyiségű bort termeltek, mint Sopronban.¹² Az 1435. évre František Kalesný 15.355 hl-rel számol.¹³ Ehhez járult még a város közelében fekvő falvak és mezővárosok (Szentgyörgy, Bazin, Modor, Dévény, Rácsa) termése, ahol a pozsonyiak *extraneus*-okként szintén jelentős szőlőbirtokokkal rendelkeztek.

A legádázabb versengést a két város között éppen gazdasági szerkezetük hasonlósága okozta. Az Alsó-Ausztrián át nyugat felé szállítható bor mennyiségét osztrák oldalról igen erősen korlátozták, de még a jóval nagyobb befogadóképességű északi (sziléziai, morva és lengyel) piacok irányában is igen erős konkurenciaharc volt a kereskedők között. A nyugat-magyarországi városok közötti gazdasági versenyfutás alakulásáról legjobban az egyes közösségek javára kiadott kiváltság- és uralkodói parancslevelekből tájékozódhatunk. Bár időnként a kisebb helyek is részesültek komoly kedvezményekben, hosszú távon a küzdelem mégis az erősebb és földrajzilag kedvezőbb helyzetben levő fél javára dőlt el. Így Sopron is rendszeresen alulmaradt és védekező politikára kényszerült az erősebb Pozsonnyal szemben.¹⁴

A két említett várossal ellentétben Eprejesen a település földrajzi fekvése miatt a szőlőművelésnek nem voltak régi időkre visszatekintő hagyományai. Az ottani lakosok kapcsolata a borkereskedelemmel elsősorban a tokaji borvidék felemelkedéséhez kapcsolódott. Az északkelet-magyarországi városok lakói már korábban is részt vállaltak a Lengyelország felé menő tranzitforgalom bonyolításában. Ezen felül a 15. század végétől – amint azt Gecsényi Lajos mellett éppen Kubinyi András kutatásai bizonyították – Tokaj-Hegyalján szőlőskerteket kezdtek vásárolni, hogy az ottani borral nagyobb haszonnal kereskedjenek.¹⁵ Ahogy azonban a továbbiakban látni fogjuk, a személyes fogyasztás szempontjából a sör sokkal fontosabb volt számukra.

9. LANDSTEINER, Erich: Weinbau und bürgerliche Hantierung. Weinproduktion und Weinhandel in den landesfürstlichen Städten und Märkten Niederösterreichs in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein* H. Hrsg. Ferdinand OPLL. Linz 1996. 17-50, itt különösen 28-29. A termelés fluktuációjáról, soproni bordézsmajegyzékeket is felhasználva uő: The Crisis of Wine Production in Late Sixteenth-century Central Europe: Climatic Causes and Economic Consequences. *Climatic Change* 43 (1999). 323-334.

10. ZIMÁNYI, Vera: *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth-century Hungary (1526-1650)*. Budapest 1987. 27.

11. HÁZI Jenő: Az 1566. évi soproni borkereskedelem. *Soproni Szemle* 13 (1959). 151-157, 288.

12. Vö. BADURÍK, Jozef: Westslowakische Städte und der Weinbau im 13-15. Jahrhundert (mit besonderer Beachtung von Bratislava/Pressburg und weiteren kleinkarpatischen Weinstädten). In: *Stadt und Wein*. Hrsg. Ferdinand OPLL. Linz 1996. 85-98.

13. KALESNÝ, František: Über den Weinbau und den Weinverkauf in Pressburg bis Ende des 15. Jahrhunderts. In: *Städte im Donauraum. Sammelband zum 700. Jahrefeier des Stadtgrundprivilegs von Preßburg 1291-1991*. Hrsg. Richard MARSINA. Bratislava 1993. 184-196, itt: 189.

14. Részletesebben: SZENDE, Katalin: Beziehungen zwischen Preßburg und Ödenburg im späten Mittelalter. In: *Städte im Donauraum Sammelband zum 700. Jahrefeier des Stadtgrundprivilegs von Preßburg 1291-1991*. Hrsg. Richard MARSINA. Bratislava 1993. 135-148, kül. 142-143, továbbá uő: Sopron kapcsolatai közeli és távoli városokkal a késő-középkorban. In: *A város térben és időben. Sopron kapcsolattrendszerének változásai*. Szerk. TURBULY Éva. Sopron 2002. 55-80, itt: 70-71.

15. KUBINYI, András: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. Hrsg. Ferdinand OPLL. Linz 1996. 82. Ld. még GECSÉNYI Lajos: Városi és polgári szőlőbirtokok a Hegyalján a XV. és XVI. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle* 14. 3-4. sz. (1972), és DRASKÓCZY István: Borkereskedelem a 15-16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. BENYÁK Zoltán, BENYÁK Ferenc. Budapest 1999. 99-114, 325-330.

Mit tehetünk hozzá a végrendeletek alapján a fent vázolt képhez? Erre a kérdésre akkor tudunk válaszolni, ha a borhagyatékokat, valamint az ezeket hátrahagyó végrendelkezőket és az általuk megnevezett kedvezményezetteket áttekintjük.¹⁶

II. A borhagyatékok

1. Az örökhagyók

Az örökhagyók körének meghatározásához a végrendeletek keletkezésének és fennmaradásának gyakorlati módját kell a három vizsgált városban röviden összefoglalnunk.¹⁷ Sopronban az 1393. és 1526. közötti időszakból összesen 314 végrendelet található, amelyek közül a korábbiak két párhuzamosan futó, általános tartalmú városi könyvben, míg a későbbiek (az 1470-es évek után) különálló, pecsétes oklevelek formájában maradtak fenn.¹⁸ Pozsonyban, ahol a városi kancellária lényegesen jobban szervezett volt, fordított helyzet állt elő: néhány egyedi oklevél után, amelyek jórészt frissen bevándorlott polgároktól származnak, az 1420-as évek végétől egy külön erre a célra elkülönített *Protocollum Testamentorum*-ba jegyezték be a végakaratokat. Az első ilyen kötet 843 testamentumot tartalmaz, és további 40 darabot őriz Pozsony város levéltára.¹⁹ Ez az összesen csaknem 900 végrendelet a legnagyobb ilyen jellegű kompakt forrásegyüttes a Kárpát-medencében. Végül az eperjesi 123 testamentum egy fél évszázaddal később kezdődő, és kevésbé rendszeres városi adminisztrációs gyakorlat eredményeként maradt fenn, ahol minden végakarát egy-egy különálló, formailag sem mindig egységes elveket követő oklevelet alkot.²⁰

Számításaim szerint az írásos végrendeletet tevők aránya a város felnőtt összlakosságához képest Sopronban 6,3%, Pozsonyban 10,4%, Eperjesen pedig kerekén 6%-ot tesz ki. A végrendelkezők között a városi társadalomnak csaknem minden rétegét megtalálhatjuk, de természetesen a mobilisabb és az írásbeliség alkalmazásának magasabb fokához szokott városiakok (kereskedők, kézművesek, és Sopronban a papok is) jóval a városban elfoglalt számarányuk felett képviseltették magukat, míg a szőlőbirtokukból (Eperjesen gabonatermesztésből) élő gazdapolgárok valamint az alacsonyabb rétegek képviselői ritkábban fordulnak elő.²¹ A végrendelkezők összességéből most azok az örökhagyók érdekelnek bennünket, akik egy vagy több tétel borról is végrendelkeztek (1. tábla). Arányuk Sopronban volt a legmagasabb (24,5%), Pozsonyban kerekén 20%-ot képviseltek. Eperjesen borról mindössze két testáló intézkedett, a táblázatban feltüntetett többi végrendelkező (akik így összesen 11%-ot tesznek ki) sörrel rendelkezett. Ezek a százalékos értékek alacsonyabbak, mint amekkora hányada az adott városok lakosságának szőlőműveléssel (illetve sörfőzéssel) foglalkozott.

16. Ahol más munkára nem hivatkozom, az idézett adatok az *Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő-középkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében* c. PhD disszertációm (ELTE, Budapest, 2000.) megírásához készített adatbázisból származnak.

17. SZENDE Katalin: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (Sopron, Pozsony és Eperjes példája). *Soproni Szemle* 53 (1999). 343-356.

18. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története* II/1. Sopron 1930 és II/2. Sopron 1931 valamint néhány darab a sorozat további kötetében, passim.

19. Pozsony Város Levéltára (Archív Mesta Bratislavy) *Protocollum Testamentorum* I. B 4n -1, = Df 277056 (a továbbiakban PT).

20. Df 228703-229701 passim. Ld. még IVÁNYI Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára*. Szeged 1931. passim, a végrendeletek szövegének változó szempontok szerinti kivonatos közlésével. Fennmaradt Eperjesről egy végrendeleti könyv is, de ez csak válogatást tartalmaz az 1474-gyel kezdődő évek egyházi vonatkozású hagyatékáiból. Vö. IVÁNYI Béla: *Eperjes város végrendeleti könyve*. *Történelmi Tár* 10 (1909). 438-449.

21. Az itt közölt adatokat *Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő-középkori Sopronban és Pozsonyban* című disszertációm adatbázisában dolgoztam fel.

város	örökhagyók száma			bort/sört testálók száma		
	Férfiak	Nők	Összesen	Férfiak	Nők	Összesen
Pozsony	539	340	879	103	68	171
Sopron	212	102	314	55	22	77
Eperjes	65	55	120	4*+1	8+1	14

megj.: * Az első érték sörrel kapcsolatos végrendeleti tételt jelent.

1. táblázat: Borról hagyatkozó végrendelkezők

Ami a borhagyatékot említő végrendelkezők foglalkozási megoszlását illeti (itt csak a soproni és pozsonyi anyagot vizsgálva), közöttük természetesen az elsősorban bortermelésből élők aránya volt a legmagasabb (49%), de csak kevéssel haladta meg a végrendelkezők összességéből való részesedésüket. A bort is testáló kézművesek aránya mindkét bortermelő városban 23%-ot tett ki, ez pontosan megfelel az összlakosságon belüli részesedésüknek. Ezzel szemben a kereskedők kisebb érdeklődést mutattak aziránt, hogy bort örökítsenek tovább, mint amilyen arányban az írásbeli végrendelkezést gyakorolták. Az egyes végrendelkezők társadalmi állása és foglalkozása tehát bizonyos mértékig befolyásolta prioritásait a hagyatkozott tételek kiválasztásában.

2. Mennyiség és minőség

Magáról a továbbörökített borról a testamentumok csak igen szűkszavúan szólnak. Néha megemlítik, hogy ó (*vierdiger*) vagy új (*heuriger*) borról, vagy esetleg mustról (*most*) van-e szó. Az utóbbi többnyire októberi és novemberi testamentumokban fordul elő, míg a szokványos bor-émlítések nem mutatnak évszakok szerinti szezonalitást. *Zweivirdiger* (kétéves) bort csak igen ritkán, *dreivirdiger* (hároméves) bort pedig csak egy alkalommal említettek. Néhány testáló még a soron következő évi szüret termését is tovább öröközte, és az sem volt ritka, hogy más örökös kapta az egyes szőlőskertek termését, mint magát az ingatlant. Figyelemre méltó, hogy vörösborról milyen ritkán volt szó. Ez kuriózumnak számított, és egy kivétellel csak Pozsonyban fordult elő, kétszer az 1460-as években és négy alkalommal 1502. és 1511. között, mindegyik esetben kisebb mennyiségekben (legfeljebb 18 akóval). A soproni előfordulás Hans Zirkendorfer özvegye, Barbara testamentumában olvasható, aki a ferenceseknél fennálló tartozásából törlesztett egy négyakós hordócskával, akóját 140 denáros áron számolva.²² Ezek a kivételek csak erősítik a fehérbor termelésének túlsúlyáról kialakult képet. A vörösborkultúra, balkáni hatásra, csak a XVI-XVII. században terjedt el nagyobb mértékben, és akkor is inkább az ország középső és déli területein.²³

A bor minőségével szemben a mennyiségét mindig megjelölték. Mindkét városban voltak olyan „alapegységek”, amelyeket a leggyakrabban örökítettek tovább, de érdekes módon ezek nem voltak azonosak Sopronban és Pozsonyban. Az előbbi helyen az egység a „*Faß*” vagy „*Vaß*” (hordó) volt, amely igen eltérő, 10 és 24 akó közötti mennyiségeket foglalhatott magában. Az utóbbi városban egy jóval stabilabb egység, a *Dreiling* (*ternarius*) fordul elő, amely 20 akónak felelt meg. Ezen kívül gyakran olvasunk Pozsonyban „*Fuder*”-ról vagy „*halbes Fuder*” említést is. Egy örökös általában 1/2–1 *Dreiling* vagy 1–2 hordó bort kapott, míg a legnagyobb hagyatkozott mennyiség családon belül 8 *Dreiling*, (Haz

22. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története* II/1. 294. Az asszony hagyatéki leltárában a borkészlet részeként szintén megemlítettek egy kisebb hordó vörösbort: „*item ain vass püntwein per VIII oder VIII um*” II/5. 138.

23. ANDRÁSFALVY Bertalan: A vörösborkultúra Magyarországon. *Néprajzi Értesítő* 1957. 49-67.

Ul pozsonyi mészáros végrendelete)²⁴ lélek üdvére szolgáló adományként 5 *Dreiling* (Hans List pozsonyi kereskedő végrendelete)²⁵ volt. Figyelemre méltó, hogy a nagyobb mennyiségek a XV. század elején fordultak elő, később inkább kisebb részekre osztva, differenciáltan örökítették tovább a rendelkezésre álló mennyiséget.

3. Az örökösök és a hagyatékok céljai

A végrendelezők társadalmi állásának vizsgálatából viszonylag kevés, általános jellegű megállapítást tehetünk csak a borhagyatékok előfordulására vonatkozóan. Az örökösök körének és a hagyatékok céljának áttekintése közelebb vihet bennünket a címben megjelölt kérdés megválaszolásához. Az örökösök listájából legalábbis közvetetten következtethetünk arra, hogy milyen célokat is szolgált az adományozott bor (2. táblázat).

örökös	Sopron	Pozsony	Eperjes
rokonság	38	108	2
egyház	49	73	1
vallásos testv.	6	13	–
szegények	8	27	–
barátok	8	14	–
adósok	10 (–)	13 (–)	25 (+)
eladni	4	11	2
város	–	9	–
temetésre	5	7	–
egyéb	10	17	–
összesen	138	292	30

2. táblázat

A bor- ill. sörhagyatékok örökösei

megj.: - jellel a végrendelezők tartozását,
+ jellel a neki járó követeléseket jelöltem

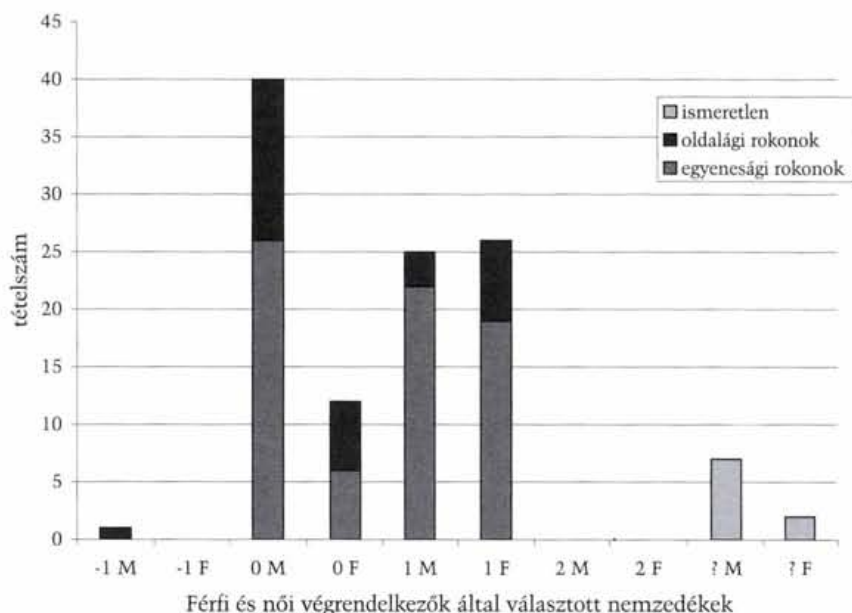
Közvetlen fogyasztásra csak a (többnyire az ispotályban lakó) szegények számára felajánlott bor esetében gondolhatnánk, de még ezekben az esetekben is gyakran hozzátette a örökhagyó, hogy a bort el kell adni és a pénzen a szegények felruházásához kell posztót vásárolni. A szegények borszükségetének biztosítására a számadáskönyvek szerint részben az ispotály saját termésű bora szolgált, részben külső forrásból vásároltak számukra olcsó italt.²⁶ A temetéskor is inkább a szertartás költségeinek fedezésére szolgált az e célra hagyott bor, mintsem a halotti toron történő elfogyasztásra.

A rokonoknak szánt boradományok esetében (ezek részesedése Pozsonyban 34,7%-ot tett ki), akik között a szűkebb család tagjai fordulnak elő a leggyakrabban, szintén felmerülhet, hogy az örökségül kapott italt elfogyasztották. Ennek azonban ellentmond a testálók gyakori kitétele, hogy a bornak a család szőlőinek művelési költségeit kell fedeznie. Más esetekben egyes családtagok hitbérét vagy jegyajándékát kellett a hátrahagyott borból kifizetni. Azon családtagok kiválasztása, akik boradományban részesültek, eltérő szempontok szerint történt, mint más örökül hagyott ingatlanok esetében. Mivel a bort nem lehetett tetszőlegesen ideig tárolni, a végrendelezőt követő nemzedék részesedése jó-

24. 1435, PT 13v.

25. 1434, PT 9v.

26. MAJOROSSY Judit: A város közepén – a társadalom peremén? A szegények helye a középkori Sopron életében. *Soproni Szemle* 57 (2003). 216–233.

1. ábra: Rokonokra hagyott bor

val kisebb volt (kevesebb, mint 50%), míg más tárgycsoportoknál ez 65–90%-ot tett ki²⁷ (1. ábra). A férfiak legtöbbször feleségüket vagy bátyjaikat nevezték meg, mint örökösöket, gyermekeiket csak akkor, ha már önállóan gazdálkodtak, vagy ha tanulmányaikhoz anyagi segítségre volt szükségük.

A bor-adományok második leggyakoribb kedvezményezettjei (Pozsonyban 31%-os részesedéssel)²⁸ a különböző egyházi intézmények: templomok, ispotályok, testvérületek, vagy egyházi személyek voltak. A különböző templomokra hagyott bor-tételek mellett gyakran szerepel a „zum paw” vagy „pro fabrica” kifejezés, azaz ebben az esetben is el kellett adni a bort, hogy ára alkalomadtán hozzájáruljon az épület karbantartásának vagy átépítésének költségeihez. A két bortermelő város lakói némileg eltérően viszonyultak az egyházi intézményekhez. Pozsonyban a Szt. Márton plébániatemplom mellett két szerzetesi közösség, a ferencesek és a klarisszák kapták a legtöbb boradományt, míg Sopronban számos kisebb kápolna, sőt még a környékbeli falvak plébániatemplomai is előfordulnak ebben a viszonylatban, ami a város és vidéke kapcsolatának másfajta értelmezésére mutathat. A templomkarbantartáson kívül számos más egyházi célra hagytak bort a testvérületi tagság díjának megfizetésétől bérzarándokok felfogadásáig.²⁹

További pozsonyi különlegességet jelentenek a város közönsége (*gemainer stat*) javára hagyott boradományok, amelyek összesen kilenc alkalommal fordulnak elő.³⁰ Ebből kétszer a különlegességnek

27. SZENDE, Katalin: From Mother to Daughter, from Father to Son? Intergenerational patterns of bequeathing movables in late medieval Bratislava. In: *Annual of Medieval Studies at CEU*, Vol. 7 (2001). 209-232, kül. 228-230.

28. Az egyházi adományok a vezető helyre kerülnének, ha nem a hagyatékok száma, hanem a hagyományozott bor összmenyisége alapján állítanánk fel a rangsort.

29. CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest 2003. 94.

30. Erről részletesebben: SZENDE, Katalin: „...gemainer Stadt Nutz, Ehren und Gefallen...” – The Expression of Civic Consciousness in Late Medieval Testaments. In: *...quasi liber et pictura... Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Gyöngyi. Budapest 2004. 495-501.

számító vörösbor, amelyet Wolfgang Knoll korábbi városbíró (18 akó)³¹, ill. Jacob Haytewr tanácsbéli úr (13 akó)³² örökölt a városra, Caspar Fuxel pedig 1 dreiling két éves óbort (*zwyrvidig wein*)³³ testált a városra. A „közcélokra” szánt hagyatékokról a város legelőkelőbb polgárai rendelkeztek, akik a város közösségéhez való szoros kötődésüket, polgári öntudatukat ily módon is hangsúlyozni akarták.

III. Folyékony tőke?

Ahhoz, hogy az „Ital vagy pénzpótlék?” kérdésre végre válaszolni tudjunk, a tovább örökölt bor értékét is ismernünk kellene. Ehhez a végrendeletek sajnos csak igen kevés adalékot szolgáltatnak: árakra vonatkozó adatok igen ritkán fordulnak elő. Mivel pedig a bor ára a terméstől függően évről évre jelentősen eltérhetett, átlagárakkal csak korlátozott mértékben számolhatunk.³⁴ Ha egy akó bor ára 5 és 9 *solidus*, azaz 150 és 270 bécsi dénár között ingadozott (a nyugati határszél mentén ez a pénz volt az általános fizetőeszköz), egy hordó bor Sopronban 4 és 22 dénárfont közötti összegbe került, Pozsonyban pedig egy *dreiling* mintegy 15–20 dénárfont értéket képviselt.

Hasonlítsuk össze röviden, néhány kiragadott példa alapján ezeket az értékeket más tárgyak áraival! A végrendeletekben említett leggyakoribb ingóság a ruházat volt, amelyből az értékesebb darabokat 6–8 dénárfontra becsülték, de a legtöbb városi használatú ruhadarab nem került többé 1–2 dénárfontnál. Egy ezüstpohár, amelyet szintén gyakran testáltak, és amit a tárnoki jog is a házastársak között öröklődő házfelszerelés kötelező részeként említett,³⁵ kb. 5–10 dénárfontért kerülhetett zálogba. Ezekkel az árakkal összevetve könnyen beláthatjuk a borhagyatékok jelentőségét. A bor a többi ingóságnál számottevőbb értéket képviselt, és ráadásul évenként újratermelődött; emellett jól beleillett az eladományozható ingóságok sorába.

A bor nagy vetélytársa az italok piacán, a sör, romlandósága miatt nem tudta betölteni ugyanezt a szerepet. Eperjesen is, ahol a sörfőzés – elsősorban az asszonyok munkájaként – igen elterjedt volt, és ahol számos testamentumban írtak sörfőző helyiségről (*brasiatorium*) vagy üstökről és más felszerelésekről, magát a sört csak nagyon ritkán, és csak kisebb tartozások ill. kintlevőségek kiegyenlítésével kapcsolatban említették (azaz legtöbbször a végrendelezőknek tartoztak a tőle korábban vásárolt sörért). A nemek közti, imént említett munkamegosztás a testamentumokban is tükröződik: a nők végrendeleteiben jóval gyakrabban fordul elő a sör, mint a férfiakéban.

Ha az eperjesi végrendeleti anyagban analógiát keresünk a Sopronban és Pozsonyban a borral kapcsolatban megfigyelt jelenségre, nem a boros- vagy söröshordók, hanem a szövőszékek irányában kell tájékozódunk. Ebben a városban ugyanis – amint az a „korakapitalisztikus” termelési kísérletek elemzéséből eddig is ismert volt a szakirodalomban³⁶ – a vászon számított a fő helyi terméknek. A felvidéki vászon a kereskedelmi forgalom vérkeringésébe is eljutott, sőt a jelek szerint sikerrel vette fel a versenyt a külföldi árakkal, mert a nyugati határszélen a végrendeleti említésekben leggyakoribbnak számító „*walhisch*” importvászon Eperjesen egyszer sem fordult elő a ruhák anyagaként.³⁷ A ruhának (főleg ingeknek) vagy ágyneműnek feldolgozott anyag mellett a vászon rőf- vagy végszámra,

31. PT 282r-v.

32. PT 334v-336v.

33. PT 403r-404r.

34. Vö. DÁNYI Dezső – ZIMÁNYI Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Budapest 1989. 172–204.

35. KOVACHICH, Martinus Georgius: *Codex authenticus iuris tavernicalis*. Buda 1803. Cap. CXXXII.

36. SZÜCS Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest 1955. 239–243 a korábbi irodalommal.

37. Részletesebben: SZENDE Katalin: Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő-középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. *Századok* 137 (2003). 405–458, itt: 427–8.

feldolgozatlan formában is előfordult a testálók csaknem 10%-ánál, akik egy kivétellel mind nők voltak. A megadómányozottak listája első látásra meglepő lehet: egyetlen tétel jutott egy rokonnak, a fennmaradó vásznak több mint egyharmadát papok, gyóntatók kapták; egyharmadát templomok és kolostorok, a többit pedig el kellett adni a testáló lelke üdvére. Úgy tűnik, itt a vászon és a belőle készült ágynemű (elsősorban lepedők) szintén nem mint nyersanyag, hanem mint pénzhelyettesítő volt fontos: tartozások kifizetésére és egyes adományok fedezetéül szolgált.

Mielőtt fejtegetéseinket lezárnánk és megpróbálnánk a bort pénzpótlékként meghatározni, tegyük még fel azt a kérdést is, hogy szükség volt-e a borra ilyen minőségében! A végrendeletek erre is adnak legalább közvetett választ. Kézpénzhagyatékok ugyanis igen ritkán fordultak elő, ami megerősíti a középkori magyar városok tökeszegénységéről a történeti köztudatban élő képet. Pénzerméket alig-alig említettek, a pénzzel kapcsolatban inkább csak tartozásokat vagy követeléseket soroltak fel, azaz olyan összegeket, amelyek a végrendekezés időpontjában nem álltak rendelkezésre anyagi valóságukban. A komolyabb pénzügyleteket a testáló ingatlanvagyonára terhére bonyolították le, és a pénzbefektetési stratégiák is ingatlanok vásárlását célozták meg.

Az ingatlanok tehát a tőkefelhalmozás jóval jelentősebb, de némileg körülményesebben mozgósítható formáját jelentették. A szőlőskerteket ugyan más ingatlanoknál szabadabban lehetett adni és venni, de még így is be kellett tartani bizonyos örökösödési jogi szabályokat. A bor ezzel szemben Sopronban és Pozsonyban mindig nagy mennyiségben rendelkezésre állt, és tetszőleges módon lehetett felosztani, tovább örökíteni és eladni. További előnyt jelentett, hogy bizonyos mértékig előre is lehetett tervezni és számolni vele, így már tavasszal rendelhetek örökösöket a csak ősszel rendelkezésre álló tételekhez, amit más ingóság esetében bajos lett volna megtenni.

Az a gyakorlat, hogy a bort fizetőeszközként alkalmazzák, nemcsak egyéni szinten volt szokásban, hanem az üzleti életben és a városgazdaságban is. Moritz Pál soproni kalmár például rendszeresen elfogadott bort üzletfeleitől adósságaik kiegyenlítésére, és viszont, ő is fizetett időnként borral.³⁸ A XVI. század közepétől a királyi követek minden évben néhány száz akó bort vettek Sopronban az udvar számára, amelynek árát nem kézpénzben egyenlítették ki, hanem a város adójából vonták le.³⁹ A más vidékekről vagy más társadalmi állású végrendelezőktől származó testamentumokkal való összehasonlítás remélhetőleg arra a kérdésre is választ tud majd adni, hogy milyen mértékben és mennyi ideig töltötte be a bor pénzhelyettesítő szerepét.

38. MOLLAY, Karl (Hrsg.): *Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz 1520–1529*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe B, Bd. 1). Sopron 1994. passim. Budára vonatkozó adatok a bor pénzhelyettesítő szerepéről: KUBINYI, András: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. Hrsg. Ferdinand OPLL. Linz 1996. 79.

39. HÁZI Jenő: Az 1566. évi soproni borkereskedelem. *Soproni Szemle* 13 (1959). 154.

A magyarországi dendrokronológiai kutatás eredményei és új kérdései

Grynaeus András

Dendrokronológia

A dendrokronológia a régészet egyik sajátos segédtudománya, amely a famaradványok kormeghatározását végzi nagy, kedvező esetben negyedév pontosságú eredményt adva. Ehhez a fák évgyűrűinek vastagságát használják fel, mely minden fafajra, területre és évre jellemző. A módszer sajátos ún. „átlapoló”, technikája révén olyan évgyűrűvastagságsort („végtelen fát”), kronológiai adatsort és görbét állíthatunk össze, amely egy adott fafajra és területre érvényes és messze visszanyúl a múltba (1. ábra¹). A régészeti ásatásokon (vagy a műemléki kutatások során) előkerülő famaradványok a bennük megőrződött évgyűrűik segítségével keltezhetőek²: az ismeretlen korú maradvány évgyűrűvastagságainak lemérése után, meg kell keresnünk „végtelen fánkon” azt a szakaszt, ahol megegyezik a két adatsor, így megkapjuk az egyes évgyűrűkhöz tartozó évszámokat, és így keltezhetővé válik a maradvány.

A fa kérge nemcsak védi a fa testét és a kéreg alatt elhelyezkedő szaporító sejteket (kambium), hanem a fa életműködésében is meghatározó a szerepe: a hozzá szorosan illeszkedő hánccsban áramlik a – koronában szintetizált – vízben oldott tápanyag a fa minden sejtjéhez. A kéreg alatti szíjács alkotja a fa törzsének élő részét: benne áramlik a fa koronája felé a felszívott víz a benne oldott ásványi anyagokkal együtt, illetve ebben raktározza el a fa ősszel a keményítőt. A fa legbelső része, a geszt már nem vesz részt a fa életműködésében, „csupán” tartja, szilárdítja a fát, az itt felhalmozott anyagok révén.

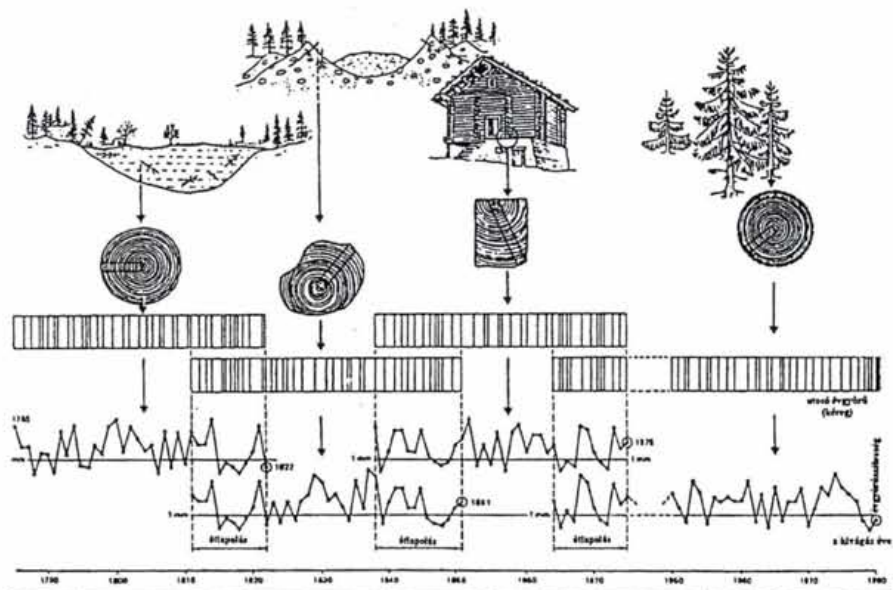
A datálás szemszögéből mindez azért fontos, mert a szíjács vastagsága faj-, és területspecifikusan állandó: a szaporító sejtek (kambium) minden évben új évgyűrűt hoznak létre, de közben a szíjács legbelső évgyűrűje elgesztesedik, pórusai feltöltődnek a geszt anyagával. Így miközben a fa vastagodik, a szíjács, évgyűrűszámát folyamatosan megtartva, egyre kijjebb vándorol.

A 2. ábra³ azt szemlélteti, hogy ha ismerjük az adott fafajra és területre jellemző szíjácsévgyűrű-

1. Az ábra forrása SCHWEINGRUBER, Fritz Hans: *Der Jahrring. (Standort, Methodik, Zeit und Klima in der Dendrochronologie)*. Bern-Stuttgart 1983. 85.

2. A téma legteljesebb összefoglalásaként lásd : SCHWEINGRUBER, Fritz Hans: *Der Jahrring. (Standort, Methodik, Zeit und Klima in der Dendrochronologie)*. Bern-Stuttgart 1983.

3. Az ábra forrása: ECKSTEIN, Dieter - BEDAL, Konrad: *Dendrochronologie und Gefügeforschung. Ethnologica Europea VII/2 (1973/74)*. 228.

1. ábra

számot, akkor a kéreg hiánya esetén is viszonylag pontosan (egy-két éves hibahatárral) megmondható a fa kivágásának, vagy legkorábbi szóba jöhető kivágásának időpontja.

Hazánkban viszonylag korán felfigyeltek az évgyűrűvizsgálatok fontosságára. Az első e témára vonatkozó tanulmányt 1941-ben írta Kulin György⁴. Cikkében ismertette a dendrokronológia elvi alapjait (anélkül, hogy e kifejezést használta volna), és főleg csillagászati szempontból emelte ki az évgyűrűvizsgálatok fontosságát (napfolttevékenység és ezek hatása), valamint e kutatások szerepét és lehetőségeit az időjárás-, klímátörténet kutatásában. Kulin elsősorban a német kutatások eredményeit használta fel tanulmánya készítésekor.

E reménykeltő kezdet ellenére nem folytatódott a szisztematikus kutatás. Időről-időre felmerült e kutatási terület, kutatási ág fontossága és a szerzők összefoglalták az eljárás lényegét, elvi alapjait. Krivánné⁵ tanulmányában a klímaváltozások és ingadozások nyomon követésének lehetőségét emelte ki, hangsúlyozva, hogy a munkát mihamarább el kellene kezdeni, felhasználva ehhez a több száz éves védett fáink által rögzített „adatokat”. Majer Antal⁶ az erdészek legfontosabb szaklapjában megjelent írásával szintén az időjárás- és klímátörténet számára ki nem aknázott lehetőségre kívánta felhívni a figyelmet. Tanulmányának értékét növeli, hogy konkrét kutatási eredményeket is ismertet, felhasználva ehhez egy, a Farkasgyepű-i Erdészet területén levő 94 éves bükkös (1970-ben végzett) vizsgálatának eredményeit. Egyetlen fából vett több minta segítségével elemezte az időjárás és az évgyűrűk vastagsága, a makktermés, illetve a fatermés között levő összefüggéseket, illetve ezek mértékét.

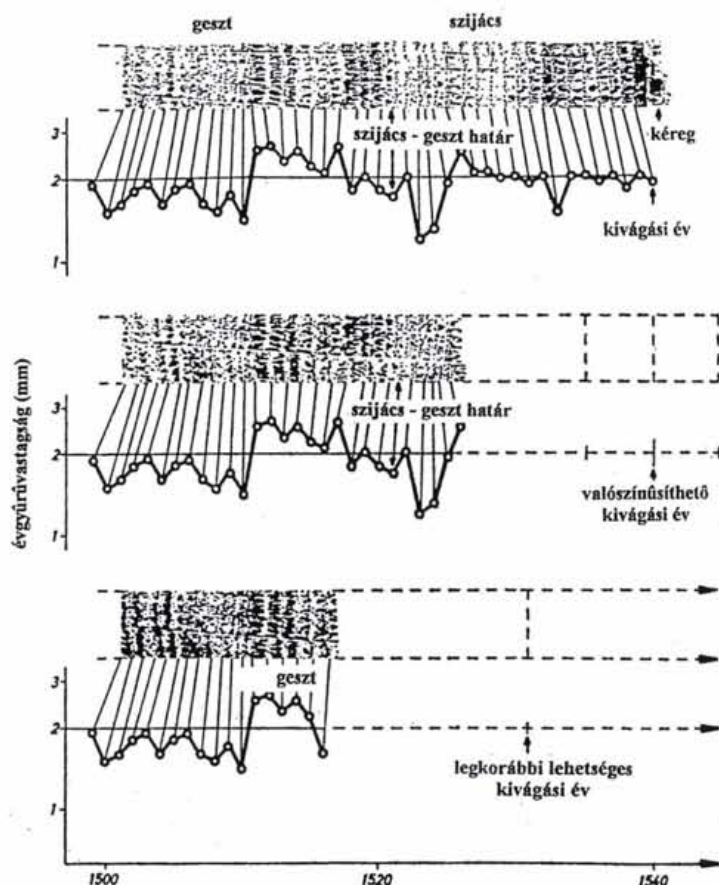
A téma legteljesebb összefoglalását Szabó Zoltán⁷ alkotta meg az 1970-es évek közepén, összegezve nemcsak az eljárás alapjait, és lehetséges felhasználási területeit, hanem ismertette a külföldi kutatás addigi legfőbb eredményeit is. Csak sajnálni lehet, hogy munkája kéziratban maradt.

4. KULIN György: A fák évgyűrűi és a napfoltperiódus. *Csillagászati Lapok* 4 (1941). 33-37.

5. KRIVÁNNÉ HUTTER Erzsébet.: Az abszolút időszámítás növényntani módszere. *Földtani Közlemények* 86 (1956). 183-186.

6. MAJER Antal: Évgyűrű-kronológia. *Az Erdő* 21 (1972). 164-171.

7. SZABÓ Zoltán: *Dendrokronológia*. Kézirat 1975.

2. ábra

Horváth Ernő⁸ 1982-ben megjelent munkájában, miután röviden összefoglalta a dendrokronológiai kormeghatározás elvi lényegét, a régészet számára nyerhető többlet-információk és ismeretek fontosságát emelte ki, szorgalmazva az eljárás mielőbbi alkalmazását, és a kutatások megkezdését.

Ezzel párhuzamosan több kutató vizsgált néhány – dendrokronológiával összefüggő – részletkérdést, illetve használta fel kutatásaihoz a dendrokronológia lehetőségeit. Ezek között a legnagyobb teret a napfolttevékenység hatásának elemzésének szenteltek. Feltétlenül meg kell említeni Babos Károly, Filó Zoltán és Papp Zoltán⁹ e téren kifejtett munkásságát. E vizsgálatok komoly és további kutatásokra ösztönző eredményre vezettek. Úttörő jellegű eredményeik egyetlen korlátját az jelenti, hogy kis szá-

8. HORVÁTH Ernő dr.: A famaradványok helye, szerepe és jelentősége a régészeti kutatásokban. In: *Régészeti továbbképző füzetek* 1. Budapest 1982 (Magyar Nemzeti Múzeum). 39-51.

9. BABOS Károly - FILLÓ Zoltán: Egy 345 éves *Larix sibirica* Ledeb. törzs évgűrűszélességeinek összehasonlítása a napfolttevékenység ciklusával. *Botanikai Közlemények* 59 (1972). 23-27; BABOS Károly: Néhány faj évgűrűszélességeinek összehasonlítása a napfolttevékenység ciklusával. *Botanikai Közlemények* 70 (1983). 83-90; BABOS Károly: Átmeneti kőorból származó *Quercus robur* L. törzs évgűrűszélességeinek összehasonlítása a napfolttevékenység ciklusával. *Botanikai Közlemények* 74-75 (1987-88). 219-233; BAKTAI M. - FEJES I. - HORVÁTH A.: A *Pinoxylon tarnociensis* (Tuzson) Greguss évgűrűinek vizsgálata. *Földtani Közlemények* 94 (1964). 393-396; PAPP Zoltán: A hőmérséklet, a csapadék és az évgűrűszélességek időbeli változásának összehasonlítása a naptevékenység ciklusával. *Botanikai Közlemények* 73 (1986). 113-122.

mú minta (sokszor csak egy-egy, vagy néhány minta) elemzésére nyílt lehetőségük. A jövőbeni vizsgálatok fontos feladata lenne ilyen elemzések elvégzése nagy, azonos korból és tervszerűen kiválasztott területről származó mintaanyagon. A Baktai-Fejes-Horváth szerzőhármás tanulmánya paleobotanikai és csillagászati szempontból jelentős, hisz az egyik Ipolytarnócon talált megkövesedett ősfenyő elemzése segítségével rekonstruálták a 25–30 millió évvel ezelőtti napfolttevékenység periódushosszát.

Több publikáció született a dendroklimatológiai kérdéseket érintve¹⁰. Ezek közül igen jelentős Babos Károly tanulmánya, mert ő viszonylag nagy számú (21 darab) csertölgy (*Quercus cerris* L.) adatainak elemzésére alapozta megfigyeléseit. Horváth Ernő tanulmányában egy Magyarszeccsődnél a Rába medrében talált fosszilizálódott (151 évgyűrűt tartalmazó) kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.), egy Velemben kivágott szelídgesztenye (*Castanea sativa* Mill.), egy Répáshutáról származó vörösfenyő (*Larix decidua* Mill.), valamint egy a Szombathely-Kámon-i arborétumból származó kaliforniai fenyő (*Abies grandis* Lindl.) elemzését végezte el. Elemezte az évgyűrűvastagságok és a csapadékmennyiség, hőmérsékleti adatok és a napfolttevékenység kapcsolatát is. Dr. Rédei Károly az akácon végzett dendroklimatológiai vizsgálatokat¹¹, és 1986-ban egy nemzetközi konferencián összegezte a magyar dendroklimatológiai kutatás előtt álló feladatokat¹².

Több kutató érdeklődési körének megfelelően a hidrológia¹³, erdészeti kutatás¹⁴ illetve a vulkanológia¹⁵ területéről vizsgált egy-egy kérdést. E tanulmányok közös gondolja, hogy szintén viszonylag csekély számú minta elemzésére támaszkodnak.

Az eljárás régészeti alkalmazási lehetőségét mind Horváth Ernő, mind Szabó Zoltán¹⁶ tárgyalta, ennek ellenére gyakorlati alkalmazására nem került sor. Egyedüli kivételt a Képzőművészeti Főiskolán Szabó Zoltán vezetésével, németalföldi festményeken elvégzett néhány eredményes datálás képez¹⁷.

Az 1980-as években Szeremley Szabolcs Miskolc térségében kezdett szisztematikus kutatásokat kettős céllal: egyrészt nagy mintaanyag elemzése révén vizsgálni kívánta a környezetszennyezés évgyűrűelemzések segítségével történő kimutathatóságát, illetve ezen szennyeződések a fák növekedésére gyakorolt hatását. Másrészt nagyszámú minta segítségével tanulmányozni és elemezni kívánta a klimatikus és időjárási változások hatásának nagyságát, illetve jelentkezésének arányát, állandóságát

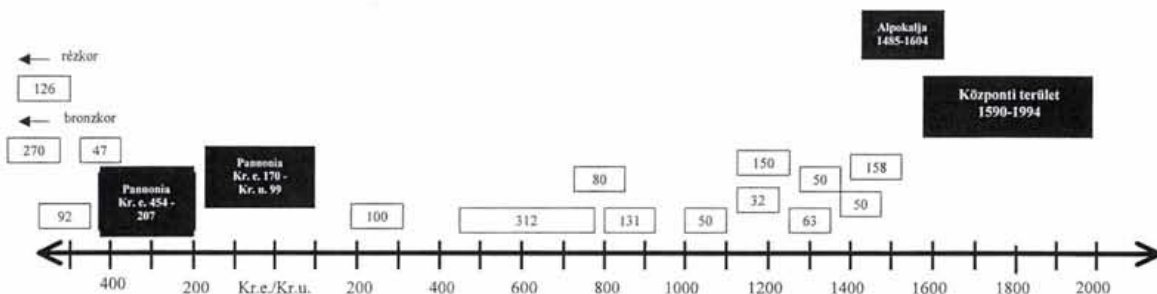
-
10. BABOS Károly: A csertölgy és néhány más fafaj évgyűrűszélessége és az éves csapadék összefüggésvizsgálata. *Botanikai Közlemények* 71 (1984). 123–132; HORVÁTH, Ernő: Dendroklimatische Untersuchungen an Holzstämmen aus Ungarn. *Savaria* 7–8 (1973–1974). 11–54; HORSKY, D. - REINPRECHT, L.: Vlastností fosilneho dubovéhoho dreva. *Drevo* 40 (1985). 283–285.
 11. RÉDEI, Károly: Dendroclimastological Studies on Robinia pseudoacacia L. Stems. *Botanikai Közlemények* 71 (1984). 101–107.
 12. RÉDEI, Károly: Some Result of Dendroclimatological Research in Hungary. In: *Methods of Dendrochronology* I. Proceedings of the Task Force Meeting on Methodology of Dendrochronology East-West Approaches 2–6 June, 1986. Krakow, Poland. Ed. L. KAIRIUKSTIS, Z. BEDNARZ, E. FELIKSIK. Warsaw 1987.
 13. HORVÁTH Emil: Az évgyűrű-módszer hidrometeorológiai vonatkozása. In: *Magyar Hidrológiai Társaság II. Országos Vándorgyűlése*. Pécs, 1981. július 1–2. I/129–134
 14. KIRÁLY L. - MAGAS L.: *Évgyűrűvizsgálatok*. Kutatási jelentés EFE 1983. Kézirat; SÁRVÁRI János és munkatársai OTKA jelentése 1988.
 15. PAPP, Zoltán: Investigations on the Climatic Effects of Great Volcanic Eruptions by the Method of tree-ring Analysis. *Bulletin Volcanologique* 46 (1983). 89–102; PAPP Zoltán: A vulkáni tevékenység klimatikus hatásainak vizsgálata Magyarországon az évgyűrű-analízis tükrében. *Botanikai Közlemények* 71 (1984). 109–121; PAPP Zoltán: A hőmérséklet, a csapadék és az évgyűrűszélességek időbeli változásának összehasonlítása a naptevékenység ciklusával. *Botanikai Közlemények* 73 (1986). 113–122; PAPP Zoltán: Vulkánkitörésekre visszavezethető anomáliák Magyarország hőmérséklet-változásaiban. *Földrajzi Közlemények* 36 (1986). 324–345; PAPP Zoltán: Vulkánkitörésekre visszavezethető anomáliák Magyarország csapadék-mennyiségének időbeli eloszlásában. *Hidrológiai Közöny* 68 (1988). 144–152.
 16. HORVÁTH Ernő dr.: A famaradványok helye, szerepe és jelentősége a régészeti kutatásokban. In: *Régészeti továbbképző füzetek* 1. Budapest 1982 (Magyar Nemzeti Múzeum). 39–51; SZABÓ Zoltán: *Dendrochronológia*. Kézirat 1975.
 17. SZABÓ Zoltán szíves szóbeli közlése.

egy fa egyes részei között, illetve egy-egy állományon belül.¹⁸ Sajnos súlyos betegsége megakadályozta a kitűzött cél elérését, és az általa összegyűjtött hatalmas mintaanyag zöme mindmáig feldolgozatlan.

A tervszerű kutatás megindítására csak az 1980-as évek végén nyílt lehetőség. Ekkor két kutatóhelyen kezdtek el a vizsgálatokat: Szabados Ildikó erdőmérnök és Horváth Emil hidrológus az Erdészeti Tudományos Kutatóintézetben, Grynaeus András pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékcsoportján. Sikeresült megteremteni az együttműködést a két kutatóhely között és ennek az együttműködésnek az első kézzelfogható eredménye az addigi kutatások és a jövőbeni tervek összefoglalása és publikálása lett¹⁹. A következő években az ERTI keretében végzett kutatások, a szakemberek más irányú elfoglaltsága miatt, elhalt, így a tervszerű kutatás otthona – TMB, a magyar jezsuiták Faludi Akadémiájának, majd Bólyai ösztöndíj támogatásának köszönhetően – az ELTE Régészettudományi Intézete, illetve a Középkori és Koraújkorai Régészeti Tanszék lett.

2000. ősze óta a Cincér Bt. keretében működő **Magyar Dendrokronológiai Laboratórium** biztosítja az intézményi háttérrel.

A rendszeres kutatások megkezdése óta eltelt 15 év munkája nyomán lassan kezd kialakulni a hazai kronológiák láncolata (3. ábra), illetve sikerült tisztázni néhány alapkérdést²⁰. Ez a munka sok kér-

3. ábra

dés megválaszolása mellett újabbakat is felvetett. Ezek zöme túlmutat a régészeti keltezés és a klasszikus dendrokronológia határán, és klíma- és vegetációtörténeti kérdéseket is feszeget.

A kronológiák

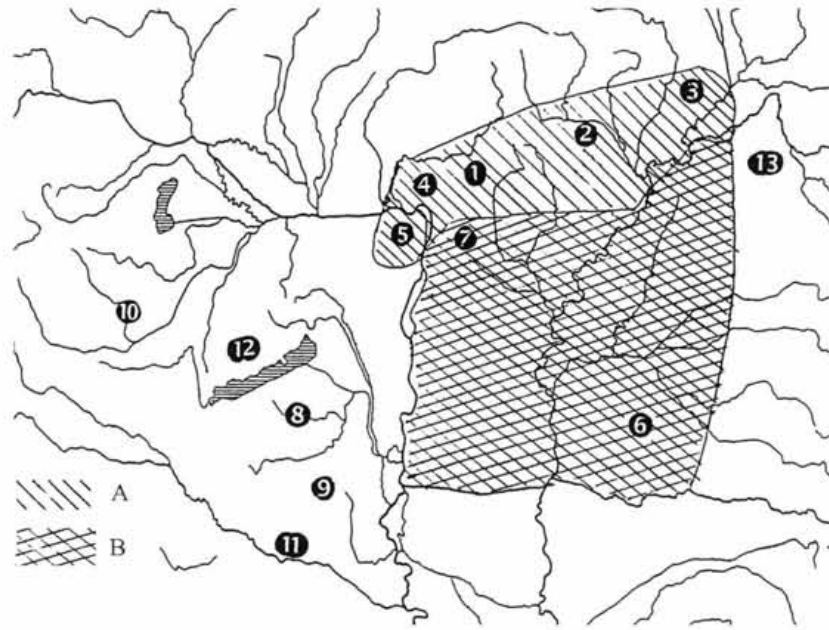
A kutatások kezdetekor a recens (azaz élő, legfeljebb 90-120 éves erdőkből származó) tölgyfaanyag dendrokronológiai vizsgálatánál a legfontosabb kérdésnek annak az eldöntése tűnt, hogy Magyarország területe jelenleg egy dendrokronológiai zónát alkot-e, azaz lefedhető-e egyetlen kronológiával

18. SZEREMLEY Szabolcs szíves szóbeli közlése. Segítségét, tanácsait és biztatását ezúton is köszönöm.

19. GRYNÆUS András – HORVÁTH Emil – SZABADOS Ildikó: Az évgyűri mint természetes információhordozó. *Erdészeti Lapok* 129 (1994). 203-205.

20. GRYNÆUS, András: Dendrochronological Research in Hungary (Present status as of May 1995 and Future Development). *Dendrochronologia* 13 (1995). 135-138; GRYNÆUS, András: Progress of dendrochronological research in Hungary. *Dendrochronologia* 14 (1996). 223-226; GRYNÆUS, András: Aufbau der Dendrochronologie in Ungarn (Methoden, Probleme und Ergebnisse). In: POLÁČEK, Lumir – DVORSKÁ, Jitka: *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March*. Brno 1999. 15-19; GRYNÆUS András: Dendrokronológia kutatások és eredményei Magyarországon. *Földtani Közlöny* 132 (2002). 265-272.

vagy több kronológiát kell készíteni. E kérdés vizsgálatára nagymennyiségű recens tölgyfa-minta anyagot gyűjtöttünk és elemeztünk, mely az ország 13 területéről (4. ábra²¹) származott.

4. ábra

Egymással igen jól összehasonlíthatók voltak azon minták, amelyek az Északi-középhegység és az ennek geológiai folytatását alkotó Pilis-Budai hegység területéről származtak. Jól összevethetők voltak ezekkel a területekkel az Alföldről származó mintáink. Így e terület az „északi-középhegységi kronológiával” együtt képezi a „közép-magyarországi tölgy alapkronológiát”. A többi terület adatai nem mutattak következetes összefüggést sem ezzel a „központi” területtel, sem egymással.

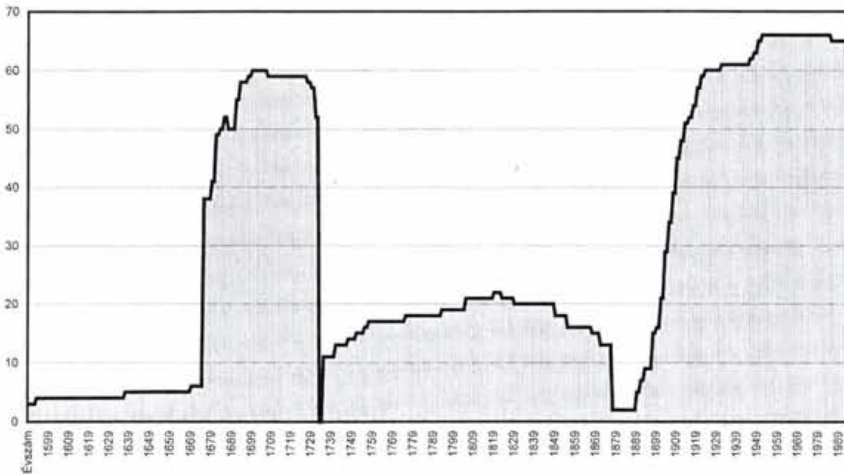
Ennek a szétaprózódottságnak az okát vélhetően abban lelhetjük meg, hogy a különféle éghajlati, időjárási és ebből eredően növényzeti zónák metszéspontja a Kárpát-medence, és benne a mai Magyarország területe. Ezért csak az ország, illetve a medence középső területe egységes jellegű, a többi területen a különféle hatások jelentős mértékben keverednek és gyorsan változó mértékben erősítik, vagy gyengítik egymást, helyi jelleget adva a fák növekedésének. Sajnos e jelenség klíma- és vegetációtörténeti háttere lényegében kutatatlan. További kutatási irány lehet a talajvízszint és ennek változásának összevetése a kirajzolódott dendrokronológiai zónákkal.

A keltezési célú vizsgálatok számára komoly eredményt jelent, hogy sikerült összeállítanunk a „közép-magyarországi tölgykronológiát”, mely jelenleg az 1590 és 1994 közötti időszakot fogja át, és viszonylag sok minta adatiból készült (5. ábra). Természetesen ezt a kronológiát folyamatosan fejlesztjük, és tervszerűen törekszünk azon szakaszainak (pl. 1740–45, 1880–1900) megerősítésére, ahol csak néhány minta kapcsolja össze az adatsor darabjait.

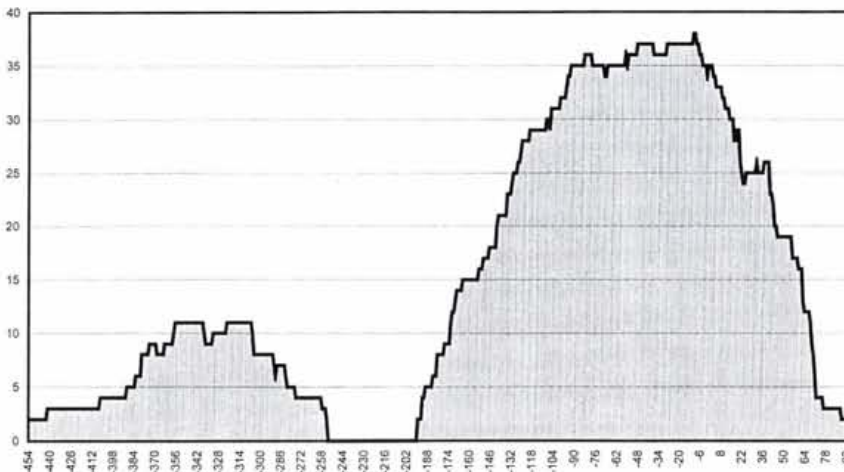
Az évgyűrűk vizsgálata során kirajzolódott egy olyan kérdés, melyet eddig egyik érintett tudó-

21. A magyarországi recens tölgykronológiák (1, Nógrád; 2, Borsodi-dombság és a Bükk-hegység; 3, Zemplén-hegység; 4, Börzsöny-hegység; 5, Pilis-Budai-hegység; 6, Békés megye; 7, Gödöllői dombság; 8, Somogy megye; 9, Mecsek; 10, Alpokalaja; 11, Dráva-mente; 12, Bakony; 13, Nyírség; A = Északi-középhegység, B = Alföld).

mányterület (dendrokronológia, biológia, erdészet) sem válaszolt meg: az a dendrokronológiai kép, ami ma (és a közelmúltban) jellemzője (volt) a Kárpát-medencének, és amit a jelenleg álló erdők és fák révén igen intenzíven kutatni lehet, mennyire vetíthető vissza a múltba? Ez azért is kérdés, mert Európa szerte a dendrokronológiai kutatás úgy kezeli a „dendrokronológiai zónákat”, mint állandó jelenségeket. Ugyanakkor az elmúlt kb. 15 év magyarországi dendrokronológiai kutatása során felmerült néhány elgondolkoztató és ezzel a toposszal nem teljesen egyező jelenség, aminek értelmezésével adós a kutatás.

5. ábra

6. ábra

A nagyszámú (6. ábra) megvizsgált római-kori famaradvány segítségével sikerült összeállítani egy „pannoniai tölgykronológiát”, amely jelenleg két periódust fed le: Kr.e. 454-től Kr.e. 207-ig, illetve Kr.e. 170-től Kr. u. 99-ig. Ezeket az adatsorokat összehasonlítva a Németország déli területeire érvényes tölgykronológiával értékelhető eredményeket kaptunk. Azaz, míg a recens tölgyfák elemzése nyomán semmilyen kapcsolatot nem sikerült észlelnünk e kronológia és a Kárpát-medencére érvényes tölgykronológia között, addig a római kori Pannonia tölgykronológiája összevethetőnek tűnik (!) a délnémet adatsorral. Ha (!) ez a megfigyelésünk helytálló, akkor vélhetően ebben az időszakban a

„német” adatsor érvényességi területének határa lényegesen keletebbre volt a mainál, és Pannonia területére esett. Mindez viszont azt is jelzi, hogy Magyarország, illetve a Kárpát-medence jelenlegi dendrokronológiai zónázottsága *legalább egy alaklommal* megváltozott az elmúlt 2500 év alatt!

Az ország nyugati részén előkerült török-kori maradványok (Szentgotthárd, Zalaegerszeg) révén elkészült egy „nyugat-magyarországi tölgykronológia” is, amelyet a Bécsi-medencére érvényes adatok segítségével sikerült évre pontosan keltezni.

2004. nyarán az OTKA támogatása²² révén megkezdődhetett Erdély területén is a rendszeres és tervszerű kutatás.

A szijácsvéggyűrű-szám problémája

A bevezetőben elmondottak alapján érthetően fontos kérdés a dendrokronológiai kutatás számára, hogy egy adott területen hány évgyűrű tartozik átlagosan és állandóan a (tölgy)fák szijácsvégéhez. A magyarországi kutatás kezdetén a recens (azaz a jelenlegi élő erdőkből beszerezhető 90-120 éves) minták (tőkorongok és döntőékek) elemzése révén sikerült e kérdést tisztázni.

Az így nyert kép (17 +2/-5 évgyűrű) beleillik az európai kutatások megállapításaiba²³, mely szerint a szijácsvéghez tartozó évgyűrűk száma kelet felé haladva fokozatosan csökken. (A jelenség okainak feltárásával még adós a kutatás.) Ugyanakkor a kutatás evidenciaként kezeli, hogy ez a szám időben is állandó, azaz az adott területre évszázadokkal korábban is ez volt a jellemző. A magyarországi régészeti anyag vizsgálata során ismét elgondolkoztató, és további kutatásokra ösztönző jelenségre figyelhetünk föl:

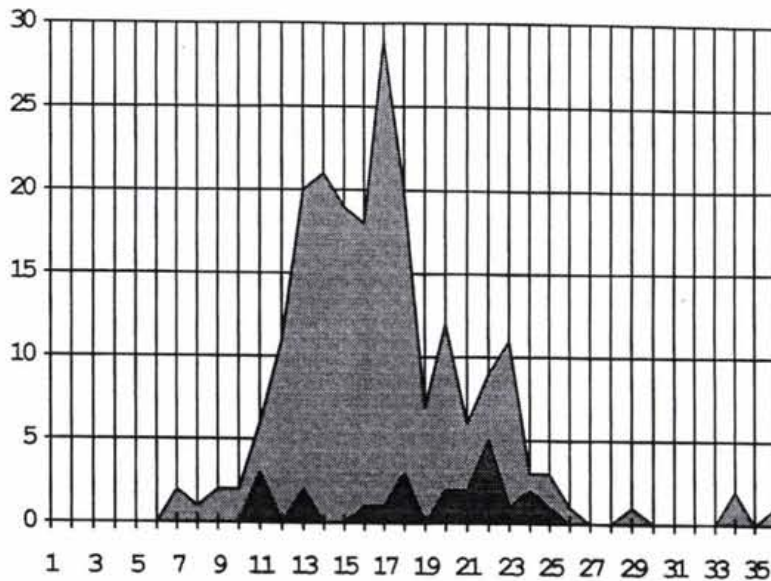

7. ábra

22. F 043167

23. Legutóbb pl. CHRISTENSEN, Kjeld: Sapwood in oak trees from Schleswig to Trondheim. Előadás az „Advances in European Dendrochronology” konferencián (Travemünde, 1994. szeptember 14-18.).

Az M3-autópálya építési munkái kapcsán Szihalom – Pamlényi tábla lelőhelyen (7. ábra) egy XVIII. századi kutat tártak fel, melyből 38 dendrokronológiai vizsgálatra alkalmas tölgy maradványt sikerült kiemelni²⁴. A kútbélés készítésekor felhasznált faanyag nem túl idős (30-50 éves) fákból származott, melyeket félbehasított rönkök formájában építettek be a kút szerkezetébe. A minták többsége tartalmazta a szijácsot is, 23 esetben teljes terjedelmében, azaz a kéregig. Ez lehetővé tette az adott faállományra vonatkozóan az átlagos szijácsévyűrű-szám vizsgálatát. Sajátos eredményre juthatunk, ha ezt a képet összevetjük a recens szijácsévyűrű-szám adatokkal: az eltérő számú minta ellenére is jól érzékelhető az átlagos szijácsévyűrű-szám jelentős (2,3 darab) eltérése (a két adatsor egyéb statisztikai mutatói is jelentős eltérést jeleznek) (8. ábra).

8. ábra

	recens anyag	Szihalom
mintasám:	184	23
átlag:	16,6	18,9
szórás:	4,3	4,5
autokorrelatio:	0,993	0,981
szenzitivitás:	0,009	0,37

A szihalmi kút évyűrűvastagság-adatsorai egymással való igen nagyfokú egyezése miatt ezt a szijácsévyűrű-számot mindenképpen reprezentatívnak kell tekintenünk az adott mintaanyagra. A további kutatás feladata lesz annak kiderítése, hogy ez a szijácsévyűrű-számban észlelt eltérés csak erre – a kút készítéséhez felhasznált – állományra jellemző-e, vagy nagyobb területen megfigyelhető, időben változó jelenséget sikerült kimutatnunk²⁵.

Sajnos más lelőhelyeken ilyen nagyszámú, azonos korú és kéreggel is rendelkező maradvány nem került elő, de a római korból és a népvándorlás korából eddig megvizsgált maradványokon nagyon

24. VÁRADY Adél leletmentő ásátása, segítségét és együttműködését ezúton is köszönöm.

25. A témáról részletesebben lásd: GRYNÆUS, András PhD: Sapwood analysis on archaeological remains in Hungary. In: *Dendrochronology and Environmental trends*. Kaunas 1998. 18-21.

gyakran figyelhettünk meg feltűnően *alacsony* szijácsvgyűrű-számot. Ez egyértelműen jelzi, hogy a jövőben ezt is tervszerűen kutatni kell, illetve nem lehet axiómaként elfogadni a jelenlegi átlagos szijácsvgyűrű-szám múltba való visszavetítését. A kérdés megválaszolásában nagy segítséget jelentene, ha a biológusok és erdészek válaszolni tudnának arra a kérdésre, hogy mitől függ egy fa szijácsvgyűrű-száma....

Római-kori éghajlat problémája

A római kori famaradványokat vizsgálva figyeltünk fel arra, hogy a római kori famaradványok évgyűrűszerkezete nagyon sűrű. Az évgyűrűk átlagosan század mm vastagságúak. Az ilyen sűrű évgyűrűszerkezet azt jelzi, hogy a tölgyfák számára kedvezőtlen az időjárás, vagy a klíma. Azaz vagy egy hideg, vagy egy meleg, de mindenképpen száraz, csapadékszegény periódussal kell számolnunk. Kérdés, hogy a két lehetőség közül melyiket helyezzük előtérbe. Ha megnézzük a magyar kutatás erre vonatkozó szórványos utalásait, néhány érdekes megfigyelést tehetünk:

Bendefy László és V. Nagy Imre szerint a római kori Balaton vízszintje a későbbinél alacsonyabb, a mai, szabályozott szinttel azonos volt²⁶. Ezt ők a (Siófok térségébe lokalizált) Galerius által épített zsilip hatásának tartják. Viszont e zsilip léte, keltezése erősen vitatott, Sági Károly török korinak tartja²⁷, de ő is leszögezi, hogy a korai császárkorban alacsony a tó vízszintje. Az ún. siófoki Galerius féle zsilipnél a XX. század eleji régészeti ásatás során találtak cölöpmaradványokat, amelyekről Sági Károly azt írja, hogy „ilyen megtartású római faanyag [megmaradása] viszonyaink közepette elképzelhetetlen”,²⁸. Az azóta előkerült nagyszámú római kori (és ennél is idősebb) famaradvány ezt az állítást megkérdőjelezi, bár nem visz közelebb a kérdés megoldásához. Az ásatás helye ismert, tehát elvileg megkereshető lenne, és elképzelhető hogy egy hitelesítő ásatás pontot tehetne a sok évtizedes vita végére.

Gyulai Ferenc kimutatta, hogy a Balaton vízszintje többször, jelentős természetes változáson ment át, és az általa részletesen vizsgált VIII-IX. században is meglehetősen alacsony volt a vízszint, a római korhoz hasonlóan²⁹.

Kicsit merész és messze vezetõ ötletnek tûnik, de talán nem érdektelen felvetni, hogy a „zsilip” – már amennyiben létezett – nem duzzasztási célt szolgált-e? Ha alacsony volt a Balaton vízszintje, akkor ennek szabályozása, mivel villák sorakoztak a partján, fontos lehetett. A kor mezõgazdasági szakírói (Cato stb.) szerint a halastó a villagazdaság fontos része. Elképzelhetõ, hogy a Balatont a rómaiak „halastónak” tekintették, vagy ennek használták. Erre vonatkozó adat nem ismert, de elgondolkoztató, hogy a Seuso-kincsen a PELSO felírás mellett halászatot ábrázolnak – bár kérdés, hogy egy ilyen ábrázolás mennyire általánosítható.

Ez a Balatonnál megfigyelt alacsony vízszint nem csak e tó sajátossága. Régészek körében „köztudott”, de soha nem dokumentált „tény” hogy mind a Balaton, mind a Fertõ-tó medrében római romok (sírok, épületek) vannak. Ugyanakkor a Fertõ-tó vízszintje a XVIII. század végéig természetes úton alakult, és emberi beavatkozás, „szabályozás” nem befolyásolta. Így ha el is fogadjuk Bendefy

26. Dr. BENDEFY László – Dr. V. NAGY Imre: *A Balaton évszázados vízszintváltozásai*. Budapest 1969. 201.

27. SÁGI Károly: A Balaton vízállástendenciái 1863-ig történeti és kartográfiai adatok tükrében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 7 (1968). 443-444.

28. SÁGI Károly: A Balaton szerepe Fenépuszta, Keszthely és Zalavár IV-IX. századi történetének alakulásában. *Antik tanulmányok* 15 (1968). 28.

29. GYULAI Ferenc: *Történeti ökológiai vizsgálatok egy késõ népvándorlás kori településen. Fonyód-Bélatelep rekonstrukciója a növényleletek alapján*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1992.

Lászlónak a Balaton római kori „lecsapolását” megfogalmazó elméletét, adószak maradunk a Fertő-tó vízszintváltozásának megmagyarázásával. Kérdés, hogy ezt a hipotézist a Fertő-tó vízszintingadozásainak természettudományos kutatásai alátámasztják-e.

2002. őszén UNESCO támogatás révén Tóth János Attila, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal munkatársa vezetésével kezdődött el a magyarországi víz alatti régészeti lelőhelyek tervszerű felderítése. Ez a Balaton esetében máris figyelemre méltó eredményeket hozott (bronzkori település a Sajkod-i öbölben 2-2,5 méterrel a vízszint alatt, víz alatti objektumok – út, töltés, köves felszín – Zamárdi térségében³⁰) ami jelzi, hogy e téren a jövőben számos új eredmény, és értelmezendő probléma kerül majd, ezúttal a szó szoros értelmében, a „felszínre”.

Másik fontos megfigyelés, hogy római limeserődök zöme ma víz alatt van, vagy már elmosta őket a Duna. Nagy kérdés, hogy ez természetes mederváltozás, mederágy-emelkedés eredménye-e, vagy a folyók vízhozamának változása, növekedése, azaz a klíma csapadékosabbá válásban kereshető-e. A kérdést csak széles körű, interdiszciplináris kérdésfeltevés és kutatás eredményeképpen lehetne megválaszolni.

E kérdések eldöntéséig és megnyugtató megválaszolásáig az évgyűrűvastagságok elemzése alapján *feltevésként* azt fogalmaztuk meg, hogy a római kori Pannóniában a mainál lényegesen melegebb, szubmediterrán jellegű éghajlat uralkodott. Így a csapadékszegényebb klíma megmagyarázza az említett vízszintproblémákat, és a tölgyek évgyűrűvastagságát. (Ez utóbbi megegyezik a mai, Észak-Itáliában növekvő tölgyekre jellemző évgyűrűvastagsággal³¹, azaz – ha feltételezésünk igaznak bizonyul – ma olyan jellegű éghajlat van Észak-Olaszországban, közelebről a Ticino folyó térségében, mint egykor Pannóniában volt.)

Ezt a feltételezésünket számos más területről származó adat látszik alátámasztani:

Régóta vita folyik a római kori szőlőtermesztésről és ennek hatásáról. Nem tudjuk, hogy a rómaiak mediterrán fajtákat telepítettek-e Pannonia területén, mert ha igen, akkor mindenképpen más volt az éghajlat, mint ma (a római szőlőtelepítési adatokat Füzes Miklós összegyűjtötte³²). A római szőlőművelést két típusba sorolják a szakemberek: Patay Árpád „kopasz-fejművelésűnek” tartja (télre rövidre visszavágják és földdel befedik)³³, a másik típus a „magas művelés” aminek szintén vannak emlékei: Balácán freskó, Fenékpusztán bronz ládikaveret, Aquincumban bronz szobor és szintén freskó³⁴ (ugyanakkor kérdéses, hogy a képzőművészeti alkotások adatai mennyiben kötődnek a mintakönyvekhez, illetve az ikonográfiai kötöttségek mekkora eltérést engedélyeznek az alkotónak). Nem feladatomban a vita eldöntése, de a „magas” (lugasos) művelés általános volta csak egy, a mainál enyhébb időjárás esetén képzelhető el.

Ismertek olyan növényleletek is Pannóniából (pl. füge)³⁵, amelyek a leleteket vizsgáló kutatók sze-

30. TÓTH János Attila: Víz alatti régészeti kutatások a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban. *Műemlékvédelem* 96 (2002). 222-226; *Underwater archaeological heritage of Hungary. Working on the topography*. Space Applications for Heritage Conservation, Strassbourg 2002. Book of abstracts.

31. MARTINELLI-NOAL-PIGNATELLI: Tree-ring analysis on oak in Northern Italy. In: *Tree rings and environment*. Lund 1992. 222-224.

32. SÁGI Károly - FÜZES F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 9 (1967). 90.

33. PATAY Árpád: Két ősi szőlőmetszőkés-típus és annak későbbi előfordulása a Dunántúlon. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1964. 185-198.

34. FÜZES F. Miklós - SÁGI Károly: A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei. *Filológiai Közöny* 14 (1968), 357; illetve SÁGI Károly - FÜZES F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 9 (1967). 91.

35. SÁGI Károly - FÜZES F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 9 (1967). 94-95; PATAY Árpád - SZ. PÓCZY Klára: Gyümölcsmaradványok aquincumi múmiasírból. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1964. 135-146.

rint biztosan helyben termettek³⁶, viszont a jelenlegi éghajlati viszonyok között nem tekinthetők tipikus magyarországi növénynek. Szubmediterrán viszonyok feltételezése esetén megmagyarázható mind ez, mind a Mecsekben észlelt római kori fenyő állomány léte is³⁷ (a régészeti feltárás során egy útépitkezési réteg alatt fenyőágakat találtak, amelyek helyben legallyazott törzsekből származtak).

A most megfogalmazott hipotézis magyarázatot adhat a római villák építésében megfigyelhető „konzervativizmusra” is, azaz érthetővé teszi, hogy Pannóniában éppen olyan felépítésű villákat építettek, mint a (ma) más klímájú Itáliában vagy Hispaniában. Viszont ezeket a „peristiliumos” villákat idővel felváltják a zárt építésűek, ami e kedvező időjárás idővel bekövetkező hidegebbre válásával érthetővé válik.

Az írott források hallgatnak ezekről a minket érdeklő kérdésekről, csupán az *Expositio totius mundi et gentium* említi meg, különösebb magyarázat nélkül, hogy Pannóniában mediterrán éghajlat van³⁸. Borzsák István 1936-ban írt tanulmányában³⁹ elemezte a Pannóniára vonatkozó ókori görög és latin források adatait. Eredményeinek legfontosabb tanulsága, hogy az ókori szerzők a „*vad barbárok lakta, hideg észak*” toposzát ismételték legtöbbször, így komolyabb éghajlattörténeti következtetéseket nem tudunk ezekből a forrásokból levonni!

Arra a kérdésre jelenleg nem tudunk válaszolni, hogy ez az állapot meddig állt fenn, mikortól szűnik meg ez a periódus, és mikortól számolhatunk nedvesebb és hűvösebb klímával. Wolfgang Vettters tanulmányában⁴⁰ e lehülési és csapadékosabbá válási periódus kezdetét a II. század utolsó negyedére teszi, amit szerinte felerősített az új-zélandi Taupo vulkán kitörése (Kr. u. 186) során a levegőbe került hatalmas mennyiségű por.

Vannak olyan külföldi megfigyelések is, amelyek alátámasztani látszanak elképzelésünket. Így a nyugat-európai dendrokronológusok természetesnek veszik, hogy a római korban sokkal nagyobb területen volt egységes „Közép-Európa” időjárása, mint ma. Az említett vízszintváltozásokhoz hasonlóan figyeltek meg a Bodeni tónál is⁴¹.

Összegezve az elmondottakat: a dendrokronológiai elemzések során szerzett mérési eredmények csapadékszegény periódust mutattak ki a pannóniai római uralom kezdetének idejére. Jelenleg nem dönthető el egyértelműen, hogy ez melegebb periódussal is párosult-e. Viszont számtalan olyan jelenséget írtak le a régészek az elmúlt évtizedekben, amelyek egy melegebb, általunk szubmediterránnak vélt klíma esetén értelmezhetővé válnának.

Erdőgazdálkodási nyomok és ezek értelmezése

Az M7 autópálya új, a Balaton déli partján húzódó, szakaszán lévő lelőhelyeken (7. ábra) feltárt faszerkezetes kutak vizsgálata révén bepillantást nyerhetünk az itt élő népek erdőgazdálkodási és fahasználati - megmunkálási szokásaiba, gyakorlatába, „tudományába” is. Ezek a megfigyelések azért is

36. E fajok mediterrán jellege vitatható, hisz némelyik ma is megterem Magyarországon. Viszont jelenlegi időjárási viszonyaink között ezek termőképessége változó: a füge általában nem érik be, a kajszi termés is igen hullámzó. Feltétlenül további vizsgálatokat igényelne, hogy pontosan milyen fajták maradványai kerültek elő az ásatások során, és ezek mennyire tekinthetők mediterránnak.

37. STIEBER József: Az 1975-ben Aquincumban feltárt római kori hordó xylogómiai vizsgálata. *Budapest Régiségei* 24/1 (1976).

38. *Expositio totius mundi et gentium*. Sources Chrétiennes no. 124. Paris 1966. 196.

39. BORZSÁK István: *Az ókori világ ismeretei Magyarország földjéről*. Budapest 1936. *Dissertationes Pannonicae* Ser. I. Fasc. 6.

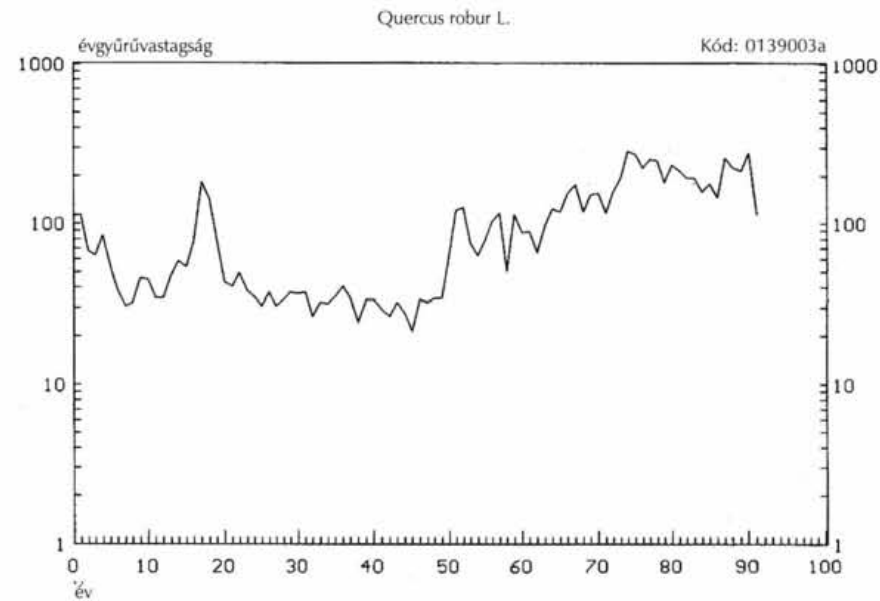
40. VETTERS, Wolfgang: Der Taupo und das Klima um 200 A.D. in Europa. In: *Markomannenkrige. Ursache und Wirkungen*. Hrsg. HERWIG FRIESINGER, Jaroslav TEJRAL, Alois STUPPNER. Brno 1994. 457-461.

41. A témáról a legfrissebb összefoglaló: BILLAMBOZ, André – TEGEL, Wilhelm: Die dendrochronologische Datierung des spätrömischen Kriegshafens von Bergen. *Jahrbuch des Voralberger Landesmuseumsvereins* 1995. 23-30.

érdekesek, mert egy viszonylag kis, de folyamatosan lakott terület vizsgálata vált lehetővé a 2002-es esztendőben.

Az ordacsehi lelőhely 544/703. objektumának gerendáiban megőrzött évgyűrűvastagságok egymással összehasonlíthatók voltak, de a hasonlóság mértéke nem volt magas, sőt két adatsort nem is sikerült megbízhatóan összehasonlítani a többivel. Ebből arra következtethetünk, hogy a felhasznált fák nem egymás közelében nőttek, azaz a kút készítésekor a faanyagot *nagy területen kivágott*, és a sok helyről az építés helyére szállított alapanyagból készítették. Ez a kút készítőinek erdő- és fagazdálkodásáról ad új ismereteket, mert *vagy ún. száralaló fakitermelést folytattak*, azaz az erdőből a nekik éppen kellő méretű és alakú fát vágták ki. *Vagy elképzelhető, hogy a település közelében (már) nem volt összefüggő és építőanyag kitermelésére használható erdő.* Elvileg elképzelhető az is, hogy a fák egymáshoz közeli, de nagyon extrém körülmények (pl. talajvíz mennyisége, kitettség, árnyékoltság, hőmérséklet) között éltek, és ez okozza az eltérő mértékű növekedést, de ennek ellentmond az a megfigyelésünk, hogy az egyes fák évgyűrűinek egymásutánisága egyenletes, szabályos, extrém kilengésektől mentes, ami kiegyensúlyozott körülményekre és több, azonos erejű, egyensúlyban levő növekedést meghatározó tényezőjű termőhelyre utal.

Ordacsehi 544/703 f.

A 9. ábrán az egyik felső gerenda évgyűrűvastagság-képe látható, amely azért érdemel figyelmet, mert a viszonylag szabályosan növő fa évgyűrűvastagságai az ábrázolt (és a gerenda évgyűrűiben megőrzött) szakasz 50. évét követően hirtelen és tartósan megugrottak. Ezt a jelenséget a szakirodalomban „*clearing effect*”-nek nevezik, mely azt a folyamatot jelenti, amikor a környező fák kivágása miatt a korábban alászorult helyzetben levő fa a rendelkezésére álló, a korábnál lényegesen több fény, levegő, víz és tápanyag következtében hirtelen ugrásszerű növekedésbe kezd. Azaz a gerenda évgyűrűszerkezete egy jelentősebb erdőirtás, és esetleg ehhez kapcsolódó település-szerkezeti változás (új falvak megjelenése, bővítése) nyomát őrizte meg, amely Kr.e. 346-ban történt. (Elképzelhető, hogy nem emberi beavatkozás, hanem egy komoly erdőtűz miatt semmisült meg a fa „konkurenciája”. Ennek ellentmond az a tény, hogy a felhasznált és vizsgált fa évgyűrűszerkezetében semmi nyomát nem leltük károsodásnak, sérülésnek.)

Az 1/706 objektum gerendáinak évgyűrűvastagságai egymással nagyon jól összehasonlíthatóak voltak, ebből arra következtethetünk, hogy a kút készítésekor felhasznált fák egymás közelében nőttek. Ha ezt összevetjük a lényegesen fiatalabb 544/703. objektum gerendáiról mondottakkal, akkor felfigyelhetünk az eltérő erdő- és fagazdálkodási módra. Arra e kutatások nem tudnak választ adni, hogy az eltelt 100 év alatt annyira sűrűn lakottá vált a térség, hogy „fahiány” lépett fel, vagy a később megtelepedő nép(csoport) tudatosan folytatott más jellegű erdőgazdálkodást.

A Balatonboglár, Berekre-dűlő lelőhelyről származó minták elemzése során is belepillantottunk az egykor itt élők famegmunkálási szokásaiba, illetve annak változásába is. Kiderült, hogy a minták két nagy csoportra bonthatók: egy részük sugárirányba kifűrészelt, gyakran igen sok évgyűrűt tartalmazók voltak, míg három maradvány igen kis évgyűrűszámú, deformálódott, szabálytalan alakú volt, melyeket nem sugárirányban vágta ki, hanem a rönk félbevágása (hasítása?) során nyertek. A minták e különbsége megegyezett a minták származási helyével: a „szép” deszkák mindegyike a feltárás 4. felületéről, az 1319. objektumból származott, míg a szabálytalan, amorf alakú maradványok az 1386. objektumból. Mindkét kútban azonos funkciót töltöttek be ezek az eltérő technikával készített deszkák, azaz kialakításuk különbségét nem a felhasználási szerep szabta meg, hanem más (technikai, emberi, szokásbeli, időbeli) okokkal magyarázható. Erdőgazdálkodási szempontból érdekes, hogy a 1319. objektum készítésekor igen idős, a mai átlagos vágásidőnél kétszer idősebb fák anyagát használták fel a deszkák elkészítésekor. E deszkák másik sajátossága volt, hogy készítői nem távolították el a szijácst, csupán lekérgezték a fákat a felhasználás előtt.

A Zamárdi, Kútberek-dűlő lelőhely maradványainak mindegyike kéreg nélküli volt, egyetlen esetben, a 6. mintán a szijácshoz tartozó évgyűrűket is meg tudtunk figyelni, illetve több olyan minta volt, ahol a szijácshoz tartozó, deformálódott, sérült évgyűrűket is találhattunk, de elemzésükre, vastagságuk lemérésére állapotuk miatt nem volt lehetőség. Valószínűsíthető, hogy a kérget és a szijác nagy részét a felhasználás előtt eltávolították a „deszkákról”. Ez érthető, hisz így eltávolították a kéreg alatt megbúvó, a faanyagot károsító rovarokat, férgeket, gombákat, illetve leválasztották a fáról a tápanyagban gazdag évgyűrűket, amiket előszeretettel támadnak meg a különféle farongáló élőlények. Azaz mindezzel a faanyag tartósságát növelték.

A minták elemzése során kiderült, hogy két nagy csoportra bonthatók megmunkálási szempontból: egy részük a farönkről érintő irányban lemetszett, a fa belét nem tartalmazó szelet volt, másik részük hozzávetőlegesen sugárirányba kifűrészelt vagy kihalászott „deszka” volt. A minták e megmunkálási különbsége nem jelentett időbeli eltérést, a két csoport fái azonos időszakban növekedtek, és azonos időpontban használták fel őket. Azaz az eltérő megmunkálásnak nem időbeli oka volt, hanem valamely más magyarázatot kellene találnunk.

A kút szerkezetének elkészítésekor felhasznált, kivágott fák viszonylag fiatalok voltak, 60-80 éves korukban vágta ki őket. Erdőgazdálkodási szempontból ez azért érdekes, mert ez a mai átlagos vágásidőnél (90-120 év) kevesebb.

Hasonló megfigyeléseket tehettünk a Balatonlelle-Kenderföldek dűlőben feltárt római kori leleteket tartalmazó kút esetében is. Két kivétellel a 20 deszka mindegyikéről eltávolították a kérget és a szijácst a felhasználás előtt, mely arra utal, hogy *gondosan elkészített kút* feltárására került sor. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a rönkök félbevágása után úgy távolították el a kérget és a külső évgyűrűket, (két deszka kivételével) hogy közben gondosan megtartották a rönk körívét!

A kút szerkezetének elkészítésekor felhasznált, kivágott fák fiatalok voltak, a legidősebb példányon is csak 50 évgyűrűt találtunk. „Életkoruk” teljesen vegyes volt, idősebb és fiatalabb példányokat egyaránt felhasználtak. Növekedésük egyenletes volt, az évgyűrűk vastagsága alapján kedvező körülmények között éltek. Viszont megfigyelhető volt egy olyan rövid periódus (a közös periódus 41. esztendeje körül), amikor a fák élet- és növekedési feltételei rövid időre drasztikusan megromlottak. A kutatás további feladata lesz ennek az időpontnak az évszámokhoz kötése, és más történeti források segítségével történő értelmezése.

Az avar-kor problémája

A következő években jelentős eredmények, és számos időrendi problémákon túlmutató kérdés megválaszolása várható az avar-korból származó kutak dendrokronológiai elemzése révén. Az elmúlt évek során több lelőhelyről (Kaposvár, Lébény, Mosonmagyaróvár, Mosonszentmiklós, Zalavár – 7. ábra) vizsgálhattunk meg faszekeretes kutakat, melyek eredményeképpen több, viszonylag hosszú (a leghosszabb 312 év adatát tartalmazza!), több gerenda adatait felhasználó adatsor áll rendelkezésünkre. Ezeket a feltáró régészek az avar-korra, vagy az azt követő időszakra keltezték. Ezek az adatsorok még nem álltak össze egységes kronológiává, de ez egy-két szerencsés lelet előkerülése nyomán bármikor bekövetkezhet.

Ez egyrészt érdemi és pontos támpontot adhat majd a korszak kutatóinak a kezébe az időszak belső periodizációjához, illetve érdemben és egy természettudományos forráscsoportra alapozva vizsgálhatóvá teszi majd az „avar-kori” pusztásodás kérdését, azaz az avarok (egy-egy kutatók pl. Györffy György⁴²) által vélelmezett, kihalását, eltűnését okozó szárazság, száraz periódus létét és jellegét.

Egy történeti időkből bekövetkezett katasztrófa nyomai?

Sajátos, és interdiszciplináris kutatással feldolgozható lelőhelynek számít a Nyékládháza határában lévő István-tó. Itt 1995-ben egy régészeti lelet (neolit-kori tárolóedény alja) nyomán mértünk fel és dokumentáltunk egy sajátos lelőhelyet: a kavicsbánya által kitermelt sóderben igen nagy méretű (a legnagyobb 12 méter hosszú!) tölgymaradványokat találtunk, több rétegben. Az ekkor elvégzett dendrokronológiai elemzések révén megállapítható volt, hogy a bánya egymástól távol lévő területeiről előkerült maradványok között időbeli átfedés van, azaz nem néhány fa kidőlése és eltemetődése, hanem egy komolyabb méretű és időben is kiterjedő (természetes) erdőpusztítás (erózió?) eredményét szemlélhetjük. A jelenséget érdekessé az tette, hogy a maradványok *alatti* rétegekből neolit kori cserepek kerültek elő, a *fölötte* levő humuszból pedig középkori leletek. Az elvégzett C14-es vizsgálat a fák korát kb. 6000 évesnek határozta meg.

2001-ben újabb, és igen nagy mennyiségű famaradvány került elő a bánya bővítése révén. Ekkor már a feldolgozásba és felmérésbe geológusok⁴³ is bekapcsolódtak. Ennek köszönhetően a fákat szállító egykori folyó jellege, nagysága, iránya is rekonstruálhatónak tűnik, illetve megfogalmazhattunk egy-két hipotézist a fák eredetére vonatkozóan (galériaerdő-pusztulás, völgyelzáródás és ennek a „gát-nak” az átszakadása), melyek a jövőben bizonyításra várnak⁴⁴.

A fákra jellemző volt a kéreg és a szíjács következetes hiánya, és a hosszú egyenes törzs. Ez utóbbi kizárni látszik a pusztuló galériaerdőből való származtatást, mert nem találtunk a galériaerdőkre jellemző, a lassú kidőlés miatt meggörbült törzseket. A fák fajának kérdése is segíthet az eredet tisztázásában, ugyanis a lelőhelyen, néhány szilmaradványtól eltekintve kizárólag tölgymaradványokat találtunk, míg ma a térség ártéri erdeiben elenyésző e faj aránya (a Tisza 1990 és 2000 között vizsgált ártéri erdeiben csak 5,9-6,4% a tölgyek aránya)⁴⁵. Egy katasztrófa valószínűsítése esetén más mód-

42. GYÖRFFY György - ZÓLYOMI Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. KOVÁCS László. Budapest 1994. 13-37.

43. KÁZMÉR Miklós ELTE, Óslénytani Tanszék

44. KÁZMÉR, Miklós – GRYNÆUS, András: Subfossil driftwood at Nyékládháza, Hungary – dendrochronology and sedimentology. Poszter az *Eurodendro 2003* konferencián, Oberurgl, 2003. szeptember 10-14.

45. DOBROSI Dénes – SZABÓ Gábor: *A Tisza ártéri erdeinek változása 1990 és 2000 között*. (WWF füzetek 20.) Budapest 2002.

szerekkel is ki kellene tudni mutatni e feltételezett, és igen nagy, zárt állományú erdőket magával sodorni képes, egykori „özönvíz” nyomait.

A terület további kutatása, és a begyűjtött mintaanyag feldolgozása két területen adhat új ismereteket a környezettörténeti kutatásoknak: egyrészt történeti időkben bekövetkezett jelentős természetátalakulás rekonstruálására kerülhet sor, másrészt az őskor (vagy az azt követő századok) egy időszakának klímaviszonyaiba tekinthetünk be természettudományos módszerekkel (is) elemezhető forrásanyag segítségével.

A jövő feladatai

A kutatás feladatai két egymásra ható, de különálló kérdés köré csoportosíthatók. A megkezdett munka folytatásával a meglévő kronológiák időhatárai tágíthatók, és egyre több lebegő kronológiát sikerül előbb-utóbb hozzákapcsolni a pontosan keltezett láncokhoz. Ezzel párhuzamosan egyes időszakokra, elsőként valószínűleg az avar-kor időszakára, elkészíthető lesz egy „lebegő kronológia”, ami noha egy ideig még nem köthető konkrét évszámokhoz, az adott időszak belső periodizálását, és ennek az egyéb régészeti módszerekkel végzett keltezésével való összevetését teszi majd lehetővé, számos kérdést megválaszolva (és új vitákat gerjesztve...). Ebbe a sorba illik bele a megkezdett erdélyi kutatás is.

A másik terület túlmutat a keltezőközpontú dendrokronológián, és a dendroklimatológia, klímátörténet, geológia, tájtörténet módszereinek alkalmazását kívánja meg, azaz interdiszciplináris megközelítésű, komplex kutatásokra lenne szükség. Sikertült az ELTE Őslénytani Tanszékén Kázmér Miklós egyetemi docenssel együttműködve létrehozni egy ilyen kutatási célú laboratóriumot (Budapest Tree-Ring Laboratory). Ennek eredményei idővel lehetővé teszik majd a történelmi időszakok klíma-, időjárás- és vegetációtörténeti kérdéseinek természettudományos módszerekkel történő elemzését is.

Zsigmond király aranypénz-verésének első korszaka (1387-1401)¹

Gyöngyössy Márton

Zsigmond király (1387-1437) aranypénz-verése mind a leíró éremtan (Münzgeschichte) mind pedig a pénztörténet (Geldgeschichte) szempontjai alapján több korszakra bontható²:

A leíró éremtan szempontjából fontos éremképi változás pontosan évhez köthető. A CNH II. 118. és a CNH II. 119A és B típusok közötti legfeltűnőbb különbség ugyanis az előlapi éremképben figyelhető meg: a négyelt címer második és harmadik mezejében az előbbire jellemző brandenburgi sást az utóbbiaknál a cseh oroszlán váltja föl. Ez a változás pontosan keltezhető 1402-re: Vencel cseh király Zsigmondot csehországi helytartójává ekkor nevezte ki. A numizmatikai kutatás már régen felismerte, hogy ez a címerképi változás Zsigmond király pecsétjein is nyomon követhető.³

A pénztörténet szempontjából fontos korszakhatár a XIV. század utolsó évtizedének közepe táján húzható: a pénzügyigazgatásban, és ezzel egyúttal a király gazdaságpolitikájának befolyásolásában is, a kamaraispánként működő olasz tőkés vállalkozók helyét délnémetek vették át.⁴

Zsigmond király uralmával az aranypénzverésben jelentős változások kezdődtek. A numizmatikai irodalom szerint az aranyforintok színsúlyának (3,5157 gramm) megtartásával az érmek nyerssúlyát növelték: 3,5723 grammra, így Zsigmond veretei súlyosabbak lennének, mint az előtte uralkodó Anjou királyokéi. Ez a megállapítás azonban a források alapján nem bizonyítható, az viszont tény, hogy Zsigmond aranyforintjait valóban kiváló minőség, művészi kivitel jellemzi. Aranypénz-verésének el-

1. Jelen írás első változata konferenciaelőadásnak készült (A Numizmatika és a társtudományok V., Pécs, 2001. szeptember 15.). A középkori magyar aranyforint problematikájára doktori értekezésem témavezetőjeként szeretett professzorom, KUBINYI András hívta föl figyelmemet. Észrevételei, a vele folytatott beszélgetések nagyban hozzájárultak ezen tanulmányom finomodásához is. Ezért szeretném 75. születésnapja alkalmából Luxemburgi Zsigmond aranypénz-verésének első korszakáról írott cikkemmel köszönten.

2. Zsigmond pénzverését korábban POHL Artúr foglalta össze (POHL 1967-1968), az ő eredményeit követve – elsősorban az aranypénzverést (annak is második szakaszát) figyelembe véve – legutóbb pedig az erdélyi PAP Ferenc (PAP, Francisc: Contribuții la studiul monedelor lui Sigismundi I de Luxemburg. In: *Simpozion de Numismatică. Organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001)*. Chișinău, 13-15 Mai 2001. Comunicări, studii și note. București 2002. 171-179). Gazdaságtörténeti szempontból ULRICH Attila elemezte Zsigmond monetáris politikáját: ULRICH, Attila: Geldpolitik und Geldverkehr in Ungarn während der Herrschaft Sigismunds. In: *Das Zeitalter Sigismunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Hrsg. Tillmann SCHMIDT, Péter GUNST. Debrecen 2000. 121-132.

3. Zsigmond cseh helytartóvá történő kinevezése: 1402. február 4., Königrätz: ZSO II/1. no. 1424, az aranyforint éremképi változása: POHL 1967-1968. 43-44; HUSZÁR 1958. 74 (201. jegyzet).

4. STROMER 1973-1975. 92.

ső korszakában a verdejegyek két típusra oszthatók: egyrészt folytatódott a Nagy Lajos (1342–1382) uralma idején kialakult rendszer (liliom, csillag, zászlós kis címer, egybetűs jegy), másrészt megjelentek a kamaraispánok nevének kezdőbetűiből képzett kétbetűs jegyek (**I – V, M – A**). A magyar aranyforint mint fizetőeszköz tovább folytatta sikeres pályafutását, őrizte stabilitását, értéke megegyezett a firenzei aranyforinttal és a velencei dukáttal, de magasabb volt mint a rajnai aranyforinté. Az aranyforint stabilitása több érdekcsoportnak is előnyös volt: a magyar vezetőréteg (földbirtokosok) és a külföldi tőkés csoportok (itáliai és délnémet) egyaránt érdekeltek voltak ebben, így rontása fel sem merülhetett, szemben a köznemesség és a városi polgárság pénzének tekinthető ezüstpénzekkel. Nem véletlen, hogy Zsigmond uralma alatt az ezüstpénzveretek értékállósága állandó probléma volt.⁵

A középkori Magyarország aranytermelése, annak éves mennyisége már régóta a gazdaságtörténeti kutatás egyik újból és újból fellángoló vitájának tárgya. Korszakunkra vonatkozóan, sajnos, nem rendelkezünk olyan írott forrással, amelyből egyértelműen megállapítható lenne az aranytermelés volumene. Kováts Ferenc – XV. századi forrásokból kiindulva – az 1376–1400 közötti időszakban 3000 kg/év mennyiségben határozta meg hazánk aranytermelését. Ezt a számot – „symptomatikus” érvénnyel bár, de – a nyugati (Körmöcbánya, Szomolnok) és a keleti bányák (Nagybánya, Erdély) között 2000 illetve 1000 kg mennyiségben osztotta el. Szerinte ebben a korszakban – és Zsigmond király uralma alatt általában – a budai és a körmöcbányai aranypénzverés „praeponderál”.⁶ Kováts Ferenc kutatásának eredményét felhasználva és részben módosítva alkotta meg Paulinyi Oszkár a „gazdag föld – szegény ország” elméletét a középkori Magyarországra az aranytermelés és a külkereskedelmi passzívum kapcsán.⁷

A Kováts és Paulinyi által meghatározott mennyiségeket Mályusz Elemér két tanulmányában is helyesbítette. Zsigmond király 1427-es rendelkezésére hivatkozva, melyben a király Borbála királyné ellátására szolgáló évi 20000 aranyforintra becsült harmincadjövedelmet felcserélte a körmöcbányai

5. POHL 1967-1968. 43-44; MÁLYUSZ 1985. 25-26.

6. KOVÁTS Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban. Különlenyomat a *Történelmi Szemle* 1922. évi 1-4. füzetéből. Budapest 1923. 11, 16, 17.

7. PAULINYI 1972. 561-608.

urburára, Mályusz a korabeli aranypénzverés éves mennyiségét 200000 aranyforintban határozta meg, hangsúlyozva, hogy a nagybányai pénzverés mértéke nem határozható meg pontosan, mivel 1411 óta István szerb despota kezében volt, így a királyné jövedelmei közül értelemszerűen kimaradt, viszont Borbála korábban kapott 8000 aranyforintnyi urbura-jövedelmét (Erdély, felső-magyarországi bányavárosok) sem tarthatta meg, ez az összeg is beleértődött a 20000 aranyforintba.⁸

Mályusz Elemér és Draskóczy István számításai alapján tehát Magyarország éves aranytermelését 1427-ben évi legalább 700 kilogrammra és évi legalább 200000 aranyforintra tehetjük. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha hasonló adatokat feltételezünk a XIV. század utolsó évtizedére is.

A pénzügyigazgatás és a kamarák

Már Zsigmond uralma előtt elvált egymástól a kamarahaszna és a pénzverés igazgatása, bár az első biztos adat éppen 1387-ből származik: Zsigmond király Szerecsen János és Bernardi Ferenc kamarahaszna-ispánok kérésére utasítást adott ki a kassai kamara joghatósága alatt álló nemesek és városi lakosok számára. A kassai kamaraispánok nevét is ismerjük ebből az évből: Jakab és Keresztély, akik – úgy tűnik – a kamarahaszna ügyeit már nem intézték.⁹

A források a kamaraispánokat gyakran az általuk bérelt kamara megnevezése nélkül, sőt a kamarák ispánjaiként említik: valószínűleg folytatódott a korábbi rendszer és a pénzverés időről-időre egy-egy országos főkamaraispán kezében összpontosult. Különösen a külföldi eredetű bérlők lehettek érdekelték ebben, hiszen így az egész ország pénzverése és nemesfém-termelése felett szerezhettek döntő befolyást. Az 1387-1401 közötti írott forrásokban említett kamaraispánok kivétel nélkül külföldiek voltak. Bár a kamarabérletek nyereségkulcsát nem ismerjük, már az is hatalmas lehetőségeket rejtett magában, hogy a bérlő folyamatosan jelentős mennyiségű nemesfémhez juthatott, amelyet értékesíteni tudott. Így aztán az is előfordult, hogy a bérlő nem is a saját nevében, hanem egy külföldi tőkés csoport megbízottjaként vagy beltagjaként kötötte meg a kamarabérleti szerződést.¹⁰ Mindenesetre feltűnő, hogy azokban az években, amelyekben országos főkamaraispánról van adatunk, a kamarai székhelyeken csak urburaispánokat említenek. Talán ilyenkor a bányakamarai és a pénzverőkamarai teendők is elváltak egymástól, az utóbbi országosan centralizáltan egy személy kezében összpontosult.

Zsigmond király első éveiben az olasz vállalkozók kezében maradt a pénzverés. A páduai (vagy firenzei) származású Bernardi Ferencet (1345 körül – 1422 után) kétszer is említik kamaraispánként: 1392-ben a pénzverőkamarák ispánja, 1396-ban a pénzverőkamarák és a harmincadok ispánja. Mályusz Elemér ismerte föl, hogy a pecsétjén látható monogram mesterjegyként szerepel több XIV.

8. MÁLYUSZ 1986. 32-33: a körmöcbányai aranyból kivert összeg 150000 aranyforint évente, mivel a körmöcbányai urbura (20000 aranyforint) 75%-a származott az aranyból (15000 aranyforint), melynek tízszerese a kivert aranyforint (150000). A körmöci kamarában termelt aranyérc mennyiségét az aranyforintok finomsúlya alapján (3,5157gr x 150000=) 527355 grammban határozhatjuk meg. Ez alapján – ha a nagybányai és az erdélyi aranytermelést évi 50000 aranyforintnak vennénk – az 1427-es évben az ország aranytermelése 703140 grammban, azaz 703,14 kilogrammban határozható meg. A kérdéssel legutóbb DRASKÓCZY István foglalkozott figyelemmel az 1434/1435-ös körmöcbányai kamarai számadásra. Számításai szerint az ország aranyforint-kibocsátása az 1420-as években akár az évi 300000 aranyforintot is elérhette: DRASKÓCZY István: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Szerk. BUZA János. Budapest 2001. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.). 162-163.

9. Zsigmond rendelkezése a kassai kamara joghatósága alatt álló nemesekhez és városi lakosokhoz: Buda, 1387. április 11., ZSO I. no. 8, a pénzverés és a kamarahaszna igazgatásának elválása: KUBINYI 1978 14.

10. HUSZÁR 1958. 71; PAULINYI 1972. 596-597.

század második felében vert pénzen, így Zsigmond CNH II. 118. típusú aranyforintjának két változatán is (D1-2, D1-3). Bernardi a firenzei tőke egyik magyarországi képviselője volt, működése során Buda város megbecsült, tehető polgára lett.¹¹

Szintén páduai származású volt Venturi Jakab, a firenzei Medici-társaság egyik társtulajdonosa is, akit 1395-ben említ két oklevél pénzverőkamara-ispánként. A Medici-társaság által létrehozott magyarországi fiókvállalkozás („*societas participum montanearum a ramine Hungarie*”), mely előleghitelek révén megszerezte magának Magyarország réztermelését 1380-1391 között, élén Vieri di Cambi de Medici állt, de a résztulajdonosok között ott találjuk Venturit is. Ebben az időszakban ez a társaság értékesítette az ország réztermelésének nagyon jelentős részét, sőt Velencével együttműködve kereskedelmi monopóliumot vívott ki magának a Földközi-tenger térségében. Venturi két mesterjegyét ismerjük aranyforintokon a kilencvenes évekből: **I – V** (D1-10), **V – I** (D1-11). Venturi egyébként pozsonyi polgár volt.¹²

A pénzverőkamarák bérletének rendszerében 1395-ben kezdődött meg a változás: a megszokott olasz bérlőket ekkor váltotta fel először a délnémet kereskedőtőke egyik reprezentánsa: Nürnbergi Márk. Kamaraispáni említése októberben kelt, az irodalomban szokásos téves hivatkozás ellenére nem kassai kamaraispánként, hanem *comes monetarum nostrarum*-ként szerepel, tehát országos főkamaraispán volt. A nürnbergi eredetű kereskedő/vállalkozó családi neve talán Armbauer lehetett. Nemcsak kamaraispánként működött hazánkban, hanem voltak magánvállalkozásai is; úgy tűnik a nürnbergi Flextorfer – Kegler – Kromer – Zenner konzorcium exponense, teljhatalmú üzleti megbízottja volt. 1395-ben *cum sociis suis* 4000 aranyforintot kölcsönzött a királynak. 1399-ben harmincadispánként és a budai aranypénzverő ispánjaként szerepel.¹³

Nürnbergi Márk mellett egy másik délnémet kereskedőház tagja is befolyással rendelkezett a király gazdaságpolitikai döntéseiben: a szintén nürnbergi Kamerer Ulrik, aki a Kamerer – Seiler bankház magyarországi képviselője volt. 1394-ben már harmincadispán volt, 1397-ben és 1398-ban harmincad- és urburaispánként szerepel. E két minőségében jelentős befolyással bírt a nemes- és színesfémtermelésre, a kivitelre és az árakra. Bár a hivatkozott források ekkor külön nem említik, a numizmatikai irodalomban mint kamaraispán is szerepel. Ezekből az évekből azonban nem ismeretes olyan aranyforint, amelyre Kamerer igen jellegzetes két mesterjegye közül legalább az egyiket verték volna.¹⁴

-
11. Bernardi Ferenc élete, működése, pecsétje és mesterjegye (FB monogram): MÁLYUSZ Elemér: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. *Bud. Rég.* 18 (1958), STROMER 1973-1975 87-88. Bernardi kamaraispánkénti említései: HORVÁTH-HUSZÁR 1955-1956 26 és ZSO I. no. 2710, 4234. A továbbiakban a CNH II. 118. változatait a POHL Artúr által kidolgozott osztályozás szerint – zárójelben – adom meg (POHL, Artur: *Ungarische Goldgilden des Mittelalters 1325-1540*. Graz 1974.).
 12. Venturi kamaraispáni működése: HORVÁTH-HUSZÁR 1955-1956. 27 és ZSO I. no. 3971, 3976; STROMER 1973-1975 88-89; a Medici-társaság magyarországi működése uo., illetve: PAULINYI Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. 1933. október 7. Budapest 1933. 412-413; STROMER 1970. 150 (184a jegyzet), PAULINYI 1972. 596.
 13. Nürnbergi Márk országos főkamaraispán és a 4000 aranyforintos kölcsön említése: Zsigmond király, Nagyvárad, 1395. október 11.: Df 271179. Arra, hogy kamaramegnevezés nincs a titulus mellett, már 1978-ban felhívta a figyelmet Kubinyi András (KUBINYI 1978. 21). Harmincadispán: ZSO I. no. 5943. A budai aranypénzverő ispánja: ZSO I. no. 6107. Működése: POHL Artur: Nürnbergi Márkus országos pénzverőkamaragróf. *Az Érem* 22 (1966). 348-350; STROMER 1970 126, 128, 132-133; STROMER 1973-1975. 92-94.
 14. Kamerer Ulrik okleveles említései: ZSO I. no. 3398, 5096 és 5145. Működése: STROMER 1970. 118-120, 125, 131; STROMER 1973-1975. 92-93; KUBINYI 1978. 19. Az, hogy csak urburaispáni tiszttel szerepel az oklevelekben, nem jelenti azt, hogy nem volt kamaraispán, hiszen 1338-tól kezdve a bányakamarákat és a pénzkamarákat egyesítették (bár az urbura bérbeadása még sokáig külön szerződésekkel történt: HÓMAN Bálint, *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest 1921. 202-203); mindenesetre elgondolkodtató, hogy urburaispánnak nevezik, és kizárólag ezekre az évekre keltezhető pénzveret mesterjegyével nem ismeretes. Kamerer egyik mesterjegye egyébként megegyezik a pecsétjén is látható cégjelzésével („K betű, hosszú szárral, amelyet kereszt alakban felül egy vékony vonás metsz”): STROMER 1970. 131 (132. jegyzet); KUBINYI 1978. 19. Másik mesterjegye Soós Ferenc szerint egy félhold: Soós Ferenc: Kamerer Ulrik címere Zsigmond király pénzein. *Az Érem* 50 (1994/2). 12-13.

Az említett négy országos főkamaraispán három olyan tőkécsoportot képviselt az 1390-es évek Magyarországon, amelyek érdeklődtek az ország nemesfém- és réztermelése iránt, sőt hosszabb – rövidebb időre meg is szerezték az afölötti ellenőrzést: Bernardi Ferenc és Venturi Jakab a firenzei Medici-társaság, Nürnbergi Márk a nürnbergi Flextorfer – Zenner, Kamerer Ulrik pedig a szintén nürnbergi Kamerer – Seiler bankház képviselője volt.¹⁵

A CNH II. 118. ismert verdejegy-változatai (12) alapján úgy tűnik, hogy több helyen is folyt aranypénzverés, mégha az irodalomban általánosan elterjedt nézettel szemben kevesebb verde működése bizonyítható is.

A főpénzverde továbbra is Buda maradt, az országos főkamaraispánok jegyeivel vert aranyforintokat bizonyára itt verték (D1-2, D1-3, D1-10, D1-11). Két évből ismerünk név szerint budai kamaraispánt: 1390-ben Pádúai Bertalan állt a verde élén, 1399-ben pedig Nürnbergi Márkot említik mint a budai aranypénzverő ispánját. Az utóbbi adatból úgy tűnik, az aranypénzverés ekkor külön igazgatás alatt állt. Nürnbergi Márk mesterjegye viszonylag könnyen azonosítható: **m – A** (Marcus – Arm-bauer?, D1-12). Pádúai Bertalan esetében leginkább egy – a korábbi irodalomban gyakran „kulcsnak” minősített – verdejegy (D1-8: háromszögű pajzsban, melynek két felső sarka lekerekített, egy fél jobbharántpólyát és egy fél balharántpólyát középen egy gyűrű köt össze, a pajzs felett zászló) jöhet számításba, amelyet Wolfgang von Stromer a már említett Medici-társaság cégjelzésének tart. Talán Pádúai Bertalan is ehhez a társasághoz tartozott, és hipotetikusan tekinthető az említett jegy az ő mesterjegyének. A pénzverde alkalmazottai közül két pénzverőt ismerünk: Andreast (*percussor aeris*, 1394) és Theodort (*monetarius*, 1398). A Budán vert aranyforintok művészi kivitelezésükkel kiemelkednek Zsigmond aranyforintjai közül; Bernardi Ferenc és Venturi Jakab főkamaraispánok vereteit pedig „a legfejlettebb és legtökéletesebb ábrázolási készség” jellemzi.¹⁶

A kassai pénzverésre vonatkozóan meglehetősen kevés írott forrással rendelkezünk, aranypénzverésre pedig egyáltalán nincs adat. A kassai verde tevékenységére így csak a verdejegyek alapján lehet következtetni. 1387-ből ismerjük a kamaraispánok nevét: Jakab és Keresztély. A verde személyzetéből a kassai városi jegyzőkönyvek 1394-ben említik Henel pénzverőt (*monetarius*). A CNH II. 118. típus két verdejegyét szokás Kassához kötni: Szent László alakja mellett jobbról és balról is egy-egy liliom (D1-6), illetve a király mellett balról egy liliom (D1-7). A liliom Kassa címerére utalhat, mivel Nagy Lajos 1369-ben saját címerét adományozta a városnak: a pajzsfőben az Anjou-liliomok, alatta a vágások láthatók. A liliom a XV. században gyakran látható a Kassán vert pénzekben, ez tekinthető a polgárság kollektív mesterjegyének. Ebben a korábbi esetben azonban úgy is magyarázható a liliom, hogy a két kamaraispánt az említett oklevél *camerarii ... domine regine de... Cassa* nevezi. A két verdejegy már Mária királynő (1382-1387) CNH II. 111. aranyforintján is megjelent (C2-2, C2-3). A kassai aranypénzverés tehát Mária idején megkezdődött. Zsigmond király két kassai aranyforint-veretét több kincslelet is viszonylag jól keltezi 1387-1389 közé.¹⁷

15. KUBINYI 1978 19.

16. A budai verdéhez: HUSZÁR 1958 70-73. A D1-8 verdejegyéhez: STROMER 1970. „a” táblázat: Die Kammergrafen der Stephanskronen unter den Anjou, Luxemburgern und ersten Habsburgern. SOÓS Ferenc a mesterjegyet a Kusalyi Jakcs család címerével (lebegő levélkoronából kinövő, mancsaival felfelé álló két farkasláb) tartja azonososnak, és Kusalyi Jakcs András, György és István kincstartói (1382-1391), illetve György tárnokmesteri (1398-1401) ténykedésével hozza összefüggésbe. A felül látható kis zászlócskát zászlósúri mivoltukkal magyarázza SOÓS Ferenc: *A magyar fémpénzek feliratai és címerai*. Budapest 1998. 41).

17. A kassai verdéhez: KEMÉNY Lajos: A kassai pénzverőház. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 9 (1902). 248; POHL, Artur: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. *Südost-Forschungen* 27 (1968). 31, 39; PETÁCH, Emil: *Dejiny mincovania v Košiciach*. Košice 1986. 43-45. Jakab és Keresztély kamaraispánok említése: ZSO I. no. 87, HORVÁTH – HUSZÁR 1955-1956. 26. Kassa címeréhez: KUBINYI András: Az államcímerek középkori városaink címerében. In: IVÁNYI Ede: *A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerai*. Pest 1869, reprint: Budapest 1989. 140. 1388-ban elrejtett leletek, amelyekkel a két kassai aranyforintveret keltezhető: Gerencsér, Regensburg I. és Regensburg III.

Valószínűleg Körmöcbányán is az 1380-as években kezdhették meg az aranypénzverést. Bár csak 1385-ből ismerjük a kamaraispán nevét – Kratzer János – a CNH II. 112. és 111. egyik verdejegye hipotetikusan hozzá kapcsolható (C1-3, C2-1). Zsigmond első aranyforintjairól is ismerünk egy ehhez hasonló verdejegyet (D1-1). Az irodalomban az 1390-es évekből több kamaraispán neve is folyamatosan forog: Henrik (1390-1391), Henczmann (1391-1393), Czwickil János (1393-1394), Stadler Miklós (1398) és Ozorai Pipo (1399). Közülük azonban Henczmann urburaispánként szerepel az írott forrásokban, Stadler Miklós úgyszintén, amint Ozorai Pipo is. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehettek volna egyúttal a pénzverőkamara ispánjai is, bár némelyik működése idején ismerünk országos főkamaraispánt. A kutatás eddig csak egy verdejegyet (– G), és így egy változatot (D1-1) kapcsolt a körmöci verdéhez. A CNH II. 118. körmöci verdejegyét a magam részéről a Kratzerekkel hozom összefüggésbe, mivel a Mária királynő aranyforintjain szereplő körmöci verdejeggyel áll közeli rokonságban. A regensburgi Kratzer-család először Bécsben, majd Budán telepedett le. Közülük többen is kapcsolatban álltak a pénzveréssel és a bányavárosokkal: így Frigyes (1336–1371 között) és János kamaraispán volt, az utóbbi 1385-ben Körmöcbányán, Miklósnak pedig bányavárosi kapcsolatai (1393-ban Körmöcbányán mészárszékei) voltak. Talán Kratzer János Zsigmond első éveiben (1387–1389-ben) kamaraispán maradt, és aranyforintokat vert. A verdejegy alapján számomra úgy tűnik, hogy az (arany)pénzverdét néhány év múlva leállíthatták, és csak a XV. században indították be újra.¹⁸

A nagybányai pénzverde működését csak a verdejegyek tanúsítják, írott forrás ebből a korszakból nem ismeretes. Zsigmond király ugyan 1393-ban megerősítette Nagybánya és Felsőbánya polgárai kérésére a Nagy Lajos-féle 1376-os („második”) kiváltságlevelet, de a pénzverésről még ebben nem volt szó. 1411-ben viszont, amikor Zsigmond király többek között Nagybányát is István szerb despotának adományozta, a leleszi konventet felszólította, hogy a despotát iktassa az adományozott városok, valamint az arany-, ezüstművelet és a pénzverde birtokába. A XV. század elején tehát működő pénzverde volt Nagybányán. A XV. század eleji „nagybányai” verdejegyek közül némelyik már a XIV. században is felismerhető: így például a CNH II. 118. típus három verdejegye (D1-4, D1-5, D1-9) is, mindhárom kollektív jegynek tűnik. Mivel egyikük a CNH II. 119. típuson is előfordul (D2-2), valószínűsíthetjük, hogy mindhárom az 1390-es évek végén, illetve az 1400-as évek legelején verték.¹⁹

Hipotetikusan bár, de a numizmatikai irodalomban Pohl Artúr feltevései alapján elterjedt az a nézet, hogy az erdélyi Offenbányán is verték Zsigmond király CNH II. 118. aranyforintját (D1-8). Írott forrással egyáltalán nem rendelkezünk, s a már említett verdejegy – amelyet inkább Pádúai Bertalan révén a Medici-társasághoz sorolnák – pedig kevés bizonyíték az offenbányai aranypénzverésre, még akkor is, ha a CNH II. 119A és B veretein találhatunk hasonló, és valószínűleg Offenbányának tulajdonítható verdejegyeket.²⁰

18. A körmöcbányai kamaraispánokhoz: KRIZSKÓ Pál: *A körmöci régi kamara és grófjai*. Budapest 1880. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII. 10.) 13, 60; HORVÁTH-HUSZÁR 1955-1956. 26–27. Henczmann körmöcbányai urburaispán: ZSO I. no. 2845. Már KUBINYI András felismerte, hogy Stadler Miklós kamaraispánja téves adaton alapszik, mivel 1398-ban volt urburaispánnak nevezik: KUBINYI 1978. 31 (54. jegyzet); ZSO I. no. 5198. Ozorai Pipo 1398-ban körmöcbányai urburaispán volt: ZSO I. no. 6112. A Kratzerekhez: KUBINYI András: A budai német patríciaus társadalmi helyzete családi összeköttetések tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények* 42 (1971). 240. Kamaraispáni működésükhöz: HORVÁTH-HUSZÁR 1955-1956. 23–26. A D1-1 változatot követő biztosan keltezhető körmöcbányai aranyforintok közül a legkorábbiak is csak 1404-ben készülhettek: D2-25, D2-27, D2-28, D3-2.

19. Zsigmond király megerősíti Nagybánya és Felsőbánya 1376-os kiváltságlevelét (1393. január 27.): ZSO I. no. 2804. Zsigmond király István szerb despota birtokba iktatásáról: ZSO III. no. 708.

20. Az erdélyi, offenbányai verdéhez: POHL, Artur: Die Münzkammer Siebenbürgens 1325-1526. *Südostdeutsches Archiv* 13 (1970). 35; RÁDÓCZY Gyula: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban. *Az Érem* 43 (1987/2). 9. Hasonló verdejegyek, melyeknek a magyarázatával még adós a kutatás: D2-5, D2-6, D2-7, D2-38. Valószínűleg egy-egy kereskedő(társaság) cégjelzését kell bennük keresnünk.

Korrend és tipológia

Zsigmond király CNH II. 118. típusú aranyforintja a középkori magyar aranyforintok negyedik típusába sorolható, lényegében ezt a típust (négyelt „címeres” aranyforint) verték egészen Hunyadi Mátyás pénzreformjáig, amikor az előlapi címerkép helyére Szűz Mária, Magyarország védasszonya került („madonnás” aranyforint).²¹ Zsigmond aranyforintjainak előlapjára a király címerének megfelelően a vésnökök tehát egy négyelt címerpajzsot alkottak, melynek első és negyedik mezéjében a vágások, a második és harmadik mezéjében a CNH II. 118. esetében a brandenburgi sas, a CNH II. 119. esetében a cseh oroszlán látható. A veretek hátoldalára – ahogyan Nagy Lajos (1342-1382) uralma óta ez szokásos – a lovagi eszmét megtestesítő és nemzeti szentnek tekinthető Szent László alakja került. A szent király jobbáiban harci szekercét tart egyenesen, baljában pedig országalmát. A szent alakja mellé kétoldalt verték a verdejegyeket (illetve a verde- és mesterjegyeket). Az előlapi körirat teljes szövege két gyöngyör között szinte kivétel nélkül mindig kereszttel kezdődik: *Sigismundi dei gratia regis Ungarie*, azaz Zsigmondé, Isten kegyelméből Magyarország királyáé (tudniillik a pénz). A hátoldalon gyöngy- és vonalkör között: *Sanctus Ladislaus rex*, azaz Szent László király.

Pohl Artúr szerint Zsigmond pénzverésével változott meg az aranyforint pénzlába: ettől kezdve ugyanis az aranyforint nyerssúlya 3,5723 gramm lett, színsúlya azonban maradt 3,5157 gramm.²² A középkori magyar aranyforintok pénzlábjára csak XVI. századi adatokból következtethetünk. Ezek szerint egy (budai) márka 23 karát 9 grén (989,6‰) finomságú aranyöntvényből 69 darab aranyforintot vertek. Adataink alapján a középkori magyar aranyforintok átlagsúlya (törvényes közepsúlya) 3,55852 gramm volt.²³

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő 43 darab CNH II. 118. típusú aranyforintot lemérve az alábbi átlagos súlyt állapítottam meg: 3,50 gramm. Ha feltesszük, hogy a Pohl Artúr által megadott érték helyes, úgy a veretek esetében átlagosan 2%-os kopással számolhatunk. A Pohl-féle törvényes közepsúlyt egyébként több darab is megközelítette, de egy sem érte el, a legsúlyosabbak 3,56 gramm súlyúak (D1-4, D1-5). Az egyes darabok átmérője 20-21 milliméter között ingadozik, tehát viszonylag egységes képet mutat. Tekintettel arra, hogy következtetésem levonásához csak a már említett 43 darab állt rendelkezésemre, statisztikai elemzésekbe nem kívánok belemenni. Egy

21. HUSZÁR 1958. 72-73.

22. POHL 1967-1968. 43.

23. A magyar aranyforint pénzlábjával kapcsolatos forrásokat összefoglalja: PAULINYI 1937. 493 (9. lábjegyzet). A legkorábbi forrásadat az aranyforintok pénzlábjára az „Ars cementi”, ezzel egybecsengenek Bornemissza Pál és Werner György jelentésének (1552) adatai is. A finomság meghatározása (23 karát 9 grén) a körmöci kamara 1564/1565-ös számadásából ismeretes (PAULINYI 1937. 493 (9. lábjegyzet)). Karl SCHALK a XIX. században jelentős mennyiségű középkori magyar aranyforint fizikai jellemzőit mérte meg. Ekkor – bár csak néhány példányon – finomsági vizsgálatokat is végzett. Mérései azonban a fentiekől eltérő eredményre vezettek: a megmért Zsigmond-aranyforint 981‰, az I. Ulászló-aranyforint 984‰, a Mátyás-aranyforint pedig 982‰ finomságú volt (SCHALK 1880. 194; KOVÁTS Ferenc: Pénzérték-viszonyok Pozsonyban 1435-1460. Első közlemény. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 7 (1900). 390). A legutóbb BUZA János foglalkozott az aranyforint pénzlábjával XVI. századi források elemzése során. Felhívta a figyelmet I. Ferdinánd 1533. évi követutasítására, amely szerint a magyar aranyforint finomsága 23 l karát (=989,6‰), az aranyforintból 78 darab ment egy bécsi márkára, azaz a törvényes közepsúly 3,60 gramm lenne, tehát egy kicsit eltér az egyéb forrásainkból megismert pénzlábjától: BUZA János, A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. *Századok* 135 (2001). 892-893. Egyébként III. Frigyes 1481-ben a magyar mintára verendő („guldein auf die ungrische gewontheit gemunsset”) aranyforintjainak a pénzlábját másik említhető végletként adta meg: 1 bécsi márka 23 1/2 karátos (979‰) aranyból 80 darabot kell verni; a törvényes közepsúly 3,5 gramm lenne: NAGL, Alfred: Die österreichische Münzordnung vom Jahre 1481. *NZ* 1 (1908) 160. A XIX. századi magyar kutatás a középkori magyar aranyforintok törvényes közepsúlyát 3,5593 grammban határozta meg: BELHÁZY János: A régi magyar pénzverési súlymértékek. Különnyomat a „Bányászati és Kohászati Lapok”-ból. Selmecbánya 1889. 45. Karl SCHALK Zsigmond 24 darab aranyforintjának súlyát mérte le, átlagsúlyként: 3,536 grammot kapott: SCHALK 1880. 196.

biztos: sem a súlyérték, sem az átmérő tekintetében nincs jelentős eltérés a különböző verdekben készült veretek között.²⁴

A CNH II. 118. számú aranyforintot a kutatás az előlapi éremkép címere alapján viszonylag rövid időszakra, mintegy másfél évtizednyi intervallumba keltezi. Ezen az időszakon belül a típus egyes változatainak pontosabb elhelyezéséhez, évhez kötéséhez nagyon kevés támponttal rendelkezünk. Elsősorban a verdejegyek, illetve azok korábbi és későbbi előfordulásai, párhuzamai vezettek eddig konspiratív megoldásokhoz, az írott források csekély volta miatt. A verdejegyeken kívül egy-egy változat keltezéséhez az éremleletek is értékes adalékokkal szolgálhatnak. Az alábbiakban a biztosan keltezhető verdejegyek és a kincsleletek felhasználásával kísérlem meg a CNH II. 118. típus változatainak korrendjét összeállítani.

A korrend megállapítása szempontjából három kincslelet szolgáltat értékes adatokat: a gerencséri, a Regensburg I. és a Regensburg III. számú kincslelet. Mindhárom lelet záródását biztosan 1390 előttre tehetjük, s mindhárom azonos abban a tekintetben is, hogy záróveretük Zsigmond király CNH II. 118. típusú aranyforintjából a D1-6 számú változat (Gerencsér és a Regensburg III. esetében a változat „testvére” is jelen volt: a D1-7). A leletek alapján úgy tűnik, hogy Zsigmond első aranyforintveretei a kutatás által kassainak tartott példányok, amelyeket ezek szerint 1389 elé kell kelteznünk. Ez a liliomos verdejegy azonban további kérdést is felvet, hiszen Mária királyné CNH II. 111. típusú aranyforintjairól is ismerjük ezeket a jegyeket (C2-2, C2-3)! Nyilvánvaló, hogy azonos verében és időben egymástól nem túl távol készültek Mária utolsó és Zsigmond első aranyforintjai. Egy másik kincslelet alapján viszont kizárható, hogy egy időben, egyszerre készültek volna: a gyulaféhvári lelet ugyanis Mária aranyforintjaival zárult, és éppen ezekkel a liliomos verdejegyűekkel; elrejtését tehát legkésőbb 1387-re tehetjük. Mivel Zsigmond veretei hiányoznak a gyulaféhvári leletből, a két uralkodó veretei között nem egyidejűség, hanem előidejűség állapítható meg. Zsigmond király ezen kassai vereteit tehát 1387-1389-re keltezhetjük.²⁵

Lelettel sajnos nem keltezhető, a verdejegy alapján azonban mégis körülbelül meghatározható a verési ideje a D1-1 változatnak is. Említettem már, hogy verdejegye (– G”) közeli rokonságban áll Mária királynő egyes aranyforintjainak verdejegyével (G – M: C1-3, C2-1), másrészt Zsigmond későbbi aranyforintjain ez a jegy már nem fordul elő.²⁶ Mária királynő említett vereteit Kratzer János körmöcbányai kamaraispánságával (1385 körül) hozzák összefüggésbe. A „G” verdejegy esetünkben így körmöcbányai (pontosabban a Kratzer családra jellemző) jegynek tekinthetjük, és 1387-1390 közé keltezhetjük, mivel 1390-91-ben már egy bizonyos Henrik a körmöcbányai kamaraispán.

Viszonylag pontosan keltezhető a Bernardi Ferenc mesterjegyével (FB monogram) ellátott két változat (D1-2, D1-3). Mivel tudjuk, hogy Bernardi két évben volt (biztosan) országos főkamaraispán,

24. Időközben az Osztrák – Magyar Akció Alapítvány ösztöndíjának köszönhetően módomban nyílt a bécsi Kunsthistorisches Museum éremtárában található Zsigmond aranyforintokat is tanulmányozni. Összesen 23 darab CNH II. 118. típusú aranyforintot mérhettem meg, átlagsúlyuk: 3,50 gramm. Átmérőjük szintén 20-21 milliméter. Ezúton szeretném megköszönni Dr. Michael ALRAM akadémikusnak, a Münzkabinet igazgatóhelyettesének készséges segítségét!

25. A gerencséri lelet: NK 12 (1913). 113-114, Regensburg I.: MBNG 31 (1913). 169, Regensburg III.: STUMPF 1997, a regensburgi aranyforint-leletek keltezése: GYÖNGYÖSSY, Márton, Ein spätmittelalterlicher Goldguldenfund aus Regensburg. Randbemerkungen zu einem Ausstellungskatalog. MÖNG 40 (2000). 96-102, a gyulaféhvári aranypénzlelet: NK 7 (1908). 170. MÁLYUSZ Elemér az írott források alapján úgy vélte, hogy Zsigmond aranyforintjai csak 1392-ben jutottak el Németországba („új magyar forint”), és ez az aranyforint az 1392. december 7-én szolgálataiért megjutalmazott Bernardi Ferencnek, a pénzverőkamarák ispánjának műve lett volna (MÁLYUSZ 1986. 10.). A Regensburg I. és a III. számú kincsleletek összetétele alapján nyilvánvaló, hogy Zsigmond aranyforintjai már legkésőbb 1388-ban eljutottak Regensburgba, és ezek az első veretek nem Bernardi Ferenc országos főkamaraispán mesterjegyét viselik!

26. „G” betűt tartalmazó verdejegyek ismeretesek Zsigmond későbbi aranyforintjairól: D2-24 (h – G), valamint G – K (KŐSZEGI Tivadar: Zsigmond király ismeretlen verdejegyű aranyforintja. NK 94-95 (1995-1996). 126.)

1392, illetve 1396 jöhet elsősorban számításba. Sajnos annak meghatározása csak éremlelet alapján lenne lehetséges, hogy melyiket mely évben verték...

Meglehetősen nehéz a D1-4 (★ – ★) és D1-5 (– ★) változatok keltezése és verdéhez kapcsolása. Mindkettő kollektív jegynek tűnik, a korábbi uralkodók aranyforintjain nem fordulnak elő Egyikük (★ – ★) viszont ismét feltűnik a XV. század elején (D2-2). Ennek alapján a fenti két változat az 1390-es évek végére, illetve az 1400-as évek első két évére keltezhető. Feltételesen bár, de ehhez a csoporthoz csatlakozik a D1-9 változat (n –) is.

Csak hipotetikusan köthetjük a D1-8-as változatot a budai verdéhez, és Pádúai Bertalan személyéhez. Ennek alapján talán 1390-ben verték.

A D1-10 és D1-11 változatok is biztosan keltezhetőek. A jegyek (I – V, V – I) alapján Venturi Jakab vereteiről van szó. Venturit 1395-ben említik a pénzverőkamarák ispánjaként, nem tévedünk nagyot, ha országos főkamaraispáni működését 1393-1395-re tesszük, mivel 1392-ben Bernardi Ferenc, 1395 őszen pedig már Nürnbergi Márk töltötte be ezt a tiszteket. A két változatot tehát 1393-1395-re keltezhetjük.

A D1-12 változat verdejegye (m – A) alapján Nürnbergi Márk verete, aki 1399-ben a budai aranypénzverő ispánja volt. Ennek alapján ezt a változatot 1399-1401-re keltezhetjük, mivel ugyanez a verdejegy a CNH II. 119A aranyforintról is ismeretes (D2-1).

Pénzforgalom és éremleletek

Zsigmond király aranypénzeinek forgalmát vizsgálva²⁷ a kincsleletek komoly változást jeleznek. Zsigmond király aranypénze összesen 106 külföldi leletben fordult elő összesen 694+x példányban. Ez mindenképpen nagyságrendi változást jelez a korábbi aranyforintok mennyiségéhez képest. Magyarországról tíz Zsigmond korában elrejtett aranyleletet ismerünk, V. László uralmáig még további ötöt, amelyekben Zsigmond aranya is előfordult. Zsigmond idejére gyarapodott a verdék száma: a budai főpénzverde, a kassai és a körmöcbányai verde mellett megkezdte az aranyforint-kibocsátást Nagybánya és Offenbánya, majd Nagyszeben is.

Úgy tűnik, hogy a magyar aranyforint kedvelt fizetőeszköz lett határainkon kívül, korabeli említései alapján szigetszerű elterjedése rajzolódik ki. Bár a leletekből egyértelmű a magyar aranyforint elterjedtsége, Ausztriából igen kevés korabeli érdemi említés ismeretes (ezzel ellentétben 21 leletben 221 Zsigmond-aranyforint), hasonló a helyzet Csehországban (36 leletben fordult elő Zsigmond-aranyforint, összesen 122 darab) és Morvaországban (29 leletben fordult elő, összesen 251 darab) is.²⁸ A délnémet területeken, elsősorban Bajorországban egészen más kép rajzolódik ki. Bár csak hét éremleletből ismerünk 28+x példányt Zsigmond aranyforintjaiból, e csekély számmal ellentétben viszont az írott forrásokban bőségesen találhatunk adatokat a magyar aranyforint XIV. század végi forgalmára. Az oklevelekben (végrendeletekben, házassági hozományként stb.) említett összegek teaurálás eredményeinek tűnnek; nyilvánvaló, hogy elegendő magyar aranyforint állt rendelkezésre. Már Mályusz

27. Legutóbb GEDAI István vizsgálta Zsigmond aranypénzeinek forgalmát az éremleletek alapján: GEDAI István: Adatok a 14 – 15. századi magyar aranypénzek forgalmához. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv*. Szerk. TUSOR Péter. Budapest 1998. 107-108. A számítások alapjául szolgáló cikkben (HUSZÁR 1970-1972. 71-88.) azonban némelyik lelet többször is szerepel: például a Seelowitz-i (Clovicé) és a Serbitz-i (Srbice) lelet is. Ez azonban nem változtat a GEDAI által megállapított tendencián.

28. Leletadatok és írott források: MÁLYUSZ 1986. 2; Ausztria: MÁLYUSZ 1985. 29-30; PROBSZT, Günther: Die Rolle des ungarischen Goldguldens in der österreichischen Wirtschaft des Mittelalters. *Süüdost-Forschungen* 22 (1963). 234-258; HUSZÁR 1970-1972. 81-82; Csehország és Morvaország: MÁLYUSZ 1985. 30-31; HUSZÁR 1970-1972. 77, 84-87.

Elemér is felfigyelt arra, hogy míg a Rajna-vidéken az írott források a magyar aranyforint mellett rajnait is említnek, Bajorországban kizárólagosan csak magyart. Az említések alapján megállapítható, hogy a pénzforgalomban forgó pénzekről van szó. A XIV. század végén és a XV. század elején a Bajorország ló- és szarvasmarha-szükségletét a magyarországi felesleggel elégítette ki, így a Wittelsbach hercegek jelentős mennyiségű magyar aranyforinthez juthattak a vámok révén. A rosszabb minőségű rajnai forint viszont fokozatosan kiszorította a magyar aranyforintot a forgalomból, ezért a későbbi időszakból már csak nagyon csekély számban találunk magyar aranyforintokat a németországi éremleletekben.²⁹

Itáliából hat olyan éremleletet ismerünk, amelyben Zsigmond aranyforintja is előfordult (összesen 33+x darab), sajnos, csak az egyik esetében állapítható meg a típus is pontosan: a vigevano leletben egyaránt előfordult a CNH II. 118. és a 119. Ezek a leletek a korabeli magyar – olasz gazdasági kapcsolatok intenzitását jelzik: gondoljunk csak a korabeli politikai kapcsolatokon kívül az olasz tőkések magyarországi vállalkozásaira, sőt a magyar pénzverésben játszott – már említett – szerepükre is! Nem véletlen, hogy Itália-szerre ismerték a magyar aranyforintokat, sőt külön névvel különböztették meg őket („Ongaro”).³⁰

Az írott források tanúsága szerint Lengyelországban is jelentős lehetett a magyar aranyforintok forgalma; s bár elsősorban a XV. században volt különösen is jelentős, Zsigmond veretei három leletben szintén viszonylag csekély, 36+x példányban képviseltetik magukat. Sajnos, egyik esetben sem lehet a típusokat közelebbről meghatározni. Zsigmond idejét megelezően, már 1368-ban előírták a magyar kereskedőknek, hogy a lengyel sóért arannyal fizessenek!³¹

Franciaországból csak két leletet ismerünk, amely tartalmazott Zsigmond-aranyat is (1+x példány); a típus egyik esetben sem állapítható meg pontosan. Huszár Lajos a franciaországi leletekből származó magyar aranyforintok kapcsán feltételezte, hogy ezek a veretek nem közvetlenül, hanem Németalföldön keresztül juthattak francia területre. Mindenesetre a Zsigmond-korban nem tűnnek a leletek fényében túl intenzívnek a magyar – francia gazdasági kapcsolatok.³²

A két dél-európai (romániai) lelet, amelyben voltak Zsigmond-aranyforintok (2+x példány) szintén jelentéktelen aranykiáramlásról tanúskodik: a magyar külkereskedelem aktivitása ebben az irányban inkább az áruszállításban nyilvánult meg.³³

Zsigmond király uralma idején tehát a magyar aranyforint tovább folytatta „diadalútját”. Az aranyforintok esetleges metrológiai és nyilvánvaló tipológiai változtatásán túlmenően Zsigmond uralmának első éveiben a gazdaságtörténet szempontjából is igen jelentős változások mentek végbe: az itáliai tőkések helyét a pénzügyigazgatásban hosszú időre a délnémet tőkések vették át, s ezzel döntő befolyást szereztek az ország gazdaságpolitikájára. Működésük során – a XV. század első évtizedeiben – alakul majd ki vereteiken a későközépkori magyar verdejegy – mesterjegy rendszer. Zsigmond aranypénz-verésének első korszakát tehát a hagyományok folytatásával és az újítások bevezetésével egyaránt jellemezhetjük.

29. Leletek: HUSZÁR 1970-1972. 83; STUMPF 1997. A Regensburg II. számú lelet publikálatlan. Az írott források elemzése: MÁLYUSZ 1985. 27-29; MÁLYUSZ 1986. 27-28.

30. Leletadatok: HUSZÁR 1970-1972. 81, a vigevano leletről: ARSLAN, Ermanno A.: *Il tesoretto di Vigevano. Monete auree tra Gotico e Rinascimento*. Milano 1975; és GEDAI István: Újabb leletadatok a magyar arany európai forgalmához. NK 86-87 (1987-1988). 167. A pénzforgalom elemzése: HUSZÁR 1970-1972. 74-75. A közelmúltban egy Esztergomban rendezett pénztörténeti konferencián igen érdekes előadást tartott a magyar aranyforint itáliai írott forrásokban történt korabeli említéseiről Ernest OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU. Bízom benne, hogy az előadás nyomtatásban is mielőbb megjelenik.

31. HUSZÁR 1970-1972. 77-78.

32. HUSZÁR 1970-1972. 78.

33. HUSZÁR 1970-1972. 79.

Lelőhely	D 1-1	D 1-2	D 1-3	D 1-4	D 1-5	D 1-6	D 1-7	D 1-8	D 1-9	D 1-10	D 1-11	D 1-12	össz.	záródás	MNM ÉT	Leletközlés
Budapest (Tárnok utca)	1									1			2	1437		közöletlen
Gerencsér						1	1						2	1388		NK 12 (1913) 113-114.
Kecel						1							1	?	28/1936	közöletlen
Kiskunfélegyháza	2	2		3		6				6		2	21	1450-es évek		NK 8 (1909) 50-52.
Mezőszopor	1												1	1440-es évek	285B/1916	közöletlen
Nagysolymár						1							1	1539		ZOZULÁ-KOVÁ 1994.
Pozsony			2			7		1				1	11	1457	385/1905	közöletlen
Regensburg I.						5							5	1388		MBNG 31 (1913) 169.
Regensburg II.												1	1	1445		közöletlen
Regensburg III.						3	2						5	1388		STUMPF 1997.
Schrems						1							1	1455		MFB 4 (1940-1945) 96-98.
Senftenberg	3	2				3		1		1	1		11	1450-es évek	11/1922	MÖNG 1924 273.
Szabadszállás						2				1			3	1426		NK 44-45 (1945-1946) 27-37.
Vigevano	1		1			2							4	1511		ARSLAN 1975.
Wien				1						1			2	1457		MÖNG 7 (1951) 74-77.

RÖVIDÍTÉSEK

Bud. Rég.	<i>Budapest Régiségei</i>
CNH	RÉTHY László, <i>Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I-II.</i> Budapest 1899-1907.
Df	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
MBNG	<i>Mitteilungen der bayerischen Numismatischen Gesellschaft</i>
MNM ÉT	Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár
MÖNG	<i>Mitteilungen der österreichischen Numismatischen Gesellschaft</i>
NK	<i>Numizmatikai Közlöny</i>
NZ	<i>Numismatische Zeitschrift</i>
ZSO I	<i>Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387-1399).</i> Összeállította: MÁLYUSZ Elemér. Budapest 1951. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1.)

- ZSO II/1 *Zsigmondkori Oklevéltár II. (1400-1410). Első rész (1400-1406). Összeállította: MÁLYUSZ Elemér. Budapest 1956. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 3.)*
- ZSO III *Zsigmondkori Oklevéltár III. (1411-1412). MÁLYUSZ Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA Iván. Budapest 1993. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 22.)*
- HORVÁTH-HUSZÁR HORVÁTH Tibor Antal – HUSZÁR Lajos: *Kamaragrófok a középkorban. NK 54-55 (1955-1956). 21-33.*
- HUSZÁR 1958 HUSZÁR Lajos: *A budai pénzverés története a középkorban. Budapest 1958. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XX).*
- HUSZÁR 1970-1972 HUSZÁR, Lajos: *Der ungarische Goldgulden im mittelalterlichen Münzverkehr. Hamburger Beiträge zur Numismatik 24-26 (1970-1972). 71-88.*
- KUBINYI 1978 KUBINYI András: *A középkori körmöcbányai pénzverés és történelmi jelentősége. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Budapest 1978. 9-32.*
- MÁLYUSZ 1985 MÁLYUSZ, Elemér: *Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Etudes historiques hongroises II. Budapest 1985. 21-35.*
- MÁLYUSZ 1986 MÁLYUSZ Elemér: *Bajorországi állatkivitelünk a XIV-XV. században. Agrártörténeti Szemle 28 (1986). 1-33.*
- PAULINYI 1937 PAULINYI Oszkár: *A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Budapest 1937. 488-503.*
- PAULINYI 1972 PAULINYI Oszkár: *Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000-1526). (Gazdag föld – szegény ország). Századok 106 (1972). 561-608.*
- POHL 1967-1968 POHL Artúr: *Zsigmond király pénzverése (1387-1437). NK 66-67 (1967-1968). 43-56.*
- SCHALK 1880 SCHALK, Karl: *Der Münzfuss der Wiener Pfennige in den Jahren 1424 bis 1480. NZ 12 (1880). 186-282.*
- STROMER 1970 von STROMER, Wolfgang: *Oberdeutsche Hochfinanz 1350-1450. Wiesbaden 1970.*
- STROMER 1975 von STROMER, Wolfgang: *Die ausländischen Kammergrafen der Stephanskronen – unter den Königen aus den Häusern Anjou, Luxemburg und Habsburg – Exponenten des Großkapitals. Hamburger Beiträge zur Numismatik 27-29 (1973-1975). 85-106.*
- STUMPF 1997 STUMPF, Gerd (hrsg): *Der Goldschatz vom Neupfarrplatz. Ein spätmittelalterlicher Münzfund in Regensburg. Gerd STUMPF, Silvia CODREANU-WINDAUER és Heinrich WANDERWITZ cikkek. Regensburg 1997.*
- ZOZULÁKOVÁ 1994 ZOZULÁKOVÁ, Katarína: *Nález dukátov vo Vel'kom Folkmáre. Slovenská numizmatika 13 (1994). 188-201.*

Szemponatok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez

Ritoók Ágnes

A temetőelemzések egyik legfontosabb célkitűzése – minden korszakban – a temető használati idejének meghatározása. A vizsgálatok tárgyát képezhetik továbbá a temetőbe temetkező közösség túlvilággal kapcsolatos elképzelései, társadalmi tagozódása, külső és belső kapcsolatrendszerei. Szerencsés kutatási körülmények lehetővé tehetik az élő és a halott közösség egymáshoz való viszonyának topográfiai megközelítését is.

A megelőző korszakokhoz viszonyítva a templom körüli temetők (és tőlük el nem választhatóan a templomon belüli temetkezések) elemzési lehetőségei egyes vonatkozásokban korlátozottabbak (leltszegénység és bolygatottság). Más kérdések vizsgálata azonban mind a felmerülő szempontokat, mind az érintett tudományágakat tekintve valóban „komplex” kutatásokat igényel.¹

A középkori templom körüli (és a templom épületén belüli) temetkezések feltárásának és elemzésének fontosságát a magyar régészettudomány már a XIX-XX. század fordulóján felismerte (Pósta Béla). A XX. század középső harmada jelentette a témakör kutatásának legintenzívebb időszakát (Bálint Alajos, Gerevich László, Széll Márta, Méri István, Bóna István). Az eredményeket a nemzetközi szakirodalom is átvette és hasznosította.² Magyarországon kívül csak a cseh, de leginkább a szlovák régészek mutattak fokozott érdeklődést a templom körüli temetők iránt, egyébként a téma kutatása Európa szerte szinte napjainkig indokolatlannak látszott.³ Úgy tűnt, hogy az írott források (a korabeli ábrázolásokkal és sírkövekkel kiegészítve) a felvethető kérdések mindegyikére elégséges választ adnak. A kutatási kedvet nem serkenthette sem látványos leletek, sem az egykori hitvilágra vonatkozó ismeretek gazdagodásának reménye, hiszen a másvilággal kapcsolatos, népcsoportonként különböző elképzeléseket a keresztény tanítás elfogadása egész Európában egységesítette. Az így rögzült túlvilághitben csupán e dogmák gazdagodása (így a purgatóriumra vonatkozó tanok 12. századi rögzülése⁴) jelentett/jelenthetett változást.⁵

A koraközépkori Európában a Kr.u. IV. század táján kialakuló „*ad sanctos*” temetkezési gyakorlat régióként eltérő időben, fokozatosan, az egyházi szervezet kiépülésével, s természetesen a templo-

1. Az összetettséget legszemléletesebben R. MORRISON grafikonja ábrázolja: O'BRIAN – ROBERTS 1996. 172.

2. FINGERLIN, Ilse: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München 1971. számos helyen; FELGENHAUER-SCHMIEDT 1993. 12.

3. RODWELL 1989. 146; O'BRIAN – ROBERTS 1996. 161; DANIELL 1998. 116.

4. *Lexikon des Mittelalters* IV/2. München – Zürich 1987 → Fegfeuer. További irodalommal.

5. DANIELL 1998. 146, 181.

6. *A History of Private Life. From Pagan Rome to Byzantium*. Gen. Ed. Philippe ARIÈS, Georges DUBY. Ed. Paul VEYNE 1994. 283; HASSENPFLUG 1999. 229.

mok építésétől nem függetlenül terjedt el.⁷ A legkorábbi rendelkezések, melyek előírják a templomban/köré való temetkezést, a Karoling korban születtek.⁸ Határpontnak szokás tekinteni Nagy Károly 786. ill. 810/813. évi kapitulárait, melyek kötelezővé tették a pogány temetők felhagyását és a templom körüli temetkezést⁹ – ezek azonban csak a szászokra és a szász területekre vonatkoztak¹⁰. A 895-ben tartott triburi zsinat foglalkozott először részletesebben a temetkezések kérdéskörével: 25. kánonjának kivonata szerint „Ha lehetséges, a halottakat a templom mellé temessék”.¹¹ A temetkezőhely kiválasztásának szabadságát még 1200 körül sem korlátozták.¹² Ez a – különböző megszorítások miatt tulajdonképpen részleges¹³ – szabadság azonban már a keresztény ember szabadsága volt, aki az illetékes plébániát kielégítve, más egyház temetőjét is választhatta végső nyughelyéül.¹⁴

A templomok körül létrejött temető körülkerítésének szándéka közel egyidős magával a temetővel.¹⁵ Kezdetben (s gyakorta később is) gyakorlati szempontokkal, azaz az állatok garázdálkodásának megakadályozásával indokolták.¹⁶ Az így körülkerített terület azonban elhelyezkedéséből következően új, többes tartalommal töltődött meg: megáldott földje éppúgy, mint az épület, melyhez kapcsolódott, nem evilági hatalmak védelmére bízott asyllum, menedékhely lett.¹⁷

Az írott források alapján a templom körüli temető kialakulásának folyamata Európa keresztény területein a X. századra teljedett ki: a templom körüli térséget külön is felszentelték, s a továbbiakban ide csak keresztények temetkezhetek.¹⁸ A szent területet övező kerítés (sánc/árok/fal) a továbbiakban valós, mindenki számára érzékelhető formában jelölte ki a világi és egyházi hatalom illetékességének határait.¹⁹

Az a követelményrendszer, amely a keresztény temetőket egészen a kora újkorig jellemezte, tehát éppen a honfoglalás korára körvonalazódott.

A templom körüli temetkezés magyarországi meghonosodása kapcsán a szabolcsi, a tarcali és az esztergomi zsinat határozataira szokás hivatkozni. A szabolcsi zsinat (1092) vonatkozó cikkelye általánosan kötelező érvénnyel, büntetés terhe alatt írta elő, hogy a halottakat az egyház mellé kell temetni (25.). A tarcali zsinat (1100. körül) szankciók nélküli rendelkezése enyhébb és árnyaltabb: „A keresztények temetői a templomok körüli térségben legyenek” (73.). Az esztergomi zsinaton (1104–1112/13²⁰) már megjelölték azokat a vétkeket, melyeknek büntetésekként az elkövetőt nem hantolhatták el ezekben a temetőkben (9–10.).

7. HASSENPLUG 1999. 63. A szerző több alkalommal is felhívja a figyelmet arra, hogy e folyamat részletei (az „előképek”) igen kevésbé, inkább csak általánosságokban ismertek, kutatásuk a jövő feladata.

8. HASSENPLUG 1999. 61.

9. FEHRING 1979. 559; FEHRING 1987. 78.

10. HASSENPLUG 1999. 61. Hangsúlyozza, hogy ebben az esetben különleges jogi aktusról van szó.

11. HASSENPLUG 1999. 62.

12. HASSENPLUG 1999. 63. és 317. jegyzet.

13. A templomon belüli temetkezés tiltása, ill. korlátozása; a házastársak együvé temetkezési kötelezettsége: SZUROMI 2002. 103–105.

14. SZUROMI 2002. 80.

15. A nem templom körüli temető körülkerítésére vonatkozó adattal a nyugat-európai szakirodalomban nem találkoztam, de ez talán csak a szerző tájékozatlanságára utal. Magyarországon több köznépi temetőt övező árkot is feltártak: SZABÓ János Győző: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásításokról. *ArchÉrt* 97 (1970). 264–271.

16. RODWELL 1989. 152; DANIELL 1998. 111 a XIII. századi statutumokat idézve részletezi az állatok kártevéseit is.

17. Hincmar, reimsi érsek (840–882) megkövetelte a temető körülkerítését, hogy azokat menedékként is lehessen használni. Idézi: HASSENPLUG 1999. 69.

18. TREFFORT, Cécile: Du cimetier christianorum au cimetière paroissiale. Évolution des espaces funéraires en Gaule du VIe au Xe siècle. In: *Cimetière* 61.

19. A cintermek egyéb, „nem rendeltetésszerű” használatára a középkorban: DANIELL 1998. 112–114; RODWELL 1989. 148.

20. *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Budapest 1994. → Kálmán. További irodalommal.

Mennyiben jelölnek korszakhatárt a hivatkozott határozatok? Az 1092. évi rendelkezés a templom körüli temetkezés kezdeteit jelentené? A szabolcsi és az esztergomi zsinat között közel két évtized telt el. Elegendő volt e rövid idő arra, hogy egy addig idegen gyakorlat széles körben elfogadottá váljon, sőt az abból való kirekesztés a megszügyenyítés eszköze legyen?

Nem szorul különösebb magyarázatra az a tény, hogy a térítők kezdetben a társadalom vezető rétege körében munkálkodtak, s a keresztény tanítások elfogadása felülről lefelé történt. A tarcali cikkely fogalmazása a régészeti leletekkel összhangban arra enged következtetni, hogy az ún. soros/köznépi temetőbe keresztények is temetkeztek. A templomok építésének üteme sem volt egyenletes. A központokon kívül egyelőre nem tudjuk megjelölni a – nyilvánvalóan feljebbvalóik támogatásával és biztatására – „serényebb” közösségeket, körülhatárolni a „szorgalmasabb” régiókat. Mindenesetre úgy tűnik, hogy 1092. egy folyamatnak nem kezdetét, hanem közelgő kiteljesedését, az esztergomi zsinat pedig – szórványos kivételektől eltekintve – annak végpontját jelentette. Azaz, az egyházak száma elérte azt a sűrűséget, hogy minden országlakost kötelezni lehessen a körükbe való temetkezésre.

A templomok (temetők) körülkerítésére vonatkozó első hazai írott adat 1313-ból ismert.²¹

A kereszténység terjedésének folyamata tehát részleteiben csupán az általános rendelkezések, de többnyire még az adott egyházra vonatkozó okleveles anyag²² alapján sem követhető nyomon. A már keresztény lakosság temetkezési gyakorlatának középkori változásai, esetleges regionális eltérései éppen nem érdektelen, ám szinte kutatatlan kérdéskört jelentenek. Holott csak így lehetne összegyűjteni a néprajzi szakirodalomban a kora újkortól adatolt temetkezési szokások lehetséges középkori előzményeit is.

A további kutatás alapja a feltárt temetők részletes elemzése, túllépve az elsősorban csak a leletekre és a temetkezési szokások néhány elemének vizsgálatára korlátozódó gyakorlaton. A következőkben a temetők feltárása során felvett/felveendő adatokat és a bennük rejlő lehetőségeket vázolom, először az egyes temetkezéseket majd a temető szerkezetét tekintve.

I. Egyes temetkezések

I. 1. A mélység

Általában a sírhoz tartozó adatsor első eleme. Gyakran csupán egyetlen adat, a *viszonylagos*, azaz a jelenkori felszíntől (általában a szelvény szélétől) számított mélység megjelölése. Ez ugyan bizonyos támpontot nyújthat a temető területének eróziójára vagy feltöltődésére a felhagyás óta eltelt időszak során, de az így nyert adatok összevetése számos hibás következtetés forrása is lehet: így pl. egyenletes felszínű terepen egymástól távol nyitott szelvényekben mért mélységadatok nem a temetkezések középkori, hanem mai szintviszonyait tükrözik. További problémát jelenthet az új és régi relatív mélységadatok összekapcsolása, átfogó elemzése, ha a feltárás abbamarad, és folytatására csak évekkel később kerül sor, hiszen az idő múlásával a felszín is változik.

Az *abszolút*, tengerszinthez mért mélységadatok több szempontból is elemezhetők: Összehasonlítható a sírok mélysége a templom alapozásainak, esetleg megmaradt padlószintjeinek mélységével, és alkalmasak lehetnek a felszín alakulásának rekonstrukciójára a temető használatának idején. Ezek az adatok nemcsak az adott népeesség esetlegesen korszakonként vagy kisebb közösségenként eltérő

21. MAGYAR Károly: Középkori templomkerítőfalak és templomerődítések Magyarországon. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészeti Tanszék 1982. 66.

22. Az okleveles említés gyakran csak jóval későbbi időből marad fenn — ha fennmarad —, mint a templom építése. A temetkezési jog felől tekintve az egyház középkori jogállásának meghatározásában és az ebben bekövetkezett változásokban sem nélkülözhető a temetők feltárása.

„sírásó gyakorlatának” metrikus kifejezését teszik lehetővé, hanem időrendi támpontul is szolgálhatnak.

A sírok mélységadatai önmagukban azonban elégtelenek a temető stratigráfiai mátrixának megrajzolásához. Nemritkán több évszázad is elválaszthat egymástól azonos mélységben fekvő sírokat. Angolszász példáit ismerem annak a szokásnak, hogy a templom körüli temetők területét bizonyos időközönként elegyengették, s így valóságos sírrétegeket lehetett dokumentálni.²³ Magyarországon az irodalmi adatok alapján három temetőben, Alsórajkon,²⁴ Perkátán²⁵ és Veszprémfajszon²⁶ bizonyítható egyfajta tereprendezés. Közülük egyedül Alsórajk esetében feltételezhető, hogy a temető bizonyos térségei „megteltek”: az ott kiásott Árpád-kori sírok maradványait egy, nyilván erre a célra mélyített árokban földelték el. Az „osszáríum” fölé újabb halottakat temettek. Perkátán a tatárjárás során elpusztult falu temetőjébe új közösség (kunok) kezdett temetkezni, Veszprémfajszon pedig az Árpád-kor végén, a kerítőfal építéséhez kapcsolódóan a cinterem belső rendje is megváltozhatott. A sírok időrendje és a temető használati ideje azonban a hasonló tereprendeризést nélkülöző temetőkben is megállapítható, figyelembe véve a szuperpozíciókat, az egymást metsző temetkezéseket, a leleteket és – ha lehetséges – kapcsolatukat az épület különböző periódusaihoz.²⁷

I. 2. A sírgödör

Nagyságának, formájának és kialakításának megfigyelése többnyire kedvező talajviszonyok esetében lehetséges, de gyakran bolygatott vázak másodlagos helyzetű csontjai „rajzolják körül”. „Köznépi” temetőkben kisebb közösségenként eltérő szokások érhetők tetten.²⁸ Ez a tény amellet szól, hogy az „esetlegességgel” szemben a hagyományoknak nagyobb szerepe volt. Templom körüli temetőkben hasonló elemzés (kísérlet) egyelőre nem történt, bár eltérő gödörformák itt is nagy számban fordulnak elő.

Többször vizsgálták az ún. „téglás temetkezések” társadalmi „rangjelző” szerepét, típusait és időrendjét,²⁹ értelmezésük ennek ellenére bizonytalan. Nyilvánvalóan együtt elemzendők azokkal a sírokkal, amelyekben hasonló elrendezésben köveket találtak. Részletes vizsgálatuk és összehasonlításuk előfeltétele az egyes típusok pontos meghatározása és elkülönítése (pl. falazott sírok, kötőanyag nélküli sírépítmények, koporsó mellé helyezett kövek/köSOR, kő/kövek a koponya körül vagy alatta, „kőpakolás”). Egyes típusok előképe talán a monostortemplomok déli oldalán gyakorta feltárt épített sírokban kereshető.³⁰ A kővel/téglával teljesen/részlegesen körberakott, sőt lefedett sírgödör azonban

23. RODWELL 1989. 146 és 65. ábra; DANIELL 1998. 146.

24. SZÓKE Béla Miklós: Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb. *Antaeus* 23 (1996). 267.

25. HATHÁZI Gábor: A perkátai kun szállástemető (Előzetes beszámoló az 1986-88. évi feltárásokról). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984-1985/2. 656.

26. RITÓÓK Ágnes: Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984). 98.

27. Ebből a szempontból legutóbb példaértékű feldolgozás: HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony*. Székesfehérvár 1996. 31-32.

28. „Köznépi” temetők pl.: Hódmezővásárhely-Nagysziget: „a X. századi sírok elég tágasak voltak, de ugyanott a XI. században már olyan szűk gödröket ástak, amelyekbe alig fért bele a halott”. RÉVÉSZ László – M. NEPPER Ibolya: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: „Őseinket felhozzád ...” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum 1996. 38. RÉVÉSZ László szíves szóbeli közlése, hogy a két csoport embertanilag is különbözött egymástól. Szegvár-Oromdűlő: a X-XI. század fordulóján padmalyos sírok „jelentek meg” a X. század közepe táján nyitott temetőben. A bennük fekvő vázak antropológiai jegyei szintén eltértek a korábbi temetkezésektől. BENDE – LÓRINCZY 1997. 224, 238.

29. Legutóbb KOVÁCS László: *Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon*. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 34. Szolnok 1998.

30. RITÓÓK 1997. 169-170.

nem Kárpát–medencei jellegzetesség. Az európai kutatás e sírformákat gyakran a társadalmi megbecsülés jeleként értékeli, a kőpakolás esetében azonban felmerült az alázat, esetleg büntetés lehetősége is. Megnyugtató magyarázatot erre a gyakorlatra az európai kutatás sem talált, időrendjük azonban nagyjából a magyarországi adatoknak felel meg.³¹ Hasonlóan megoldatlan a szintén európai elterjedtségű³² „faszenes temetkezések” kérdése is. Bár a magyar kutatás eddig a hiedelemvilágban kereste e szokás eredőit, a faszén vagy hamu sírba kerülésének egyaránt lehetnek liturgikus összefüggései (hamura fektetés, az arc behamvazása a ravatalon)³³ és gyakorlati indokai³⁴ is.

A koporsó vagy a testet borító, ill. az alá fektetett szerves anyag maradványai középkori temetkezéseknél csak ritkán észlelhetők. Koporsó használatát egyéb bizonyítékok hiányában általában akkor szokás feltételezni, ha a sírban vas szöveget vagy kapcsot is találtak. (Bár éppen ezekben az esetekben gyakran felmerül a hegyes vas tárgy rontáselhárító szerepe is.) Többnyire azonban maga a sírgödör és a váz állapota utal arra, hogy a halottat gondosan bocsátották utolsó útjára: A bontás során a vázhoz közeledve a gödrön belül megjelenik a koporsó – gyakran csupán árnyalatnyival sötétebb – feltja.³⁵ A vázat tekintve különösen a mellkas bolygatott helyzetűnek tűnő csontjai utalnak a koporsó korhadása előtt lezajlott bomlási folyamatokra.

I.3. A gödör és a váz tájolása

Az elemzés során – ha bemérhető – elsősorban a gödör tájolása a mérvadó, hiszen a sír helye az utódok által meghatározott rendszerhez alkalmazkodott, a kutatás egyik célja pedig éppen e rendszer rekonstrukciója.

Egy keresztény temetőben elvárható, hogy a halottakat nyugat–keleti irányban fektessék, hiszen középkori közfelfogás szerint az utolsó ítélet napján Krisztus a keleti égbolton jelenik majd meg, ezért a halottnak arccal kelet felé kell fordulnia.³⁶ A pontos nyugat–keleti iránytól való eltérés azonban gyakori, ha a nem pontosan tájolt templomfalak irányához igazították a temetkezéseket. Néha előfordul, hogy a szentély ívét követően ássák meg a sírgödört, így a váz az észak–dél irányhoz közelít. Nincs azonban olyan temető, amelyben az összes vázat teljesen egységesen tájolták volna. Éppen ezért egy–egy sírcsoport, de különösen egymástól távolabb fekvő sírok feltűnően azonos irányítása – egyéb adatokkal is alátámasztva – időrendi támpont is lehet.

Megszégyenítő testhelyzetként szokás értékelni a fordított tájolást³⁷ (a zsgorítással és a hasra fektetéssel együtt) különösen, ha ezek a sírok a temető szélén fekszenek. De éppen a temető széli, eltérő tájolású temetkezések utalhatnak a temető nyom nélkül elpusztult kerítésére,³⁸ s így a temető topográfijára is.

31. DANIELL 1998. 160–161; CORDALLE, Michel: Typo-chronologie des sépultures du Bas-Empire à la fin du Moyen Âge dans le Sud-Est de la Gaule. In: *Cimetière* 294–295.

32. DANIELL 1998. 158–160.

33. ANGENENDT, Arnold: Die Liturgie und die Organisation des kirchlichen Lebens auf dem Lande. In: *Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo* (Spoleto) XXVIII (1982). 212.

34. Vö. 30. jegyzet

35. A gödör aljára, a koporsó mellé visszahányt föld színe és összetétele gyakran alig különbözik a bolygatatlan altalajtól, amennyiben a sírt abba ásták. Ha az árnyalatnyi eltérés észrevétlen marad, a sírgödör „padkás” jelzöt kaphat.

36. DANIELL 1998. 148.

37. DANIELL 1998. 149: St. Margaret in Combustoban feltárták az akasztottak temetőjét. A vázak vagy ellentett, vagy észak–déli tájolásúak voltak.

38. Nem templom körüli temetők esetében feltételezi: BENDE – LŐRINCZY 1997. 224.

I.4. A váz helyzete

A halottak többségét hanyatt, többnyire nyújtott vagy enyhén a medencére hajlított karokkal hantolták el. A késő középkorban nemcsak Magyarországon,³⁹ de Európa-szerte⁴⁰ nő azoknak a temetkezéseknek a száma, amelyekben az alkarokat a hasra vagy a mellkasra helyezték, a karokat összefonták vagy a kezeket összekulcsolták. E kartartás kora Árpád–kori értelmezése (összekapcsolása a bizánci térítéssel) még további, elsősorban alapos regionális kutatásokat igényel.⁴¹ Ezt támasztja alá és a kérdéskört különösen izgalmas megvilágításba helyezi a szegvári temetők példája. Régészetileg egyértelműen igazolható, hogy két, egymástól alig 1 km-re temetkező X. századi kis közösség eltérő gyakorlatot folytatott „kartartás szempontjából”. Kérdés, hogy ha a templomépítés időszakát ugyanott érik meg, közös egyházat emelve, közös temetőbe temetkezve – utódaik karját vajon hogyan fektették volna a ravatalon?

Bár néha a koponya jobbra vagy balra fordulásával kapcsolatban is felmerült a szándékosság kérdése, hamar racionális magyarázatra talált: oka lehet a föld lejtése és a váz korhadása. Az angolszász szakirodalomban „ear muff”-ként határozzák meg azokat a köveket, amelyek a koponya két oldalát támasztják azért, hogy az eredeti helyén maradván, megfelelő helyzetben várja a feltámadást.⁴²

I. 5. Sírleletek

A temetők régészeti elemzésének egyik alappilléret a sírokban talált tárgyak képezik: viseleti vagy „közvetett” viseleti darabok (vaskések, csiholók), fegyverek, használati tárgyak stb. Összefoglaló, leggyakrabban használt megnevezésük a „sírmelléklet”. E fogalom – a fenti felsorolásból következően – a tényleges helyzetet nem mindig tükrözi. De éppen ez, a „közgondolkodásban” a pogány túlvilághoz kapcsolódó meghatározás az alapja annak a gondolatmenetnek, mely szerint a kereszténység tiltotta mellékletek sírba helyezését, következésképp a keresztény temetőkben a csupasz váz mellett nincs lelet.⁴³

A „mellékletnélküliség” toposzának hirdetői (és elfogadói) azonban feledni látszanak egy szintén közismert tény: a középkori egyházi és világi hierarchia legmagasabb méltóságainak sírjába gyakorta behelyezték insigneiket vagy azok másolatát.⁴⁴ Keresztény voltukat mindazonáltal senki nem kérdőjelezi meg.

A népvándorlás–kori kutatás a mellékleteket két nagy csoportba sorolja: 1. a túlvilági élethez szükséges tárgyak, 2. a nem örökíthető, a személyhez szorosan kötődő tárgyak (rang és méltóságjelző fegyverek és ékszerek). Mindkét csoportra vonatkozó feltétel, hogy a tárgyak szándékosan kerüljenek a sírba. Nem tekinti „igazi” mellékletnek a halott ruházatának egyszerű és nélkülözhetetlen elemeit.⁴⁵

39. RITOÓK 1997. 171.

40. FEHRING 1987. 89; DANIELL 1998. 118.

41. RITOÓK 1997. 170. Regionális különbségekre és az értelmezés nehézségeire vö.: YOUNG 1977. 28-30.

42. RODWELL 1989. 164, 71. ábra; DANIELL 1998. 161.

43. A feltételezés a hazai régészettudományban a következő „eredményeket” hozta: 1. A X. század utolsó harmadában, vagy még ennél is később nyitott, s egyes esetekben akár XII. század közepéig használt köznépi temetőket „pogány” temetőkként határozták meg. 2. Törést jelentett/jelent magyarországi archeologia korszakbeosztásában: bár a „középkori” régészet – nyilvánvalóan „keresztény régészet” örökségként – a XI. századtól vizsgálja a kőépületeket, ugyanakkor az ezekkel egykorú köznépi temetők a népvándorláskor, s ezen belül is a honfoglalás- és kora Árpád-kor régészetét tárgyaló studiumok tárgyai. 3. A középkori egyházi épületek feltárása során rendre elmarad a kapcsolódó temető feltárása, mint értékelhető leletet nem eredményező értelmetlen többletfeladat. Analóg jelenségekre: FEHRING 1979. 549.

44. Hazai példák: Esztergom, Székesfehérvár, Kalocsa, Visegrád – és feltehetőleg – Feldebrő.

45. WERNER, Joachim: Bewaffnung und Waffenbeigabe in der Merowingerzeit. In: *Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo* (Spoleto) XV (1968). 96-97.

Az Utolsó ítélet-ábrázolásokon a klérus és az uralkodók – vagyis azok, akiknek hatalmát szakrális eredetűnek tartották – ruházatuk és méltóságjelvényeik teljes díszében tündökölnek. Az Istentől származó hatalom birtokosait talán a „jobb felismerhetőség” okán vélték hasznosnak, hogy hatalmuk valóságos jeleivel felékesítve jelenjenek meg a végítéletkor. E feltételezést támasztja alá Durandus francia püspök magyarázata: a klerikust azért temetik el insigniáival együtt, hogy jelezzék erényeit.⁴⁶ Ezek a tárgyak egyértelműen sírmellékletnek tekinthetők.

Ugyanezen ábrázolásokon a „köznép” azonban valóban meztelenül vagy csupán egy egyszerű halotti lepelbe burkolva jelenik meg Krisztus előtt.

Kérdés, hogy léteztek-e egyházi előírások a halott ruházatával kapcsolatban?

Szigorú tilalom alá esett a hamvasztás, hiszen ez megakadályozta volna a test feltámadását. Tiltották a halottkultusszal kapcsolatos pogány szertartásokat (halotti torokat), amelyeket még a templomok mellett is gyakoroltak. Magam egyetlen rendelkezést ismerek, ami kapcsolatba hozható a viseleti tárgyak sírba kerülésének tiltásával: A Pactus Alamannorum XVI. paragrafusának 1. és 2. pontja értékhatárt szabott a sírba tehető tárgyakra vonatkozóan.⁴⁷

A fentiekből következik az a régészeti adatokkal is igazolt megállapítás, hogy a kereszténység elfogadását/átvételét nem követi közvetlenül a „gazdag” temetkezések eltűnése, a templomok köré, sőt az épület belsejébe⁴⁸ ásott sírok esetében sem. A temetkezések fokozatosan szegényednek el, s ez a folyamat Nyugat-Európában éppen az ezredforduló táján teljesedik ki. Feltehetőleg ekkor vált általánosan elfogadottá az a túlvilágkép, amelyet a középkori ábrázolásokról ismerünk: a halottakat „keresztény módra” meztelenül, egyetlen szemfödélbe csavarva temetik el.⁴⁹

Közép-Európában azonban éppen ezidőtájt kezdődik a térítés. A sírok elszegényedésének folyamata is megindul, a mélypont talán a 13. század. Az „általános európai szintet” a Kárpát-medence temetőinek nagyobb része (a régészek szerencséjére) soha nem éri el⁵⁰. A jelenségre eddig senki nem keresett magyarázatot. Felvethető a kunok jelenléte és térítésük lassú folyamata, mint újabb impulzus, de a viseleti tárgyak gazdag, századokat átfogó sorozata olyan temetőkből is ismert, amelyek távol fekvettek a kun szállásterületektől.⁵¹

Európa nyugati felében több évszázados szünet után csupán a 16. században jelennek meg újra viseleti tárgyak és mellékletek a sírokban.⁵²

Ez az a kérdéskör, ahol a Kárpát-medencében dolgozó régész előnyösebb helyzetben van. Hiányzik, és kidolgozásra vár azonban a templom körüli temetők leleteinek tipológiája és időrendje,⁵³ de a halotti obulusadás szerteágazó kérdéskörének részletes feldolgozása is.⁵⁴ Mindkét téma a temető elemzések alapja lehetne nemcsak a kronológia, hanem az országhatáron túlmutató kapcsolatok szempontjából is. Az utóbbit a viseleti tárgyak tekintetében eddig két gyűrűtípus példázza. Az ún.

46. YOUNG 1977. 66.

47. *Monumenta Germaniae Historica. Leges nationum germanicorum* 5/1. 1987. 25.

48. Éppen ez tette lehetővé, hogy társadalmi hovatartozás szempontból vizsgálják azoknak a körét, akik az épületen belül temetkezettek: HASSENPLUG 1999. 77-79.

49. DANIELL 1998. 156. Ezzel szemben a gonosztevőket teljesen öltözékben lökték a gödörbe: ugyanott 149.

50. FELGENHAUER-SCHMIEDT 1993. 229 ki is emeli ezt a különlegességet.

51. vö. RUTTKAY, Alexander: Prvky gotickej módy v odeva a ozdobách dedinského obyvatel'stva na území Slovenská. *Archaeologia Historica* 14 (1989). 355-378 és RUTTKAY 1996.

52. FEHRING 1987. 80.

53. Csupán két kísérlet: BÓNA István: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaujváros. *Alba Regia* 1978; RUTTKAY 1996.

54. Korai pénzmedallionok: KOVÁCS László: A kora Árpád-kori (1000-1141) pénzmedallionadás egyes kérdései a magyar királyság temetőiben. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő MAKK Ferenc tiszteletére. Szerk. PITI Ferenc. Szeged 2000. 277-285; Kunok kapcsán: HATHÁZI Gábor: Megjegyzések a kun településhálózat megszilárdulásának kérdéseihez. In: *Internationales kulturhistorisches Symposium, Mogersdorf*. Eisenstadt 1996. 30-31.

„rovásírásos” gyűrűk magyarországi (közép-európai) elterjedését Nyugat-Európában néhány évtizeddel követte analóg darabok megjelenése.⁵⁵ A XI. század közepétől a XIII. század elejéig Európaszerte közkedveltek voltak csonka gúla alakú foglalatba helyezett kő- vagy üvegbetétes gyűrűk.⁵⁶ Használatuk ugyanebben az időszakban magyarországi templom körüli temetőből is adatolt.⁵⁷

II. A temető szerkezete és topográfiája

A temető „magja” a templom. Az épület maga is temetkező helyül szolgálhat időközönként változó mértékben, és a társadalom más-más rétegeit érintve. A körülötte lévő temető sírjainak eloszlása sohasem egyenletes, mivel a temetőn belül is vannak „előkelőbb” helyek. Az egyén rangját a társadalomban többé nem a gazdag sírmelléklet, hanem a „jó” temetkezőhely jelenti. Nagy a zsúfoltság a templom falainak közelében, az ereszek alatt,⁵⁸ különösen a déli és a keleti oldalon. Az északi térség fokozatosan kiürül, a későközépkorban lehetőleg elkerülik a temetőnek ezt a részét. Ez a jelenség nemcsak Magyarországon figyelhető meg, hanem általánosan jellemző a középkori Európa templom körüli temetőire.⁵⁹ A XVIII. századi(?) angol néphagyomány szerint a templomoktól északra fekvő területet soha nem is szentelték fel, s ide a gonosztevőket, öngyilkosokat és keresztleetlen gyermekeket földelték el.⁶⁰

A fentiekből következően a legkevésbé bolygatott állapotban a temető legkorábbi temetkezései a templomtól északra, északkeletre maradhatnak fenn. Ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy a temetkezés a templomtól északra eső területen „indul”.

A temetők szerkezetével kapcsolatos további kérdés a temető belső rendjének kialakulása/kialakítása. A feltárás során dokumentált „káosz” a valóságot bizonyos kevéssé jellemezte. Az egyes temetkezéseknél felvett adatsorok összesítő elemzése (sírgödör formája, váz helyzete, leletek) válasz adhat arra a kérdésre, hogy előre kijelölték-e családok, településrészek vagy a plébániához tartozó faluközösségek végső nyughelyét a temetőn belül? A válaszok azonban – legalább a családi kötődések vonatkozásában – antropológiai megerősítést kívánnak.

Gyakran, elsősorban antropológusok által felvetett probléma a gyermeksírok kis száma. Az ok szinte temetőnként más és más: egyes helyeken külön temetőrészt alakítottak ki számukra (ezek az esetek a fenti kérdéskörhöz kapcsolódnak), másutt kis mélységben temetik el őket a temető – ma úgy tűnik – tetszőlegesen kiválasztott területén. Néha egy felnőttről helyezik a kicsiket: kérdés, hogy szülője/közeli rokona vagy (ahogy erre néprajzi adatok utalnak) a legutolsó halott vezeti át őket a másvilágra.

55. Közölt adatokra támaszkodó összefoglalásuk legutóbb: SZÓKE Béla Miklós – VÁNDOR László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1987. 68-73.

56. *Das Reich der Salier 1024-1125*. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz. Siegmaringen 1992. 444.

57. M. ARADI Csilla: A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi ásatásának összegzése. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 13 (1998). 117, 120.

58. DANIELL 1998. 101, 128. A csapadék a templom tetejéről lefolyva mintegy megszentelődött.

59. DANIELL 1998.

60. HARDING, Charlotte: Wharram Percy (North Yorkshire): Topography and Development of the Churchyard. In: *Cimetière* 190.

RÖVIDÍTÉSEK

<i>ArchÉrt</i>	<i>Archaelógiai Értesítő</i>
BENDE – LÓRINCZY 1997	BENDE Livia – LÓRINCZY Gábor: A szegvár-oromdűlői 10-11. századi temető. <i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica</i> III (1997). 201-285.
Cimetière	<i>Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e colloque A.R.C.H.E.A. Orléans, 29. sept. - 1. oct. 1994. Tours 1996.</i>
DANIELL 1998	DANIELL, Christopher: <i>Death and Burial in Medieval England 1066-1550</i> . London – New York 1998.
FEHRING 1979	FEHRING, Günther P.: Missions- und Kirchenwesen in archologischer Sicht. In: <i>Geschichtswissenschaft und Archologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte</i> . Red. H. JAHNKUHN, R. WENSKUS. Hrsg. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Bd. XXII. Siegmaringen 1979.
FEHRING 1987	FEHRING, Günther P.: <i>Einführung in die Archologie des Mittelalters</i> . Darmstadt 1987.
FELGENHAUER–SCHMIEDT 1993	FELGENHAUER-SCHMIEDT, Sabine: <i>Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde</i> . Frankfurt am Main 1993.
HASSENPFUG 1999	HASSENPFUG, Eyla: <i>Das Laienbegräbnis in der Kirche</i> . Historisch–archäologische Studien zu Alemannien im frühen Mittelalter. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends. Bd. 1. Freiburg 1999.
O'BRIAN – ROBERTS 1996	O'BRIAN, Elisabeth – ROBERTS, Charlotte: Archaeological Study of Church Cemeteries: Past, Present and Future. In: <i>Church Archaeology: Research Directions for the Future</i> . Ed. J. BLAIR, C. PYRAH. Halifax 1996.
RITOÓK 1997	RITOÓK Ágnes: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. <i>Folia Archaeologica</i> 46 (1997). 165-177.
RODWELL 1989	RODWELL, Warwick: <i>The Archaeology of Religious Places. Churches and Cemeteries in Britain</i> . Philadelphia 1989.
RUTTKAY 1996	RUTTKAY, Alexander: Mittelalterlicher Friedhof in Ducové, Flur Kostelec, Bez. Trnava: Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen den sog. Reihen-gräberfeldern und Kirchenfriedhöfen vor dem 13. Jh. In: <i>Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert</i> . Hrsg. D. BIALEKOVÁ, J. ZÁBOJNIK. Bratislava 1996. 391-408.
SZUROMI 2002	SZUROMI Szabolcs Anzelm: <i>A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII-XIII. században</i> . Budapest 2002.
YOUNG 1977	YOUNG, Bailey: Paganisme, christianisation et rites funéraires mérovingiens. <i>Archéologie Médiévale</i> 7 (1977). 5-81.

Adalékok egy 1460-as Zala megyei birtokmegosztó oklevélhez

Zatykó Csilla

1992-ben tanárain, Kubinyi András és Laszlovszky József hívták fel figyelmemet egy különleges oklevélre, mely a Somogy megyei Csepely falu teljes területének felosztását tartalmazta. A forrás feldolgozása után doktori disszertációm is a településszerkezet és határrekonstrukció témájában készítem. Ennek során, szintén Kubinyi András ösztönzésére kezdtem el foglalkozni a jelen dolgozatban tárgyalt, 1460-ban kiadott zala megyei birtokmegosztó oklevéllel. Miután a forrás és vizsgálata végül – főként tematikai okokból – kimaradt a munkából, itt szeretném adósságom egy részét törleszteni.

Az oklevelet Kumorovitz L. Bernát közölte 1958-ban.¹ Településszerkezeti és határhasználati tanulságait Belényesy Márta elemezte, a kertalja szántók (tanorok) művelési és birtoklási rendszerét és az irtásfalvak jellegzetes határszerkezetét mutatta be az oklevél alapján.²

1460-ban négy helyi kisnemes, Damonyai László, Kola István valamint Kola Albert és testvére, Antal között osztottak szét bizonyos Homokkomáromhoz, Szentmiklóshoz, Orbonokhoz és Bodics-hoz tartozó telkeket és földeket. Az említett településeken kívül az erre az időre már minden bizonyosan lakatlanná vált Kontyán és Homokfalu birtokok földjeit is érinti a birtokosztás, ezek azonban már Homokkomárom határának részeként szerepelnek az oklevélben. A birtokosztály szomszédos településeként említi Szerdahelyt, Újudvart, Újnépet, Almaszeget, Mántát, Mátészázát, Zsigártot és Libolcát.

Ma itt, a Válicka és a Principális-völgy közt fekvő, Sormás és Magyarszerdahely által határolt területen az említett települések közül Orbonokot (Obornak), Homokkomáromot, Szentmiklóst (Magyarszentmiklós), Szerdahelyt (Magyarszerdahely), Újnépet (Újnép puszta) és Újudvart találjuk meg, ezen kívül itt fekszik még Fűzvölgy és Hosszúvölgy.

Az utóbbi két település a török idők utáni betelepítés eredménye, 1722-ben báró Esch Ferenc császári és királyi ezredes Koblenzből származó német lakossággal alapította a két falut, Freiwies és Langwies néven. A két településnév később Fűzvölgyre és Hosszúvölgyre magyarosodott, mely elnevezé-

1. KUMOROVITZ 1958. 129-138. Köszönettel tartozom ROMHÁNYI Beatrixnak az oklevél szövegének fordításában nyújtott segítségéért.

2. BELÉNYESY Márta: Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethnographia* 69 (1958). 117-127.

sek éppen ezeket a területeket jelölik az 1460-as oklevélben. *Fyzwelgh*-et Szentmiklós határának részeként említik, itt halad a Kanizsáról Szentmiklóstra vezető út. Fűzvölgy mellett pedig a Hosszúföld (*Hozyföld*) nevű szántók fekszenek, a Hosszú-földek dűlő ma is megtalálható Hosszúvölgy mellett északnyugatra.

Mielőtt rátérnénk az oklevélben szereplő települések tárgyalására, érdemes számba venni a környéken említett középkori utakat, mivel ezek végpontjai és útvonaluk segíthetnek az egykori települések lokalizálásában. (1. ábra)

Az oklevélben hét Nagy Út szerepel, öt utat és egy ösvényt említenek:

1. A Homokkomáromról Újudvarra vezető Nagy Út Homokkomárom határában a *Kwrsyk* nevű erdő és rét mellett halad, és a Kerekrét dűlőt délről érinti, majd Zsigárt birtokon vezet át, ahol a falut délről kerüli meg. Innen az északkeletre fekvő Újudvarhoz fut.

2. Feltehetően ugyanerről az útról esik szó, amikor az Almaszegről Szentmiklóstra valamint az Almaszegről Homokkomáromba vezető Nagy Utat említik. Homokkomáromot délről éri el, majd Homokfalu közelében halad, a *Heryawasthewl* fa és a homokfalui szántók mellett nyugatra, észak-déli irányban.

3. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a Kanizsáról Szentmiklóstra vezető Nagy Út az almaszegi úttal – legalábbis egy szakaszában – egybeesik, ugyanis a Fűzvölgyön halad át, a *Heryawasthewl* fa körüli szántók nyugati oldalán. Feltehetően valahol a mai Hosszúvölgy környékén fordul az út Kanizsa irányába, délkelet felé.

4. Azonos utat jelölhetnek a Szentmiklós és Újnép közti Nagy Út és az Újnép felé vezető út, mely a szentmiklósi kertek feletti szántók mellett halad.

5. Az előbbi úttól nem messze fut a Szentmiklósról Szerdahelyre vezető Nagy Út, mely Monyorósvölgyön vezet át és a Homok nevű résztől keletre esik.

6. Monyorósvölgy másik oldalán, a Homoktól nyugatra fut a Szentmiklósról Elekerdejéhez vezető út, mely valószínűleg azonos az Elekerdeje mellett, a Nyírhát közelében haladó Nagy Úttal.

7. Szintén a Monyorósvölgyön vezet át az Újnépről *Dorgolch*-ra vezető út, mely Szentmiklós határai között kelet-nyugati irányban halad.

8. A Nyírhát mellett, Homokfalu birtok helyén említik azt az utat, mely Zsigártól egy hegy felé vezet. Mivel az Elekerdejéhez vezető másik út is Nyírhát közelében fut, lehetséges, hogy ez a Zsigártól az Elekerdeje szőlőhegygel összekötő utat jelöli.

Homokkomárom határában említenek még három utat. A *Rapathwth* a nyugati sor jobbágytelkei közé ékelődik, ebbe csatlakozik az az ösvény, mely Almaszegen át, Mánta faluba vezet. Határbeli dűlőút lehetett a telekhez tartozó kertek közelében futó *Zabopetherzeley* nevű út.

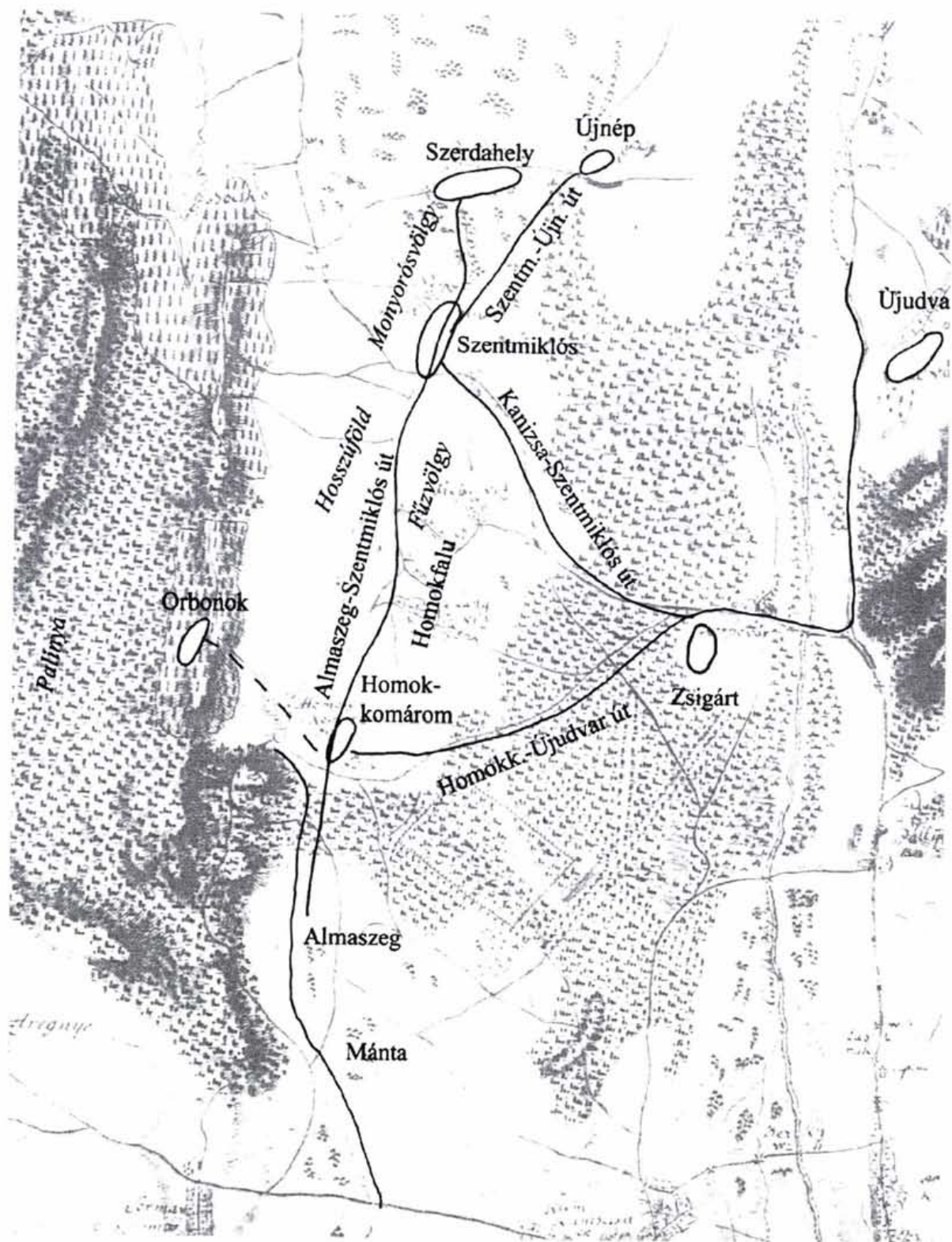
Az oklevélben említett utakon kívül Homokkomárom és Obornak közt vezetett egy Nagy Út, mely a kanizsa-fürstenfeldi út egy szakasza volt, így Homokkomáromra délkelet irányból futott be.³

A középkori Nagy Utak sok esetben követték az egykori római utak vonalát, feltehetően a felsorolt országutak némelyike vagy egy-egy szakasza is egybeeshetett a területen áthaladó egykori római úttal. A borostyánútból kiágazó, Aquincumba vezető diagonális út Alsólendvától Nagykanizsáig vezető szakasza ugyanis, a régészeti kutatások szerint Sormástól észak felé Hosszúvölgyig haladt, ahol átkelt az ártéren, majd déli irányba fordulva kerülte meg az újudvari dombokat.⁴ Minden bizonnyal ennek vonalát követte az oklevélből ismert Almaszeg-Homokkomárom-Szentmiklós irányú Nagy Út déli szakasza.

A mai Homokkomárom az 1700-as évek első felében települt mai helyére, a középkori falu a mai településtől keletre a szomszédos észak-déli irányú dombvonulaton húzóódott. Egykori templomának

3. GLASER Lajos: Dunántúl középkori úthálózata II. *Századok* 63 (1929). 278.

4. HORVÁTH László: Nagykanizsa és környékének története az Újkőkortól a római kor végéig. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia* I. Szerk. BÉLI József, RÓZSA Miklós, LENDVAI Anna. Nagykanizsa 1994. 117.

1. ábra
 Homokkomárom és Szentmiklós környéke 1460-ban

nyomai a falu északi részén, a lelőhely legmagasabb pontján kerültek elő.⁵ A terepbejárás által kimutatott észak-déli irányú, hosszanti településformát igazolják az okleveles adatok is, melyek az említett huszonhét jobbágytelkek közül nyolc telket a nyugati soron lévőnek mondanak.

Három kúriát is említ Homokkomáromban az oklevél. Kola István egykori udvarházát a templom alatti szántókkal együtt osztják három felé és tőle nyugatra egy rétet említenek, így feltehetően a templomhoz közel, a nyugati soron fekhetett. A másik két, azonos méretű kúria egyike Kola Istvánnak jutott, Kola Albertnak és Antalnak pedig a falu *Warozegh* nevű részén, egy kúttal szemben osztottak udvarházat. A telkekhez kert csatlakozott, ezek mögött pedig kertalja szántók feküdtek a *Thanarok* nevű helyen.

Szentmiklós, a környék településeihez hasonlóan szintén áldozatul esett a török harcok pusztításainak, a település 1548-ban leégett és elnéptelenedett. A 18. században népesült be újra, ekkor német származású lakosság telepedett meg a középkori falu helyén.

Szentmiklóson is szabályos rendbe szerveződő teleksorra utalnak az adatok, az oklevél említi a falu Szent Miklós tiszteletére szentelt templomát, húsz jobbágytelket és egy *Borbozlopuzthaya* nevű fél jobbágytelket. Négy jobbágytelke mellett, „egy kanyarban” állt Damonyai László udvarháza, alatta halastó és eresztvényerdő, mely két út közt, egy kép vagy útszéli kereszt (*imago*) körül feküdt. Mellettük rétet említ az oklevél, melyet Damonyai László ekkor a szomszédos Kis Péter telkéhez tartozó réttel bővített. Az udvarházat és halastavat Damonyai László apja, Damonyai Benedek építette, majd azok valamilyen módon – talán házassága révén, hiszen felesége Anna, Kola Miklós lánya volt – a Kola családhoz kerültek. Végül 1423-ban adta vissza Kola János fia György és Kola György fia János Anna aszszonynak a kúriát és a halastavat.⁶

Halastóról a területen nem csak Szentmiklós határában hallunk, említi az oklevél a Homokkomáromhoz tartozó *Naghgath* nevű halastavat, melyet a három fél közös használatában hagytak. A *Gathradelew* nevű dűlő közelében is egy ilyen, – vagy éppen ezt – patak duzzasztásával létesített halászóhelyet sejtethetünk.

Az első katonai felmérésen⁷ a mai falu dél-nyugati végében, az Öröm-hegy nevű szőlőhegy alatt, a Homoki patakon egy viszonylag nagy méretű tavat jelöl. (2. ábra) Sem a második katonai felmérés⁸, sem egy 1802-ben készült, az Öröm-hegyi szőlőket ábrázoló térkép nem jelöli már a tavat, helyét rét foglalja el.⁹ Két kisebb tavat is találunk a Homoki patak észak-keleti ágán, a mai Alsó-Zsigárd-dűlőben. Mára ezek a duzzasztások is eltűntek.

A halastavak létesítésének és használatuk szabályozásának viszonyaiba nyerünk betekintést egy 1461-es oklevél kapcsán. Ekkor Pati Török László és Mátéfalvai Máté fiai megegyeztek, hogy ha bármelyikük a Pat és Mátéfalva közt folyó Sárosd vizen malmot vagy halászóhelyet akar létesíteni, és az ebből származó áradás miatt a másik fél kárt szenvedne, egyik fél sem tehet panaszt a másik ellen.¹⁰ A megegyezés utal a folyók, vizek elvezetésének, duzzasztásának jogi szabályozására, melyre Werbőczy is kitér, amikor tiltja a folyók elvezetését birtokszerzés céljából, gátak építését akkor, ha a szomszédos birtok földjeit vagy vizét veszélyezteti. Ellenben engedélyezi gátak építését a szomszéd birtokán, ha az szükséges a saját birtok védelmére és nem sérti a szomszédét.¹¹

Visszatérve az oklevélben említett településekre, a Homokkomárommal egykor szomszédos Kontyán esetében a faluhely a hozzátartozó szántókkal és további szántók kerültek kiosztásra. A falu helyét

5. Ezúton köszönöm meg Dr. HORVÁTH Lászlónak, hogy terepbejárásainak eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

6. Dl 94156.

7. 1784. Coll. V. Sectio XXI.

8. É.n. Coll. XXIII. Sectio 60.

9. Mappa Originalis Sistens Vineam Öröm-hegy... 1802. Batthyány Lt. S-20.

10. Dl 15540.

11. WERBŐCZY István: *Tripartitum*. Reprint. Budapest 1990. I. LXXXVII, 211.

2. ábra
Homokkomárom és Szentmiklós környéke az első katonai felmérésen

szántóival Damonyai Lászlónak osztották, ezek ellenértékékként a terület mellett két-két hold szántó jutott a két Kola családnak. Kola István Kola Albert és Antal itteni kúriáját kapta a hozzátartozó két hold földdel. A *Thelek* nevű hat hold szántót a mellettük levő két egyholdas szántóval a Kola fiúk közt ketté osztották. A pontos felosztásból arra következtethetünk, hogy Kontyán bár ekkorra már minden bizonnyal lakatlan, hiszen a faluhelyet is kiosztják, elnéptelenedése nem régen következhetett be. A telkek mögötti egyholdas tanor-szántók rendszere még jól kiolvasható az oklevél leírásából. Ebből az is látszik, hogy Dorgo Mihály és Pap Mátyás egy-egy holdja mellett Kola Albert és Antal kúriájához két hold föld tartozik. Talán nem merész a feltételezés, hogy – más példákhoz hasonlóan¹² – a nemesi kúria mérete itt is kétszerese a jobbágytelekének. Az egykori település helyét nem tudtuk megállapítani, sem az oklevél leírásai, sem továbbélő helynevek nem utaltak elhelyezkedésére.

Homokfaluhoz tartozó földek számbavételekor a falu helyét már szántóként osztják ki.¹³ A határbeli földek leírása alapján kiderül, hogy a Fűzvölgyben fekvő település Szentmiklóssal, Zsigárttal és Homokkomárommal volt szomszédos. Az írott forrásokban először itt, 1460-ban megjelenő Zsigárt falu a terepbejárások alapján – Korpavártól délre, a mai Zsigárd-puszta dűlő északi végében feküdt.¹⁴

A birtokosztály alapján azt is tudjuk, hogy Homokfalut, de legalábbis határát átszelte az Almaszegről Szentmiklóstra vezető Nagy Út, közelében haladt a Zsigárti út és a Homokkomáromról Újudvarra vivő Nagy Út is. Mindezek alapján a települést a mai Fűzvölgy és Hosszúvölgy közötti területre tehetjük.

Obornak területünk egyik továbbélő települése, itt 1460-ban kilenc teljesen pusztá féltelket és szőlőket osztanak ki. Határában ezen kívül felosztanak bizonyos *Palyna*-i szántókat is. Az oklevél *Palyna*-t határbeli helynévként említi és nem tesz utalást arra, hogy egykor önálló település lett volna. Palinya ma is létező helynév, Eszteregnye határában Obornaktól nyugatra fekszik.¹⁵ A falu 1236-ban villa *Palana*-ként¹⁶, 1379-ben már *Predium Palina*¹⁷ alakban fordul elő. 1460-ra úgy tűnik Palina esetében befejeződött az a folyamat, melynek során a település fokozatosan elnéptelenedik, majd beolvad a szomszédos falu határába és amelynek kezdetét Homokfalunál és Kontyánnál láthatjuk.

Obornakkal szomszédos települések voltak a mára eltűnt Mátésháza és Bodics, az utóbbi határát a palinai szántóktól egy erdő választotta el. A Mántai patak völgyében fekvő falvak sora jó példája a kishatárú irtásfalvak típusának. A birtokok lerása szerint Bodics a völgy melletti dombháton állt, a falu alatt a völgyben feküdtek szántói, legelői, melyek egészen Obornak telkeinek soráig értek. A falu fölött terült el a vidékre máig jellemző szelídgesztenyések egyike. Az oklevél szövegéből nem derül ki, hogy pontosan hol helyezkedett el, de talán a falu nevét őrzi a második katonai felmérésen látható, Eszteregnyétől északnyugatra fekvő Bodi-hegy.¹⁸

Mátésháza egyes forrásokban Mánta másik nevéként szerepel,¹⁹ de ismerünk okleveleket, ahol Mátésházát és Mántát egyszerre említik.²⁰ Az általunk vizsgált birtokosztályban mindkét településnév előfordul és bár a leírások szerint egymáshoz közel feküdtek, a forrás önálló településeként kezeli őket. Amint azt neve is mutatja, Mátésháza valószínűleg a XIII–XIV. században kialakult, határbeli telkek, tanyaszerű települések háza utótagú személyneves telepei közé sorolható.

Mánta Homokkomárom és Almaszeg közelében feküdt. Homokkomárom Almaszeg felőli részén

12. MAKSAY Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest 1971. 123.

13. „... terras arabiles, videlicet locum ville Homokfalw ...” KUMOROVITZ 1958. 133.

14. HORVÁTH László terepbejárása.

15. PAPP 1964. 581.

16. CSÁNKI 1897. 91; *Árpádkori Új Okmánytár* VII. 18.

17. CSÁNKI 1897. 91; D1 6586.

18. É.n. Collo XXIII. Sectio 60.

19. CSÁNKI 1897. 81.1385; Zalai oklt. II. 208. 1395; Zalavári apátság orsz. Lt. 2532, 1439; D1 67963.

haladt az az ösvény, mely a homokkomáromi Rapat nevű utat kötötte össze Mántával. Pontos helyét illetően a recens helynevekre és a helyi hagyományra támaszkodhatunk, melyek szerint az egykori falu a mai Sormás határában a Mántai-pataktól északra, a Borzliki-legelő és a Sormási erdő közti kiemelkedésen lehetett.²¹

Homokkomáromtól délre, a mai Almaszeg-dűlő őrzi az egykori Almaszeg falu nevét, a leírások alapján valóban ezen a területen helyezkedett el a település. Almaszegről egy Nagy Út vezetett északi irányba Homokkomárom, majd Szentmiklós felé. Kanizsa 1519. évi urbáriumában a falu még huszonegy telekkel szerepel, bár ebből tizenkettő – többek között az 1509-ben a környéken dúló pestisjárvány következtében – pusztatelek.²² Ugyanitt elhagyott faluként említik az 1460-ban még possessióként szereplő Libolca falut, mely 1530-ban már Almaszeghez tartozó lakatlan pusztaként jelenik meg a forrásokban.²³ A török pusztításokat már Almaszeg sem vészelte át, 1580-ra teljesen elnéptelenedett, egykori lakóinak egy része a közeli Újudvarra költözött.²⁴

Az 1460. évi birtokosztály Homokkomárom környékének települési viszonyaiba nyújt betekintést, egy statikus kép helyett azonban a régió folyamatosan változó település-szerkezete bontakozik ki előttünk. Az egyes falvak a település-pusztásodás folyamatának különböző szakaszait tükrözik. Ezeket a szakaszokat a tárgyalta települések négy csoportja jellemzi.

1. A máig továbbélő települések: Szentmiklós és Orbonok. Ide sorolható Homokkomárom is, bár a falu nem a középkori helyén maradt fenn.

2. Az 1460-ban még létező, de mára elpusztult települések: Almaszeg, Bodics, Libolca, Mánta és Mátésháza. Ezek a települések az 1500-as évek közepén kezdődő és egészen 1690-ig, Kanizsa várának felszabadításáig tartó állandó harcok pusztításait már nem éltek túl.

3. A harmadik csoportba sorolhatók Kontyán és Homokfalu, ahol a lakatlanná vált települések a megszűnés utolsó mozzanataként, 1460-ban éppen beolvadnak a szomszédos falvak határába.

4. Végül az 1460-ra már megszűnt, határbeli helynévként továbbélő Palina jelenti a településpusztulás utolsó szakaszát.

Természetesen léteznek a pusztásodás folyamatának ezektől eltérő útjai is, jelen munkában egy birtokmegosztó oklevél alapján megismerhető, adott időben, adott területre jellemző formákat mutattuk be.

RÖVIDÍTÉSEK

CSÁNKI 1897	CSÁNKI Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában</i> . Budapest 1897.
KUMOROVITZ 1958	KUMOROVITZ L. Bernát: Homokkomár, Mátésháza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló Zala megyei falvak és tartozékaik határjárása 1460-ból. <i>Ethnographia</i> 69 (1958). 129-138.
PAPP 1964	PAPP László: <i>Zala megye földrajzi nevei</i> . Zalaegerszeg 1964.
VÁNDOR 1994	VÁNDOR László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: <i>Nagykanizsa. Városi monográfia</i> . I. Szerk. BÉLI József, RÓZSA Miklós, LENDVAI Anna. Nagykanizsa 1994. 215-424.

20. 1446: DI 94188. Érdemes megemlíteni, hogy az oklevél az 1460-ban Homokkomárom településrészeként szereplő Warozegh-et Warzeghe néven önálló possessióként sorolja.

21. PAPP 1964. 583.

22. VÁNDOR 1994. 262.

23. VÁNDOR 1994. 261.

24. VÁNDOR 1994. 337.

Tartalomjegyzék

Előszó	5
Instar prologi	7
ENGEL Pál	
Ajánlás dr. Kubinyi Andrásnak a MTA levelező tagjává választásához	9
Tabula Gratulatoria	11
MAGYAR Károly	
Adatok a budai István-torony kérdésköréhez	13
F. ROMHÁNYI Beatrix	
„Meretur vestre devocionis affectus ...”	
Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző	37
KÁRPÁTI Zoltán	
Adatok az óbudai Szent László kápolna topográfiájához	45
BUZÁS Gergely	
Vitéz János érsek esztergomi fürdője és kertje	51
LASZLOVSZKY József	
Királyi palota, ferences kolostor és városi település (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről)	61
VÉGH András	
Visegrád város kárhozatos szabadságairól	71
SZENDE Katalin	
Ital vagy pénzpótlék? Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben	77
GRYNAEUS András	
A magyarországi dendrokronológiai kutatás eredményei és új kérdései	87
GYÖNGYÖSSY Márton	
Zsigmond király aranypérez-verésének első korszaka (1387-1401)	103
RITOÓK Ágnes	
Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez	115
ZATYKÓ Csilla	
Adalékok egy 1460-as Zala megyei birtokmegosztó oklevélhez	125

eddig megjelent kötetei:

1. Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtsammlung des 15. Jahrhunderts in Ungarn. Hrsg. Karl MOLLAY. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
2. RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493–1800). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
3. GÁBORI-CSÁNK Vera: La station du paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
4. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a Pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. – Daten zur Siedlungsgeschichte der Pester Ebene zur Zeit der Árpáden. Budapest: BTM, 1983.
5. H. GYÜRRY Katalin: Az üveg. A BTM középkori gyűjteménye. Katalógus. – Glas. Katalog der Glas-sammlung des Historischen Museums der Stadt Budapest. Budapest: BTM, 1986.
6. GÁL Éva: A Budapesti Történeti Múzeum Várostitörténeti Osztályának kéziratok térképei. – Handgezeichnete Karten aus der Kartensammlung der Abt. für Stadtgeschichte des BHM. Budapest: BTM, 1989.
7. KABA Melinda: Thermae Maiores Legionis II. Adiutricis. Budapest: BTM, 1991.
8. BENCZE Zoltán–SZEKÉR György: A budaszentlőrinci pálos kolostor. – Das Paulinerkloster von Budaszentlőrinc. Budapest: BTM, 1993.
9. HANNY Erzsébet: Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának gyűjteményében. – Literarische Andenken der Wiedereroberung von Buda 1686 in der Bibliothek des Historisches Museums der Stadt Budapest. Budapest: BTM, 1998.
10. BENCZE Zoltán–GYULAI Ferenc–SABJÁN Tibor–TARÁCS Miklós: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója – Ausgrabung und Rekonstruktion eines Grubenhauses aus der Árpádenzeit. Budapest: BTM, 1999.
11. K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóg. Budapest: BTM, 2003.
12. B. NYÉRKHELYI Dorottya: Középkori kútletet a budavári Szent György téren. Budapest: BTM, 2004.

